

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. Корецького**

На правах рукопису

Костенко Ірина Валентинівна

УДК 378.21

**ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМИ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ І
ВЧЕНИХ ЗВАНЬ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО ДОСВІДУ:
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
кандидат юридичних наук,
професор
Усенко Ігор Борисович

КИЇВ – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження.....	12
1.2. Методологія і поняттєво-термінологічний апарат дослідження.....	29
Висновки до розділу	44
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ І ВЧЕНИХ ЗВАНЬ В УКРАЇНІ.....	48
2.1. Набуття первинного досвіду формування системи наукових ступенів та вчених звань (від доби середньовічного університету до Нового часу).....	48
2.2. Поширення європейських традицій наукової титулатури на західноукраїнські та центральнуукраїнські землі.....	59
2.3. Розвиток системи наукових ступенів та вчених звань у Російській імперії.....	76
2.4. Наукові ступені і вчені звання в українських державах початку ХХ ст.	104
Висновки до розділу	110

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИСУДЖЕННЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ І ПРИСВОЄННЯ ВЧЕНИХ ЗВАНЬ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.....115

3.1. Особливості присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань у Радянській Україні до 1934 р.115

3.2. Законодавче оформлення загальносоюзної системи наукових титулів у постанові РНК СРСР «Про вчені ступені та звання»1934 р.124

3.3. Розвиток інституту наукової титулатури в УРСР (1934–1991 рр.).....131

Висновки до розділу150

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИСУДЖЕННЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ І ПРИСВОЄННЯ ВЧЕНИХ ЗВАНЬ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....153

4.1. Розвиток правового регулювання присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань у незалежній Україні.....153

4.2. Основні пропозиції з удосконалення системи наукової титулатури та її регуляції в Україні.....175

Висновки до розділу189

ВИСНОВКИ.....192

ДОДАТОК А. Основні документи, що регулювали порядок присудження єдиного ступеня доктора наук в УСРР.....200

ДОДАТОК Б. Наукова записка до ВАК України.....208

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....224

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВАК – Вища атестаційна комісія

ВНЗ – вищі навчальні заклади

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВУАН – Всеукраїнська Академія наук

ЗП України – «Зібрання постанов Уряду України»

Укрголовнауки – Головне науково-методичне управління науковими установами

НКО УСРР, від 1925 р. – Головне управління науковими установами НКО УСРР

Укрголовпрофос – Український Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти

МОН – Міністерство освіти і науки

Наркомос, НКО – Народний комісаріат освіти

Наркомюст, НКЮ – Народний комісаріат юстиції

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ПСЗ – «Полное собрание законов Российской империи»

РНК – Рада Народних Комісарів

СЗ СССР – «Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик»

СП по МНП – «Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения»

СР по МНП – «Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения»

СУ – «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изданных при Правительствующем Сенате Российской империи»

СУ УССР – «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины»

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ВСТУП

Актуальність теми. Відтоді, як в університеті м. Болонья 1130 р. на основі публічного захисту дисертації вперше було присуджено докторський ступінь, проблеми атестації наукових і науково-педагогічних кадрів перебувають у центрі уваги наукової спільноти. Гостра дискусія щодо ефективності сучасної системи наукових (учених) ступенів і звань та її правового закріплення триває і в незалежній Україні. А приєднання України до Болонського процесу з новою силою підкреслило необхідність пристосування системи наукових (учених) титулів до вимог сьогодення, перегляду правових норм, що забезпечують її функціонування. Особливо гостро постає питання вибору стратегії й тактики подальшого розвитку системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. З одного боку, залишається необхідним державний контроль за рівнем підготовки науковців і освітян, з іншого – визріває потреба вивести цю справу з-під монополії державних структур і повернути її, як це історично склалося у світі, до самих учених.

Вирішенню цих проблем має сприяти ретельне вивчення відповідного історичного досвіду. Проте, виявлення передумов та джерел появи законодавчих актів різного рівня про порядок надання (присудження, присвоєння) наукових ступенів та вчених звань, розкриття національних та світових тенденцій його становлення, закономірностей та умов, що забезпечують його стабільність та перспективи розвитку, визначається як основна задача «наукового менеджменту», що має неабияке практичне значення, а наявність великої та різноспрямованої юридичної спадщини з обраної тематики, накопиченої на теренах України, потребує не тільки осмислення, а й узагальнення.

Актуальність дослідження підсилюється тим, що в Україні майже повністю відсутні узагальнюючі наукові праці з відповідної проблематики, хоча в інших країнах пострадянського простору, зокрема, в Росії, аналогічні проблеми вже стали предметом розгляду в багатьох монографічних та дисертаційних історико-правових дослідженнях.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планової тематики відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, зокрема, НДР

«Концептуальні здобутки української академічної науки: історико-правове дослідження» (номер державної реєстрації 0108U001824).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в узагальненні з урахуванням загальносвітової практики вітчизняного досвіду правового регулювання присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань та виробленні рекомендацій щодо врахування цього досвіду в сучасній Україні.

Згідно з метою в дисертаційній роботі було поставлено такі *завдання*:

– зібрати й систематизувати історіографічну та джерельну базу дослідження, проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми;

– обрати методологічний інструментарій та розробити поняттєво-термінологічний апарат дослідження;

– проаналізувати витоки виникнення наукових ступенів та вчених звань у Середньовічній Європі як перший досвід структуризації та систематизації наукової титулатури;

– з'ясувати особливості правового регулювання присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань у Російській імперії, в Австро-Угорщині, в українських державах початку ХХ ст. та в Радянській Україні;

– узагальнити досвід правового регулювання присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань у сучасній Україні;

– із урахуванням історичного досвіду й сучасної практики внести пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання науково-атестаційного процесу в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникали в процесі становлення та розвитку вітчизняної системи наукових ступенів і вчених звань.

Предмет дослідження – правові аспекти становлення і розвитку системи наукових ступенів і вчених звань в Україні в контексті світового досвіду.

Предмет дослідження розглядається у *хронологічних рамках* від появи перших учених ступенів і звань на українських землях до сьогоднішнього дня. Водночас для з'ясування історичних витоків вітчизняної системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів високої кваліфікації у дослідженні характеризуються основні риси європейської наукової титулатури починаючи з 1130 р.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження виходить з необхідності всебічного, конкретного і системного вивчення правового регулювання надання наукових ступенів і вчених звань в Україні. Методологічний інструментарій дослідження включає філософські, загальнонаукові та спеціальні наукові методи. Основою філософського рівня методології є діалектичні принципи дослідження правової та іншої соціальної реальності – об’єктивність, детермінізм, історизм, редукціонізм, системність, додатковість тощо; основою загальнонаукового рівня – дескриптивний метод, методи формальної та діалектичної логіки. Традиційний формаційний підхід доповнювався синергетичним, антропосоціокультурним, аксіологічним та інституціональним підходами. Спеціальні методи юридичної науки (формально-догматичний, історико-правовий, порівняльно-правовий та ін.) у процесі критики історичних першоджерел доповнювалися спеціальними методами історичної науки.

Діалектика історичного й логічного, загального і конкретного, спільного й відмінного дозволила всебічно й об’єктивно описати процеси виникнення, історичного розвитку та сучасного функціонування інституту наукової титулатури в Україні як динамічної системи, що перебуває у постійному русі. Реконструкція системи присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань на різних хронологічних шарах стала можливою завдяки використанню структурно-функціонального методу. Порівняльний метод використовувався за необхідності зіставити різні моделі наукової титулатури. Для аналізу нормативно-правової бази використовувався передусім формально-догматичний та інші спеціальні юридичні методи. Застосування історико-генетичного методу дозволило визначити передумови становлення та еволюцію правового статусу інституту наукової титулатури в хронологічному порядку. Для створення поняттєво-термінологічного апарату дисертаційного дослідження використовувалася методика сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного.

Використані у дослідженні методи й методики орієнтовані на комплексний аналіз обраного історико-юридичного матеріалу на базі принципу неповної індукції (від прецедентів до побудови їх правознавчих моделей). Сукупність цих методів і принципів

допомогла детально розглянути розвиток інституту наукової титулатури у просторі й часі.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що робота є пріоритетним дослідженням історії становлення й розвитку вітчизняної системи присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань, поданої як цілісний послідовний процес, а результати проведеного аналізу певним чином змінюють наявні теоретичні уявлення про розвиток нормативно-правової бази порядку існування та функціонування інституту наукової титулатури в Україні, про становлення системи кваліфікації та атестації наукових та науково-педагогічних працівників, її структурну організацію.

Внесок здобувача у розроблення зазначеної проблематики визначають такі основні результати дослідження:

вперше:

– зроблено висновок про безперервність еволюції правового регулювання присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань на українських землях від середньовіччя до сьогодення, основною тенденцією якої була поступова централізація та одержавлення науково-атестаційної діяльності;

– аргументовано думку про спорідненість правових засад науково-атестаційної системи підавстрійських українських університетів у Львові й Чернівцях з Карловим університетом у Празі та Ягеллонським університетом у Кракові;

– зроблено висновок про генетичну спорідненість дореволюційної російської і радянської систем наукової атестації;

– відзначено принципову відмінність у підходах до присудження наукових ступенів в УСРР і РСФРР у період до утворення в 1934 р. єдиної загальносоюзної системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, існування в УСРР у цей час єдиного вченого ступеня доктора наук;

– аргументовано висновок про сутнісну та юридико-технічну недосконалість нормативно-правової бази присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань у сучасній Україні;

– запропоновано комплекс організаційно-правових заходів, спрямованих на демократизацію і підвищення ефективності атестації наукових і науково-педагогічних

кадрів вищої кваліфікації, зокрема: кодифікацію основних нормативних положень у спеціальному законі про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, вироблення нового механізму присудження наукових ступенів як через аспірантуру (докторантуру), так і шляхом присудження ступеня доктора наук провідним ученим поза докторантурою і без захисту дисертації, створення вузькоспеціалізованих позавідомчих вчених рад при ВАК України, запровадження для викладачів-сумісників ученого звання приват-доцента;

удосконалено:

– поняттєво-термінологічний апарат історико-правових досліджень наукової титулатури, основними одиницями якого виступають номінації первинних наукових (учених, академічних) титулів, значною мірою успадкованих сучасною академічною спільнотою, які доцільно розподіляти на «посади», «кваліфікації», «учені ступені», «учені звання» й «академічні звання», а також номінації елементів та етапів науково-атестаційного процесу;

набули подальшого розвитку:

– положення щодо історичних особливостей співвідношення суспільних і державних засад у присудженні наукових ступенів і присвоєнні вчених звань на різних етапах розвитку вітчизняної державності;

– положення щодо юридичного закріплення права Української (Всеукраїнської) Академії наук присуджувати вчений ступінь доктора наук.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження мають представляти певний інтерес передусім для органів державної влади, які визначають державну політику України в галузі підготовки та атестації наукових та науково-педагогічних кадрів і забезпечують її реалізацію, для керівників ВНЗ і наукових установ, для наукових і науково-педагогічних працівників.

Основні положення і висновки дисертації можуть бути використані:

- для подальших наукових досліджень;
- для створення адекватної сучасним вимогам нормативно-правової бази атестації наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні;
- для навчально-педагогічних розробок у перебігу викладання курсів історії держави і права, історії державних та правових вчень, історії юридичної науки;

– для поліпшення діяльності державних органів, наділених владними повноваженнями у сфері присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань.

Апробація роботи здійснювалась:

під час обговорення результатів дослідження на засіданнях відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;

в обговореннях пропозиційної частини дисертації з членами та посадовцями ВАК України;

на науково-практичних конференціях «Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства» (26 березня 2004 р., м. Тернопіль, тези виступу опубліковані); «Категорії, поняття і терміни історико-юридичної науки» (XXI Міжнародна історико-правова конференція 23–26 квітня 2009 р., м. Миколаїв, доповідь опублікована); «Проблеми та перспективи розвитку вітчизняного права» (Міжнародна наукова конференція в рамках IV наукових читань, присвячених пам'яті В. М. Корецького, 19–20 листопада 2009 р., м. Дніпропетровськ, доповідь опублікована як наукова стаття); XXII Міжнародна історико-правова конференція, присвячена пам'яті віце-президента МАПІ професора О. В. Тимощука (17–20 вересня 2009 р., смт. Миколаївка, АРК); «Методологічні проблеми історико-правових досліджень» (XXIII Міжнародна історико-правова конференція, 23–26 вересня 2010 р., м. Алушта, АРК).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження автором викладено у 6 наукових публікаціях, з них – 5 статей у фахових виданнях, які включено до відповідного переліку, затвердженого ВАК України:

1. *Костенко І. В.* Наукова титулатура: від Болонського університету до Болонського процесу // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 4. – С. 35–42.

2. *Костенко І. В.* Титулатура професорсько-педагогічного складу дореволюційних російських університетів у контексті сучасної реформи атестації науково-педагогічних кадрів // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 44–55.

3. *Костенко І. В.* Юридичне закріплення радянської системи наукової титулатури у постанові РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» від 13 січня 1934 року // Держава і право / Інститут Держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Збірник наукових праць. Спецвипуск. – Київ, 2009. – С. 22–27.

4. *Костенко І. В.* Наукові ступені і вчені звання у перші десятиліття Радянської влади в Україні (1917–1934 рр.) // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 71–76.

5. *Костенко І. В.* Аналіз наукової титулатури як методологічна проблема // Вісник КПІ. – 2010. – № 2. – С. 34–41.

6. *Костенко І. В.* Наукова титулатура: еволюція та структура (спроба історико-типологічного висвітлення) // Матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції «Категорії, поняття і терміни історико-юридичної науки» 23–26 квітня 2009 р., м. Миколаїв. – Миколаїв, 2010. – С. 298–305.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які охоплюють 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків – основних документів, що регулювали присудження єдиного ступеня доктора наук в УСРР, та наукової записки за результатами дисертаційного дослідження.

Обсяг основного тексту дисертації – 199 сторінок. Додатки – 25 сторінок. Список використаних джерел – 79 сторінок (745 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Проблематика походження, розвитку та функціонування інституту наукової титулатури в Україні, починаючи від середньовічного університету і закінчуючи сучасними прагненнями до інтеграції в світові освітні структури, досі не була об'єктом окремого аналізу в такому масштабі, хоча в контексті загальних питань історії науки та освіти, навчальних та наукових установ, а також оцінки ефективності атестаційних і нострифікаційних процедур дослідники зверталися до окремих аспектів цього багатогранного питання у різножанрових наукових розвідках, серед яких дисертації, монографії, збірки наукових праць, науково-інформаційні й статистичні матеріали, наукові статті в енциклопедіях та енциклопедичних словниках, матеріали мережі Інтернет.

Оскільки комплексні дослідження, в яких з позицій юридичної науки наскрізно б розглядався увесь розвиток науково-атестаційної системи від її зародження до сьогодення, досі були відсутні, то, як видається, історіографічний масив літератури з проблеми найдоцільніше розглядати і опрацьовувати за проблемно-хронологічним принципом відповідно до історичних етапів розвитку системи наукових ступенів і вчених звань, у межах яких перебували предмети дослідження того чи того автора. Це дослідження наукової титулатури середньовічних університетів (з врахуванням збереження основних рис середньовічної системи в західноукраїнських навчальних закладах аж до середини ХХ століття); дослідження еволюції системи наукових ступенів і вчених звань у Російській імперії (з врахуванням її збереження під час української революції 1917–1921 рр.); дослідження радянської системи наукових (вчених) ступенів і звань; праці, присвячені сучасним науково-атестаційним проблемам. У межах кожної із зазначених груп доцільно застосовувати подальшу систематизацію за часом здійснення дослідження зі спеціальним виокремленням суто юридичних праць і праць з відчутним українознавчим аспектом.

Питання виникнення та подальшого присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань у середньовічних університетах доволі докладно розглядалися в дорядянській історичній та юридичній науці. Вже класичними стали оглядові наукові праці В. В. Ігнатовича «Болонський університет в Середні віки» (1846), «Історія англійських університетів у середні віки» (1861), «Німецькі університети у розвитку їхнього історичного та сучасного життя» (1862–1863) [407–410], Н. С. Суворова «Середньовічні університети» (1898) [586] та В. К. Піскорського «Італійські університети» (1910) [531]. Слід також згадати й узагальнюючу статтю «Університет» в універсальному словнику «Брокгауз та Ефрон» (1902) [608].

З низки західноєвропейських досліджень подібної ж спрямованості вирізняються роботи Р. Ієринга «Дух римського права на різних етапах його розвитку» (1875) [411], А. Вормса «Болонський університет і римське право в середні віки» (1898) [348] (під кутом зору розвитку середньовічного римського права автор вирізнив окрему главу «Походження учених ступенів») та Ж. Верже «Історія середньовічного університету: прототипи» й «Середньовічний університет: учителі» [340; 341], а також роботу А. Денфля та А. Шателена «*Chartularium Universitatis Parisiensis*» [678], присвячену університетові Сорбонни із додатком університетської документації за весь час його існування. Пов'язуючи виникнення перших університетів з підвищенням інтересу суспільства до римського права, Ф. Савіньї у монографії «Про римське право в середні віки» доводить, що римське право не потрібно було відроджувати, оскільки воно діяло у середньовіччя і в теорії, і на практиці, мова йдеться про відродження правознавства загалом [559]. Аналогічні погляди висловлював Г. Фітцінг у брошурі «Початок юридичної школи в Болоньї», підкреслюючи, що в церковних школах у Римі, Равенні та Павії, які зберігали за часів варварства рештки античної освіти, викладалося й правознавство [680]. Сюди слід додати й переклад німецькомовних робіт Ф. Паульсена «Німецькі університети та їхній історичний розвиток (1898) та «Германські університети» (1904) [525; 524], де проаналізовано багатий фактичний та архівний матеріал та подано детальний огляд праць сучасних йому дослідників цього питання в Німеччині.

Згодом побачило світ ряд нових розвідок, присвячених середньовічним університетам загалом і їх науковій титулатурі зокрема. Так, економічний і юридичний стан перших німецьких університетів кінця XIV – початку XV ст. розглядався в дослідженні Б. Г. Струкова «Університети Німеччини як центри освіти та культури в

Середні віки (XIV – перша половина XV ст.)» (1980) [741]. Життя паризьких школярів – вихованців Сорбонни зробив об'єктом свого дослідження В. М. Бахтін [319], його ідеї в контексті історичного напрямку «Повсякденне життя» були згодом розвинені в роботі Л. Козьменко [440], на матеріалі Болонського університету подібна розвідка була проведена С. Квастель [427], об'єктом же опису Ф. Кавки стала історія Празького Карлова університету [463].

Окремо слід відзначити публікації Г. І. Липатнікової (як документів, так і власних досліджень) [11, 12], що створили підґрунтя для дослідження правових основ діяльності середньовічних університетів. А найповніше юридичні аспекти відповідної проблематики висвітлено в лекції О. М. Якушева «Становлення та розвиток інституту присудження наукових ступенів в університетах Західної Європи (XII – перша половина XX ст.)» (1996) [670].

Висновки згаданих дослідників, їх доречні методологічні зауваження та залучений до аналізу матеріал досить повно висвітлює проблематику походження та первинного функціонування інституту наукової титулатури, що надає змоги розглядати їх як своєрідний фундамент для з'ясування загальних закономірностей і конкретних особливостей розвитку науково-атестаційної системи й у перших українських вищих навчальних закладах – Острозькій академії (засн. 1576 р.), Києво-Могилянській академії (засн. 1615/1659), Львівському університеті (засн. 1661 р.) тощо.

Утім, хоча загалом освітня діяльність згаданих перших навчальних закладів на українській землі висвітлена доволі непогано [286; 377; 436; 483; 533; 627], то питанням науково-атестаційної системи уваги приділялося явно недостатньо, а відповідні правові аспекти й зовсім не ставали предметом розгляду. До певної міри побіжно їх розглядав лише львівський дослідник історії медицини Я. В. Ганіткевич [353–355].

Другу велику частину історіографічної бази нашого дослідження складають праці про систему наукових ступенів і вчених звань у Російській імперії. Відповідна дореволюційна історіографія представлена передусім ювілейними виданнями (монографії, збірки статей, біографічні словники викладачів тощо), де зібраний і узагальнений матеріал з історії багатьох вищих навчальних закладів Росії [315; 322–325, 389; 530; 573]. У другій половині XIX ст. в рамках університетської реформи з'явилися перші узагальнюючі дослідження урядової політики у сфері вищої освіти [413; 588]. Розгляд історії університетів у контексті суспільного розвитку спонукав авторів звертатися до вивчення офіційних урядових документів, що увійшли до збірок законів,

та архівних матеріалів, розкиданих по університетських канцеляріях. Університетське питання в другій половині XIX ст. опинилося в центрі уваги не тільки офіційних урядових кіл, але і широкої громадськості [349; 358; 417; 484; 620; 671]. Більшість робіт істориків даного періоду, як і раніше, носили описовий характер, а тому, на наш погляд, представляють наукову значущість передусім як багата фактологічна база. На рубежі XIX–XX ст. з'явилися роботи, автори яких прагнули здійснити всебічне дослідження проблеми становлення в Росії системи освіти [350; 437; 545–549; 581], обмежуючись відносно вищої школи аналізом окремих аспектів діяльності університетів, переважно російських, і не підіймаючи питання динаміки інституту наукової титулатури в Росії.

Окремо слід назвати двотомну працю С. В. Рождественського «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти за сто років (1802–1902 рр.)» [545], що містить коментарі до основних нормативно-правових актів, які регулювали діяльність навчальних закладів від нижчої до вищої ланки. Організаційно-правовій діяльності цього міністерства присвячена також докторська дисертація «Нариси з історії систем народної освіти в Росії у XVIII та XIX століттях», захищена С. В. Рождественським у 1912 р. У дореволюційній історіографії предметом осмислення було і питання про зміну освітнього курсу уряду [329; 337; 338; 388; 412] у межах діяльності Міністерства народної освіти. Більшість робіт мали описовий характер, але систематизація значної кількості офіційних документів, уведення до наукового обігу архівних матеріалів із історії вищої школи визначає їхню вартість.

Окрім зазначених праць, де питання наукової титулатури розглядалися поміж іншими, вагомішими для їх авторів проблемами, існували й публікації безпосередньо присвячені науково-атестаційній системі. Найактивніше видавалися брошури та дискусійні статті з проблем присудження наукових ступенів у 70-х рр. XIX ст. Так, у полеміці про зміну університетського статуту і положення про присудження наукових ступенів брали участь відомі учені В. І. Введенський [338], В. І. Сергеевич [566], Г. Ф. Шершеневич [650] та інші.

У радянській історіографії до історії вищої школи дореволюційної Росії теж зверталися передусім у зв'язку з певними ювілейними датами в історії окремих ВНЗ (з акцентом однак на здобутках цих закладів у пореволюційний час). Зокрема побачило світ ряд видань, присвячених Київському, Харківському та Одеському університетам [416; 483; 516; 624; 626], але питанням наукової титулатури у них не знайшлося місця.

Утім є й інші приклади. Так, станові російських університетів у 50–60-ті рр. XIX ст. присвячена монографія й статті Р. Г. Еймонтової [655–658], розвиток університетів у 70–80-ті р. розглядала у своїх публікаціях Г. І. Щетініна [654]. У цих роботах, окрім усього іншого, висвітлювалися й питання закріплення порядку присудження учених ступенів у статутах російських університетів.

Помітною подією в науковому житті 60-х р. XX ст. стала книга К. Т. Галкіна [352] «Вища освіта і підготовка наукових кадрів в СРСР», перша частина якої присвячена саме питанням підготовки й атестації наукових кадрів у дореволюційній Росії. Історіографічну та джерельну базу книги склали роботи Д. І. Багалія, Н. П. Загоскіна, І. А. Каблукова, П. П. Пекарського, С. В. Рождественського, С. П. Шевирьова, Г. Ф. Шершеневича, а також архівні документи з «освітнянських фондів» Російського державного історичного архіву. Крізь призму університетських статутів (1804, 1835, 1863 і 1884) і «Положень про зведення в учені ступені» (1819, 1837, 1844 і 1864) у монографії коротко розглядався порядок присудження учених ступенів і підсумки статистичної звітності у сфері наукової підготовки і атестації кадрів.

Схожою за проблематикою, але хронологічно сконцентрованішою була праця О. Є. Іванова «Вища школа Росії наприкінці XIX – початку XX ст.» (1982) [401].

А 1983 р. побачила світ монографія Є. В. Соболевої «Організація науки в пореформеній Росії» [578], у третьому розділі якої подано ґрунтовний аналіз розвитку законодавчої бази у сфері наукової атестації в 60–80 р. XIX ст. Перелік розглянутих питань досить широкий – від порядку присудження наукових ступенів до розвитку «університетських», «медичних» і «богословських» наукових ступенів і розрядів наук. Проте, дослідження було хронологічно обмежено лише пореформеним періодом розвитку Росії (з 1861 р.).

Логічним доповненням попередньої праці стала видана 1990 р. узагальнююча монографія Г. Є. Павлової [520] «Організація науки в Росії в першій половині XIX ст.», із підрозділом «Підготовка наукових кадрів», де коротко розглядалися питання про роль університетів у підготовці наукових кадрів, про розвиток процедури присудження наукових ступенів, про проблеми реалізації законодавства в галузі наукової атестації в першій половині XIX ст.

Узагальнюючий характер мала і монографія В. Г. Кинельова «Вища освіта в Росії: нарис історії до 1917 року» (1995 р.) [433], де було представлено історико-педагогічний

аспект університетської освіти в Російській імперії і стисло наведено матеріали про порядок і результати присудження наукових (вчених) ступенів.

Українські історики теж підготували ряд досліджень про розвиток освіти на вітчизняних теренах у цей період, прикладом яких можуть бути кандидатські дисертації Т. А. Стоян «Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.» (1999 р.) [740] та О. В. Єгорової «Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку)» (2004 р.) [706].

У згаданих роботах російські та українські автори приділяли певну увагу дослідженню регулювання надання наукових титулів в університетських статутах і положеннях про зведення в учені ступені, проте далеко не в повному обсязі цих та інших офіційних документів.

Основоположником наукового напрямку зі спеціального дослідження історії учених ступенів у Росії став Г. Г. Кричевський, який ще в 40-х рр. XX ст. розробив програму дослідження з виявлення, бібліографічного описання і збирання магістерських та докторських дисертацій, захищених в університетах Російської імперії, наголошуючи на необхідності дослідження саме історії порядку присудження учених ступенів в Росії і СРСР за весь період існування самого інституту наукової титулатури. Результатом цієї роботи стала стаття «Учені ступені в університетах дореволюційної Росії» (1985) [465], у якій подавалася загальна характеристика розвитку процедури присудження наукових ступенів та статистичні дані про результати роботи із захисту дисертацій. Утім праці цього вченого тривалий час залишалися у рукописному вигляді і побачили світ лише у 90-ті роки. На сьогодні кількома виданнями опубліковано й три книги Г. Г. Кричевського: «Магістерські та докторські дисертації, захищені на юридичних факультетах університетів Російської імперії (1755–1918)» та «Магістерські та докторські дисертації, захищені на історико-філологічних факультетах університетів Російської імперії (1755–1919)», «Магістерські та докторські дисертації, захищені на фізико-математичних факультетах університетів Російської імперії (1755–1918)» [466; 467, 468], де вперше наведені статистичні дані захистів дисертацій на факультетах університетів Російської імперії.

З цього приводу привертають увагу і наукові публікації учня Г. Г. Кричевського, професора О. М. Якушева: «Комплексна програма наукових досліджень «Історія наукових ступенів в Росії: XVIII ст. – 1918 р.»», «Розвиток і реалізація правової думки та нормативних правових актів про порядок присудження учених ступенів в Росії»,

«Бібліографія захищених дисертацій на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького (Петроградського) університету (1819–1918)» та інші [666–670]. А у 2001 році вчений захистив докторську дисертацію з проблем присудження вчених ступенів у Росії в 1747–1918 рр. [745].

На результати Г. Г. Кричевського спирався і інший відомий дослідник проблем наукової титулатури О. Є. Іванов, який, окрім низки статей [400–404], опублікував 1994 р. монографію «Учені ступені в Російській імперії: XVIII ст. – 1917 р.» [405]. У цій праці автор розмірковує про витоки і чинники виникнення інституту наукової атестації, про історико-правовий аспект процедури присудження наукових ступенів, про зміст і форми наукової підготовки в університетах Росії, про технологію і досвід присудження наукових ступенів, про статистичні підсумки наукової підготовки і атестації кадрів.

Проблеми атестації наукових кадрів на матеріалах Казанського університету висвітлено в публікаціях і кандидатській дисертації Д. О. Хохлової [630]. Ухвали й розпорядження Міністерства народної освіти у сфері наукової підготовки і присудження наукових ступенів в університетах і академіях Російської імперії також докладно розглянуті В. А. Шаповаловим [641; 642].

На рубежі XX–XXI ст. на тлі загального зростання інтересу дослідників до історії освіти і науки, появи десятків праць з історії окремих навчальних закладів питання наукової титулатури дореволюційної Росії продовжують залишатися актуальними як для істориків, так і для юристів. Так, було захищено дисертації А. Ю. Климова [712] та О. Н. Лаута [718], присвячені відповідно історії кандидатських іспитів та досвіду підготовки і атестації наукових кадрів на історико-філологічному факультеті Московського університету. Є також дослідження О. П. Мелешко з дотичної проблеми надання богословських ступенів в Російській імперії [722] і новітнє дослідження Ф. А. Петрова з історії університетського статуту 1804 р. і його впливу на розвиток освіти в Росії [528]. Цей час ознаменувався особливим інтересом дослідників до історико-антропологічного аспекту, дослідження особистісного чинника в урядовій освітній політиці, персонального внеску окремих державних діячів в її розробку та здійснення [289; 476; 637].

Утім, вітчизняних праць, присвячених специфіці науково-атестаційного процесу на українських теренах практично немає. Як поодинокий виняток можна назвати дисертаційне дослідження Е. А. Писаревої «Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України)», де

деяка увага приділена нормам університетських статутів щодо надання вчених ступенів і звань [731]. Окрім того, у дисертаційному дослідженні Л. В. Міхневич з історії юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті та його правонаступнику Київському інституті народного господарства є ряд цікавих фактів з підготовки наукових кадрів у цьому навчальному закладі [727].

Таким чином, російську дореволюційну систему атестації наукових кадрів на сьогоднішній день досліджено доволі непогано, зокрема й ученими-юристами. Як певний резерв для подальших пошуків залишається, на нашу думку, лише проблема відсутності деяких узагальнюючих оцінок, насамперед щодо з'ясування місця російського досвіду в загальній історії розвитку системи наукових ступенів і вчених звань і, зокрема, його відмінностей від аналогічного досвіду західноєвропейських країн. Аналіз дореволюційної і сучасної наукової літератури демонструє, що історія інституту наукової титулатури саме України в складі Російській імперії недостатньо глибоко досліджувалася ученими-юристами та вченими-істориками.

Що ж до історіографії розвитку освіти і науки в Україні періоду національно-демократичної революції 1917–1921 рр., то слід передусім назвати праці дослідників з української діаспори (П. Христюк [631], І. Огієнко [515] та ін.), які аналізували різні аспекти українського національного визвольного руху з метою підбити підсумки характерних для освіти перетворень; озираючись на минуле, концептуально переосмислити події української революції, учасниками яких були.

Саме аналіз першими істориками української революції різних проектів національної школи став базою для наступних, зокрема сучасних, дослідників, оскільки радянська наука цим питанням приділяла мало уваги, торкалася мимохідь і висвітлювала зусилля в цій сфері суспільного життя різних урядів переважно в негативному плані.

Серед сучасних досліджень звернемо увагу на кандидатську дисертацію В. Г. Богуславської «Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр.» (2001 р.) [700], яка досить повно висвітлює задекларовану тему, але фактично не зачіпає питання наукової титулатури.

Отже, історики української революції, зокрема й історики-юристи, не приділяли спеціальної уваги правовим аспектам підготовки атестації наукових кадрів. Це, власне, цілком зрозуміло, якщо врахувати, що у цей перехідний час ні в наддніпрянських, ані в наддністрянських землях не відбувалося якихось сутнісних змін науково-атестаційної системи порівняно з попереднім періодом.

Увагу багатьох авторів привернули проблеми атестації наукових і науково-педагогічних кадрів у радянську добу. Зокрема й сучасні дослідники на тлі помітної кризи у науково-освітній сфері дедалі більше звертаються до теоретичного осмислення цікавого, хоча й суперечливого радянського досвіду державного управління цією галуззю. Необхідність подібних історичних екскурсів зумовлюється відчутною практичною потребою не лише в аргументованому обґрунтуванні нових ідей, а й у об'єктивній оцінці та конструктивній критиці попередніх управлінських концепцій і рішень. Так, історико-юридичні розвідки щодо радянської системи керування наукою та освітою і відповідної нормативно-правової бази можуть забезпечити певну наступність державної політики і правотворчості, дозволять поглянути на деякі сучасні інновації в історичному вимірі. Особливий інтерес, як видається, викликають питання наукової титулатури та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, які традиційно перебувають в епіцентрі уваги громадської думки.

Дослідження перебігу становлення і розвитку нової пореволюційної системи освіти в Україні розпочалися вже на початку 20-х р. ХХ ст., тобто, паралельно із розвитком самого процесу; переважно це був розгляд керівниками Наркомосу концептуальних питань формування нової моделі системи освіти України Г. Ф. Гриньком [360–362] (нарком освіти України) та Я. П. Ряпшо [553–558] (голова Головпрофосу України). Після постановки питання уніфікації системи освіти в межах Союзу РСР аналіз здобутків та вад української системи освіти було подано в низці робіт українських та російських дослідників та практичних функціонерів [288; 396]. Значну кількість документів, зосереджених в архівах України, та невідомих досі статистичних матеріалів оприлюднено в роботах Є. М. Мединського [492], М. М. Грищенко [363], С. Х. Чавдарова [633], М. П. Кіма [432], М. М. Дейнеко [368], І. К. Білодіда [327]. Окрім робіт підсумкового і узагальнюючого плану, у 30-і – середині 50-х рр. продовжувалось вивчення окремих елементів системи освіти 20-х рр. Так, у книгах з історії Одеського та Харківського університетів, Дніпропетровського гірничого інституту, Донецького індустріального інституту були розглянуті питання реформування мережі та структури ВНЗ [374; 376; 516; 626]. Проблеми підготовки і формування науково-педагогічних кадрів розглядалися у книзі О. Я. Синецького (1950 р.) [569].

У 60-і–80-і р. з'явилися нові роботи, присвячені вивченню розвитку ВНЗ в Україні у 20-і р. Так, у 1967 р. вийшла книга «Вища школа УРСР за 50 років», де зроблено аналіз

процесу розвитку вищої освіти в Україні [346]. На особливу увагу заслуговує фундаментальне дослідження М. А. Бистрова [326], що вперше з'явилося у 1974 р. і було перероблене 1984 р., у якому ґрунтовно розглянуті питання становлення і розвитку мережі, створення матеріальної бази ВНЗ, підготовки педагогічних кадрів, удосконалення навчального процесу, поліпшення методів навчання студентів, виховної роботи, тобто, фактично відтворено процес становлення та розвитку ВНЗ у 20-і рр. (без зазначення суттєвих розбіжностей між українським та загальнорадянським процесами, та концептуально-організаційної специфіки саме українського процесу відбудови вищої освіти). Процес пролетаризації ВНЗ, розвиток вищої педагогічної, сільськогосподарської освіти тощо розглядалися у статтях В. Я. Білоцерківського [320], Б. І. Хорошуна [628; 629], Н. П. Дичек [373]. Стаття П. В. Руднева присвячена дискусіям, що точились навколо розробки концепції освіти в УСРР у 1920 – на початку 1921 рр. [550], а в фундаментальній праці С. А. Федюкіна поряд із іншими розглянуто питання залучення до співпраці з новою владою так званої «старої інтелігенції», у тому числі викладачів ВНЗ, учителів [618].

Звертають на себе увагу дослідження С. І. Штамм про історико-правові аспекти управління народною освітою в СРСР (1917–1936 рр.) [651] та цикл досліджень з правових питань народної освіти Г. О. Дорохової [378–380], в яких певне місце займають питання побудови освітньої моделі в Україні. Безпосередньо процес кодифікації законодавства про народну освіту досліджував у своїй фундаментальній монографії «Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.)» академік Б. М. Бабій [310].

У ці ж роки було продовжено вивчення історії окремих вищих навчальних закладів, присвячених перед усім тим закладам, що утворились у ХІХ ст. або на початку 20-х р. ХХ ст. У цих дослідженнях з'ясовано особливості розвитку окремих навчальних закладів у різних регіонах України, насамперед у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку [416; 431; 626].

Крім зазначених напрямків розвитку історіографії проблеми у 90-ті рр., слід вирізнити ще один, який почав формуватися на перетині історії з такими суміжними науками, як педагогіка, психологія, право, економіка. Так, ряд статей О. В. Сухомлинської було присвячено розвитку педагогіки і використанню зарубіжного педагогічного досвіду в Україні у 20-і рр. [589; 590]. У статтях, а згодом і кандидатській дисертації Л. І. Рябошапки [551; 552] аналізується Кодекс законів про народну освіту

України 1922 р. А стаття Е. Лортикян [480] була присвячена розвитку економічної науки в установах ВУАН і науково-дослідних кафедрах України у 20-ті рр.

Своєрідним історіографічним підсумком багаторічних досліджень стала кандидатська дисертація О. П. Ситнікова «Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія» (2003 р.) [739].

Проте стосовно організації освіти в УСРР до її уніфікації у загальносоюзному масштабі багато проблем залишаються досі не вивченими, а є такі, що навіть не поставлені. До них слід віднести розробку та вдосконалення концепції та моделі освіти в УСРР у 20-ті рр. та їх об'єктивну оцінку; підготовку та атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів, альтернативні аспірантурі форми підготовки науково-педагогічних кадрів; систему присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань тощо. Тобто, незважаючи на велику кількість досліджень, які були безпосередньо присвячені розгляду питань освіти в Україні у 20-і р., або так чи інакше торкались освітніх аспектів, немає робіт, що висвітлювали б зазначену проблематику упродовж 20-х р. у межах усієї системи. Зокрема, не порушуються ці питання і в дисертації на ступінь доктора історичних наук та у відповідній монографії В. В. Липинського «Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки» (2001 р.) [479].

Водночас чимало праць присвячено загальному радянському досвіду (без врахування української специфіки). Насамперед слід зупинитися на докторських дисертаціях і відповідних монографіях – К. Т. Галкіна «Вища освіта і підготовка наукових кадрів в СРСР» [352] і В. М. Полонського «Критерії та методи оцінки якості науково-педагогічних досліджень» [732] – почасти присвячених аналізованій нами проблемі.

У дисертації К. Т. Галкіна здобувач у десятому розділі аналізує діяльність з атестації наукових кадрів в СРСР. Тут розглядається ставлення Радянського уряду до наукових ступенів та звань, установлених в дореволюційній вищій школі, у перші роки революції, та чинники, що спонукали Радянську державу створити нову систему наукової титулатури та атестації наукових кадрів в СРСР. У розділі докладно описуються зміни в системі кваліфікації наукових і науково-педагогічних працівників, що відбулися в 1937–1960 р., і найважливіші підсумки атестації. Основним недоліком роботи можна вважати занадто поверховий аналіз нормативно-правової бази, що регулювала присудження наукових ступенів в СРСР.

Дисертація В. М. Полонського є першою науковою роботою, у якій дослідник ясно і зрозуміло сформулював критерії оцінок, за якими можна судити про якість науково-педагогічних досліджень. Упродовж двох століть і до сьогоднішнього дня питання про вимоги до змісту дисертацій і результатів наукових досліджень залишається достатньо проблематичним і актуальним. Дисертант увів в науковий обіг такі поняття як критерії новизни, актуальності, теоретичної і практичної вартості, фундаментальних і прикладних науково-педагогічних досліджень, якості і ефективності наукових розробок, що потім знайшли віддзеркалення в «Положенні про порядок присудження учених ступенів та присвоєння вчених звань» (1989). У довідці про присудження вченого ступеня вперше потрібно було вказувати кваліфікаційні ознаки дисертації для інформаційної системи ВАК СРСР, за вимогами: 1) характер результатів дисертації; 2) рівень новизни результатів дисертації; 3) цінність результатів дисертації; 4) зв'язок теми дисертації з плановими дослідженнями; 5) рівень використання результатів дисертації, що має прикладне значення; 6) рекомендації з розширеного використання результатів дисертації, що має прикладне значення.

Помітною подією в науковому житті стала монографія та інші наукові праці Н. І. Загузова [390–393], у яких вперше розглянуто процес зародження, становлення і розвитку кваліфікаційних наукових досліджень (дисертацій). У монографії, зокрема, розкривається суть дисертації як кваліфікаційної роботи й основні напрями дисертаційних досліджень з педагогічних спеціальностей. Крім того, показано генезис розвитку номенклатури спеціальностей науковців. Автор монографії вперше зробив спробу виокремлення основних типів дисертаційних досліджень. До них він відносить 1) теоретичні – розробляються теоретичні питання досліджуваної проблеми або юридичної науки в цілому; 2) методологічні – аналізуються проблеми розвитку науки в цілому і методів юридичних досліджень; 3) історичні – розглядається історія становлення і розвитку юридичної науки в цілому або її окремих галузей; 4) описові – узагальнюється накопичений теоретичний і емпіричний матеріал і розкриваються основні тенденції та закономірності розвитку окремих галузей і напрямів юридичної теорії і практики; 5) теоретико-методичні – на основі теоретичних узагальнень розробляються нові методики навчання і виховання з окремих предметів; 6) теоретико-експериментальні – розробляються теоретичні положення досліджуваної проблеми, що перевіряються згодом в ході експериментальної роботи; 7) методичні – обґрунтовуються нові, раніше не використовувані методики з різних предметів вищої школи; 8) наукові –

досліджується розвиток юридичної науки та її окремих компонентів; 9) технологічні – розробляються нові технології навчання і виховання; 10) проектні – проектується розвиток різних педагогічних систем; 11) культурологічні – розробляються соціокультурні проблеми навчання і виховання; 12) теоретико-практичні – на основі теоретичних розробок пропонуються науково обґрунтовані практичні рекомендації.

Для нашого дослідження представляють інтерес також праці Л. Ф. Петренка [526; 527], в яких розглядаються деякі нормативні документи з питань наукової атестації, зокрема основні вимоги до дисертації; кандидатські іспити; порядок написання і захисту дисертацій тощо.

У роботі «Правове регулювання праці робітників вищої школи» О. М. Прудинський розглядає питання правового регулювання діяльності дисертаційних рад, складання кандидатських іспитів, вимог до дисертацій, подання й захисту дисертацій; затвердження в наукових ступенях у ВАК [542]. У низці подібних робіт виділяються публікації В. Н. Карлова [421; 422], Г. Г. Кричевського [464–467], В. Л. Мамаєва й О. І. Терехова [423, 600]. Досліджуваній проблемі присвячені й матеріали першої наукової конференції «Історія учених ступенів у Росії та Західній Європі (XII–XX ст.)» (м. Москва, 14 лютого 1998 р.).

В Українській РСР, а згодом у незалежній Україні питання правового статусу науковців і освітян, зокрема й правові проблеми підготовки та атестації кадрів, систематично досліджував В. П. Пастухов [522; 603].

Значну допомогу в реалізації нормативно-правових актів по питаннях порядку присудження наукових ступенів в Росії надають праці довідкового характеру Н. І. Арістера [303] й Н. І. Загузова [391; 392], у яких, зокрема, детально представлена статистика відновлення наукових кадрів за період з 1993 по 1997 р.

Можна констатувати, що зусиллями передусім сучасних російських правознавців, що належать до наукової школи О. М. Якушева, радянський досвід атестацій знайшов відображення у десятках монографічних і дисертаційних досліджень. Утім, їх автори обмежилися суто російським і загальносоюзним досвідом, не звертаючи увагу на специфіку науково-атестаційної системи в інших радянських республіках до прийняття першої загальносоюзної Постанови Раднаркому СРСР «Про вчені ступені та звання» від 13 січня 1934 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблеми й особливості розвитку системи вищої освіти України досить глибоко й змістовно розкриваються

дослідниками в різних контекстах й аспектах – державно-управлінському, євроінтеграційному, освітянському, національному, міжнародному тощо.

Так, Н. Г. Протасова та О. О. Іваницький акцентують увагу на головній ролі Болонської декларації в управлінні створенням «єдиного європейського простору вищої освіти» [541].

Розглядаючи пріоритетні напрями державної політики України в сфері модернізації державного управління освітою, Т. О. Лукіна вказує на необхідність запровадження державою механізму зовнішнього оперативного та об'єктивного оцінювання досягнутого стану в освіті, визначення ефективності й результативності освітніх реформ та конкретних управлінських рішень. Більше того, механізм оцінювання якості освіти визначається дослідником як одна з обов'язкових умов входження України до європейського та світового співтовариства [482].

Упровадження ідей Болонської декларації О. В. Зарудіним розглядається як база для модернізації системи вищої освіти і науки з допомогою урізноманітнення навчальних програм на основі диверсифікації, забезпечення відповідності між змістом освіти й рівня підготовки випускників та потребами ринку, трансформації освіти дорослих з розширенням програми і подовження термінів навчання, налагодження нових зв'язків із міжнародними організаціями, формування умов для мобільності учасників внутрішнього й зовнішнього освітнього ринку послуг і ринку праці [395].

Аналізуючи процеси реалізації вимог Болонського процесу, Н. О. Бондарчук висвітлює низку проблем у реформуванні вищої освіти, пов'язаних не стільки із її розвитком і набуття нових якісних ознак, скільки із загрозою втратити кращі освітні традиції, знизити національні стандарти якості освіти [332]. З огляду на це важливого значення набуває моніторинг і виявлення особливостей наближення діяльності українських ВНЗ до Болонського процесу та проблем для їх узагальнення, систематизації і на цій основі пошуку засобів їх розв'язання.

Систему підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні, організаційну і законодавчо-нормативну діяльність органів управління, вищих навчальних закладів і наукових установ щодо створення національної системи підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів та функціонування цієї системи розглядає О. Г. Котова у своїй кандидатській дисертації «Розвиток системи підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні (1992–1998)»

[714]. Варто згадати й праці про українських учених, що вийшли за межами України [521; 535; 580].

Теоретико-методологічні аспекти української правничої думки в контексті державо- і законотворення глибоко аналізувалися професором О. М. Мироненком [496–498].

Вагомий внесок у висвітлення історії вітчизняної держави й права (у тому числі й у контексті науки й освіти) належить професору І. Б. Усенку (низка праць ученого вміщена в матеріалах конференцій Міжнародної асоціації істориків права, в енциклопедичних та інших виданнях [610–616]). Для нашого дослідження особливий інтерес становить підготовлена вченим історико-правова частина колективної монографії «Правовий статус Академії наук України», де зокрема звертається увага на наявність у ВУАН права присуджувати наукові ступені [646] та аналіз підготовки Кодексу УСРР про народну освіту в його індивідуальній монографії, присвяченій першій кодифікації радянського законодавства [610].

Окремі статті, присвячені вищій школі, юридичній науці, науковим ступеням і вченим званням, вміщені в «Малій енциклопедії етнодержавознавства» [487] за редакцією Ю. І. Римаренка та словнику-довіднику «Українське державотворення: невитребуваний потенціал» [606] за редакцією О. М. Мироненка.

Солідним здобутком вітчизняної науки права є шеститомна «Юридична енциклопедія» [661] (1998–2004), розглядувана нами як універсальний довідник, та десятитомна «Антологія української юридичної думки» (2002–2005) [302], що має хрестоматійний характер і містить багатий і цінний матеріал про розвиток методолого-юридичної думки в Україні, обидві створені творчими колективами під керівництвом академіка Ю. С. Шемшученка.

А в останні роки у вітчизняній юридичній науці активно порушуються питання про визнання як окремого напрямку дослідження так званого освітнього (або освітянського) права. У річищі такого підходу опубліковано ряд наукових праць Б. А. Андрусишина [293–297], В. П. Андрущенко [298–301; 330; 502; 507; 585; 622], Є. В. Краснякова [458–462], С. М. Ніколаєнка [509–512], а також захищені кандидатські юридичні дисертації про конституційні права на освіту і свободу науково-технічної творчості К. М. Романенко [735] та Т. М. Мілової [725]; про правове регулювання праці професорсько-викладацького складу вищих закладів освіти МВС України А. О. Савченка

[738]; кандидатські дисертації зі спеціальності «державне управління» С. В. Григанської [704], Л. В. Пшеничної [733], П. М. Кухарчука [717] та Л. І. Коробко [713].

У Росії аналогічні погляди найповніше відображені у монографії В. М. Сирих [592] «Вступ до теорії освітнього права» (2002 р.).

Заслуговують на окрему увагу і порівняльно-правові дослідження систем вищої освіти різних країн Т. В. Фінікова [621]. Проте і у згаданих дослідженнях питання наукової титулатури теж не дістали належного висвітлення.

Таким чином, незважаючи на значний суспільний інтерес до науково-атестаційної системи і великий масив відповідних публіцистичних праць, українські правознавці досі оминали своєю увагою ці проблеми, не підготувавши жодного монографічного або дисертаційного дослідження з відповідної проблематики.

Не відчувається «юридичного духу» і в тих законопроектах про наукові ступені і вчені звання, які упродовж останніх років було внесено на розгляд Верховної Ради України.

Підсумовуючи історіографічний огляд літератури з проблеми слід констатувати, що вона може слугувати гарним підґрунтям для нашого дослідження. Водночас зазначимо, що кожна історична епоха з її ідеологією наклали певний відбиток на оцінки і висновки авторів цих досліджень. Саме тому для досягнення об'єктивності здобувач намагався використати весь масив історіографічного матеріалу і опиратися передусім на документальні першоджерела.

Джерельну базу дослідження склали головним чином нормативно-правові акти різного рівня з питань підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

Для вивчення цих процесів у середньовічних університетах особливе значення мала упорядкована Г. І. Липатніковою збірка «Документи з історії університетів Європи XII–XV ст.» [11] (1973), що на сьогоднішній день є єдиною унікальною роботою, у якій представлено оригінальний зміст статутів університетів Західної Європи XII–XV ст.

Її доповнюють публікації Н. Д. Митькової [499] і О. А. Андрєєвої [290], де подано характеристики двох раніше невідомих у правничій науці латиномовних трактатів з університетської середньовічної освіти – «Про шкільну науку» (XIII ст.) та «Хвала клірові» (XIV ст.).

Заслуговує на увагу публікація листа І. В. Цветаєва [632] – бібліографічного раритету, що висвітлює становлення інституту наукових ступенів у Болонському університеті. Грунтовним сучасним джерелом відповідної історичної та юридичної

інформації є двотомна «Хрестоматія з історії інститутів наукової підготовки та атестації в університетах та академіях Західної Європи та Росії», укладена О. М. Якушевим, Д. О. Хохловою та І. Г. Воропаєвим (1997) [24; 25]. Для аналізу окремих університетських статутів, які не вдалося знайти у друкованих виданнях, використовувалися матеріали мережі Інтернет.

Нормативно-правові акти Російської імперії, СРСР, Української РСР та сучасної України здебільшого вивчалися за офіційними джерелами їх опублікування такими, як «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изданных при Правительствующем Сенате Российской империи» (СУ), «Свод Законов СССР» (СЗ СССР), «Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины» (СУ УССР), «Збірник декретів, постанов, наказів по комісаріату освіти», «Вестник просвещения» та «Бюлетень Наркомосу УСРР», «Бюлетень НКО», «Бюлетень ВКВШ при СНК СССР», «Бюлетень Министерства высшего образования СССР», «Бюлетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР», «Бюлетень ВАК при Совете Министров СССР», «Бюлетень Госкомитета СССР по народному образованию: Сер. «Высшее и среднее специальное образование»», «Просвещение», «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради УРСР», «Бюлетень ВАК України», «Збірник Постанов України», «Освіта України» тощо.

Усього в дисертації використано 29 нормативно-правових актів Російської імперії; 101 акт радянських органів влади і 46 актів сучасної України.

Важливі для нашого дослідження акти ВУАН та інші академічні офіційно-документальні матеріали було опубліковано в багатотомному збірнику документів «Історія Академії наук» [6; 7; 8]. Аналізувалися також окремі сучасні проекти нормативно-правових актів, оприлюднені на офіційних сайтах Верховної Ради України і Міністерства освіти і науки України.

До джерельної бази дослідження також увійшли статистичні та аналітичні матеріали ВАК України, оприлюднені у його офіційному виданні «Бюлетень Вищої атестаційної комісії України», відомості з довідково-бібліографічного видання «Підготовка і атестація науково-педагогічних кадрів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (1895–2005 роки)» [532] та аналогічні відомості про діяльність спеціалізованих вчених рад Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, оприлюднені у ювілейному виданні до 60-річчя цього наукового закладу [583].

Крім офіційно-документальних матеріалів, використовувалися нарративні джерела: спогади науковців і освітян та державних діячів, причетних до науково-атестаційних процесів; інформаційні повідомлення у засобах масової інформації тощо. Зокрема, багатий матеріал зібрано у книзі «Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: Матеріали, документи, спогади» [279].

У ході дослідження вивчалися архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і органів державного управління України (Ф. 166 «Народний комісаріат освіти УСРР»; Ф. 2581 «Народне міністерство освіти УНР (1917–1918)»), Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (Ф. 707 «Управління Київського учбового округу»), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф. 311 «Партійний комітет Міністерства освіти УРСР. 1943–1988 рр.»), Державного архіву м. Києва (Ф. 16 «Київський університет»), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також матеріали поточного діловодства ВАК України. Найважливіші з виявлених документів включено до списку джерел дисертаційного дослідження, інші у зв'язку з обмеженими обсягами цієї кваліфікаційної праці довелося залишити в резерві для подальших публікацій.

Таким чином наявна джерельна база, на нашу думку, доволі повно характеризує стан правового регулювання системи наукових ступенів і вчених звань в Україні на всіх етапах її розвитку і дозволяє успішно розв'язати основні завдання дослідження. Загалом джерельна база видається достатньою для здійсненого дослідження, проте в перспективному аспекті був би доволі корисним пошук відповідних матеріалів і у зарубіжних архівах, який, імовірно, не змінюючи загальних висновків цього дослідження, дозволив би доповнити і конкретизувати окремі його положення.

1.2. Методологія і поняттєво-термінологічний апарат дослідження

Розвиток науки відбувається за двома протилежними і водночас взаємозв'язаними напрямками: шляхом внутрішньої диференціації і шляхом інтеграції з іншими науками, причому обидва процеси можуть протікати одночасно. Крім того, у кожен епоху існують певні загальні тенденції думки в усіх галузях пізнання. Такими спільними «стилями мислення» можуть бути, наприклад, історизм, тенденція до математизації, розгляду структури об'єктів, системний, функціональний чи антропоцентричний підхід або ті чи інші їх комбінації. У науковому мисленні їх називають іноді парадигмами

[470], маючи на увазі сукупність загальних ідей і навіть філософських установок. Ми ж можемо розуміти під парадигмою погляд на право, пов'язаний із певною філософською течією і з певним станом суспільства. Використання цього терміна в зазначеному розширювальному сенсі мотивоване його семантичними зв'язками з такими словами, як «модель», «тип», «зразок».

На сьогодні панівною парадигмою, тобто панівним стилем мислення, потрібно, мабуть, вважати системно-функціональний (і обов'язково з діахронічною формантою). Такий підхід вимагає вивчення функцій елементів системи наукової титулатури в їх взаємодії з умовами і завданнями наукового спілкування й трансляції знань, тобто припускає діалектику функції і адаптивної системи. А проблематика адаптації потребує історичного розгляду завдяки своїй плинній часовій природі.

Результативність наукових досліджень вимагає не тільки аналізу, але і синтезу, і комплексний розгляд об'єктів став характерною рисою сучасної науки, а її розвиток за рахунок диференціації приводить до зростання нових розгалужень усередині вже існуючих дисциплін. Темпи розвитку тієї або іншої галузі науки визначаються практичними завданнями. Розвиток культури і міжнародного спілкування вимагає, наприклад, інтенсифікації досліджень з міжнародного права, а отже, і розробки теорії й практики держави і права загалом. Розвиток потреб міжнародного спілкування визначає інтенсивний розвиток юридичного термінознавства і створення багатомовних словників з правничої тематики (загальних або галузевих). Відповідно, бурхливого розмаху набуває і політична міжнародна інтеграція в різних галузях знання та освіти, що відзначена нині Болонською декларацією. Великий розвиток у зв'язку з політичними обставинами в світі отримують порівняльно-історичні дослідження варіювання правових систем.

Традиційно в науковому дослідженні розрізняють методологію, метод і методіку. Під **методикою** розуміється спосіб знаходження нового матеріалу, тобто сукупність прийомів спостереження, експерименту і опису. **Метод** – це підхід до матеріалу, що вивчається, його систематизація і теоретичне осмислення (теорія). **Методологія** – застосування до процесу пізнання принципів світогляду, тобто співвідношення отриманих даних з іншими фундаментальними науками і насамперед з філософією [494, 359–360].

Так, методологічну основу нашої дисертаційної роботи визначають принципи історизму, логічності, системності та об'єктивності в підході до вивчення явищ

минулого на основі комплексного використання джерел та літератури. При розв'язанні дослідницьких проблем автором були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи аналізу, систематизації, а також залучені проблемно-тематичний, типологічний, соціолого-статистичний, системно-структурний та описовий методи. Але оскільки об'єктивність системного аналізу явищ неможливо відокремити від їх історичного вивчення, головними методологічними принципами, уживаними для аналізу історії присвоєння наукових ступенів та наукових звань, виступають, відповідно, принцип системності і принцип історизму.

Принцип системності, в досить чіткій формі сформульований Г. Ф. В. Гегелем [356, 100], припускає розгляд будь-яких об'єктів з позицій закономірностей системного цілого, взаємодії складових його частин для виконання властивих йому функцій. *«Найповніше гносеологічна функція системного (= системно-структурного) підходу, – відзначають О. М. Коршунов і В. В. Мантантов, – виявляється під час дослідження соціальних систем – систем вищого порядку»* [448, 173]. А оскільки наукова титулатура є базисною соціально-нормативною ієрархічною структурою, системний підхід до неї з погляду історії права не тільки правомірний, але і необхідний [623; 675, 82–93].

Тим часом, саме поняття системи сьогодні виступає в таких багатогранних різновидах дефінітивів, що принципове прояснення питання системності (як способу вираження проблеми співвідношення між системологією, юриспруденцією і діалектикою) представляється вкрай скрутним.

Філософи, наприклад, вельми жалкують про те, що поняття «система», що має за собою значну традицію у філософському мисленні, «у новий час набуло поширення в такій версії, у якій був втрачений його філософський характер» [477, 136]. Системологи вважають, що системно-структурний опис об'єкту є вдалим методологічним прийомом, що дозволяє розкрити зв'язки і відношення між структурними складовими (єдиницями або підсистемами) єдиного складного об'єкту, виходячи з досить обмеженої кількості базових категорій, наприклад таких, як система, елемент, структура, зв'язок [537, 8–15]; структура, процес, елемент, функція, зв'язок, взаємодія [357, 433–434]; процес, матеріал, структура, елемент, форма, організованість, механізм, конструкція [653].

Цікаві міркування щодо осмислення принципу системності належать академікові НАН України О. С. Мельничуку. Він пропонує розуміти систему як індуктивне, а структуру – як дедуктивне поняття. Тобто, система розуміється як сума взаємозв'язаних і взаємообумовлених елементів, що створюють єдиний складний об'єкт, який

розглядається як такий, що об'єднує в своєму складі простіші частини (які, у свою чергу, також об'єднують в собі дрібніші одиниці – і так до елементарного рівня). Структура ж, через свою дедуктивну основу, розуміється як категорія, що немов би розкладає вже наявний, створений, існуючий цілісний складний об'єкт на взаємопов'язані елементи для їх аналізу, визначення внутрішньої організації даного єдиного цілого з боку його єдності [493]. Саме цього методологічного положення ми дотримуватимемося в подальшому аналізі.

Із принципом історизму зв'язується ідея прогресу як руху від нижчого до вищого, єдність переривчастого і безперервного. Історизм у правовій діяльності безпосередньо пов'язаний із аналізом людської діяльності як сенсу і змісту процесу розвитку. Соціально-правова реальність як сукупність об'єктивних закономірностей формується в перебігу діяльності людей, спрямованої, зазвичай, на елементи, зв'язки і відносини зовнішнього, природного чи суспільного світу. Вони об'єктивуються у вигляді системи створених соціально-культурних і нормативних цінностей через зміни самої людини і структурно-системні параметри людського соціуму. Одночасно змінюються і взаємозв'язки людини з реальною дійсністю і нормативами (відносини «суб'єкт – об'єкт – засіб вираження суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних відносин»). Сформоване в результаті цієї діяльності соціальне і матеріальне середовище служить особливим додатком діяльності людей і сферою, відповідно, історичної динаміки правничої системи. Тому можна говорити про двоякий характер принципу історизму в історії права. З одного боку, це процес, що визначається динамікою соціальних відносин. З іншого – це автодетермінований процес, але не довільний. Він заснований на єдності репродуктивних (рутинних, відтворюючих) і продуктивних (що проводять, творчих) початків у правничій діяльності. Так, для розуміння чинників домінанти Болоньї у сучасних ініціативах реорганізації та вдосконалення європейського науково-освітнього простору доцільно звернутися до тих середньовічних та ренесансних традицій, які висунули Болонью на передній край освітніх закладів тогочасної Європи.

Зрозуміла необхідність репродуктивного начала в правничій діяльності людини: саме вона забезпечує стійкість права загалом. Тим часом, у самій правовій реальності існують внутрішні суперечності (наприклад, аналогія і аномалія) і суперечності зовнішні (людина, існуючи в різних умовах, різним чином будує ситуативні акти, реалізуючи в них знання залежно від ситуації (прецеденту) і самих структур наявного знання). Наприклад, сенс та зміст діяльності вчених угруповань середньовічної Європи

об'єктивувалися у вигляді системи створюваних соціально-культурних та поняттєвих цінностей через зміну людини як особистості та суб'єкта ієрархії наукової консорції. З одного боку, видозмінювалися міжсуб'єктні відносини – з родинно-виробничих на професійно-виробничі. З іншого ж боку, процес утворення наукових консорцій не міг бути революційним, і за формою повторював структурні зразки родинно-виробничих утворень. Таким чином, відбувалася самодетермінація репродуктивних (рутинних) та продуктивних (творчих) засад у науковій спільноті. Традиційність же середньовічної Європи стабілізувала та інституціонувала функціонування необхідного для практичної або духовної діяльності знання у межах цеху, гільдії, ордена тощо, тобто замкнених спільнот. Більшість європейських спільнот-корпорацій використовували сімейний принцип, принцип спадкового професіоналізму, а сімейні контакти – як основну структуру, що транслює знання. Спадковий професіоналізм відігравав значну роль у середньовічній Європі – чи у формі «першонародження», чи у таїні «сімейної традиції», чи у вигляді «родинних привілеїв». Але така традиційність не могла бути тривалою і стійкою. Подібні прецеденти й стимулюють динаміку системи права.

Історизм, отже, виступає як принцип, що розкриває рух правових норм від минулого стану до сьогодення і майбутнього стану, а також надає можливість в найзагальніших рисах пояснити і описати цей майбутній стан права або окремих його підсистем, сфер, одиниць. У цьому полягає загальна евристична значущість цього принципу в аналітичному додатку до юриспруденції.

Звернімося тепер до методологічного інструментарію дослідження правових систем. Як нам представляється, основними напрямками досліджень тут є:

- 1) компаративне вивчення системи присвоєння наукових ступенів та наукових звань як її «зовнішній» аналіз;
- 2) догматичне дослідження системи присвоєння наукових ступенів та наукових звань в Україні як її «внутрішній» аналіз.

Процес здійснення діяльності ми розглядатимемо в рамках проекту, що реалізується в певній часовій послідовності за фазами, стадіями і етапами. Таким чином, можна запропонувати наступну «схему методології як організації діяльності» [513, 34]:

1. Характеристики діяльності: особливості, принципи, умови, норми діяльності.
2. Логічна структура діяльності: суб'єкт, об'єкт, предмет, форми, засоби, методи, результат діяльності.

3. Темпоральна структура діяльності: фази, стадії, етапи діяльності.

До основних стадій діяльності стосовно обраного предмету дослідження відносимо:

1. Опис історіографії та джерельної бази розглядуваної проблеми, для чого проводиться аналіз стану розробки питання про наукову титулатуру в наукових, юридичних та історичних виданнях, а також в архівних матеріалах.

2. Розробка найпридатнішого для якнайповнішого розкриття теми методологічного інструментарію та поняттєвого апарату дослідження, для чого сформувані програму дослідження проблеми та її реалізацію.

3. Аналіз виникнення інституту наукових ступенів та вчених звань у Середньовічній Європі як перший досвід структуризації та систематизації наукової титулатури.

4. Дослідження моделей присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань у Російській імперії, Австро-Угорщині, перших незалежних українських державах початку ХХ ст. та Радянській Україні й незалежній Україні, для чого потрібно виявити та узагальнити джерела та причини виникнення законодавства про підготовку і атестацію наукових кадрів в університетах Західної Європи та України;

5. Порівняння теперішньої української моделі присудження наукових ступенів і вчених звань з освітянськими моделями сучасного світу та розкриття основних тенденцій сучасного підходу до порядку присудження наукових ступенів та вчених звань, як це вбачається авторові дисертаційного дослідження.

Дослідження наукової титулатури України в її становленні, розвитку та сучасному функціонуванні вимагатиме проходження чотирьох етапів:

1. Здійснення структурного аналізу, що передбачає виявлення компонентів системи (умов, форм й методів присудження наукових ступенів та вчених звань, змістовних складових – переліку дисциплін тощо) та встановлення характеру взаємодії цих елементів.

2. Встановлення зв'язків структури інституту наукової титулатури зі структурами вищого рівня або проведення структурного аналізу. Наприклад, виявлення взаємодії системи присвоєння наукових ступенів та вчених звань із загальною системою освіти в певний проміжок часу.

3. Встановлення закономірностей стану або розвитку інституту наукової титулатури в контексті системи науки та освіти, що передбачає пояснення фактів та розкриття їх сутності для уможливлення зіставлення подібних явищ між собою (зіставна

та порівняльна методики). Широкого застосування цей метод набув при дослідженні процесу розвитку юридичної освіти в університетах на різних етапах її розвитку. Наявність фактичного матеріалу про різні властивості присвоєння вчених звань та наукових ступенів, сутність або характер змін яких треба встановити, стає необхідною передумовою порівняння, що дозволить виявити подібності або відмінності численних явищ і процесів. Наприклад, зіставлення змістовної характеристики присудження наукових титулів у середньовічній Болоньї та середньовічному Паризькому університеті (Сорбонні) надає змоги виявити філософсько-правове підґрунтя складових наукової титулатури, особливості формування професорсько-викладацького складу й студентського контингенту (якісної і кількісної сторін), встановити характеристики діяльності професури, аспекти організації наукових осередків, тобто, дозволяє показати як закономірне (те, що повторюється), так і якісно відмінне.

4. Здійснення структурно-функціонального аналізу дозволяє виявити як внутрішні властивості об'єкта, так його взаємодію із системами більш високого рівня. Поєднання принципів історизму та системності застосовані нами при дослідженні таких явищ, як регулятивна база інституту присудження вчених ступенів та наукових звань та її місце в системі права.

Для здійснення методологічно обґрунтованого і логічно завершеного дослідження ми вважаємо за необхідне подати прогноз щодо використання принципів Болонської декларації в системі сучасної вищої освіти в Україні (стосовно існування та структурної перебудови інституту наукової титулатури). Незважаючи на те, що прагматичний контекст нашого дослідження підсилює критичне ставлення до прогнозів, прогностичний компонент наукового дослідження є суттєвою складовою будь-якої діяльності та докорінним чином пов'язаний з прийняттям рішень та плануванням діяльності, оскільки уявлення про майбутнє супроводжує кожне діяння. Закономірно, що «у філософії науки передбачення традиційно вважається метою будь-якої наукової теорії» [424, 57], причому розбіжність між передбаченням та поясненням чисто прагматична, а їхні структури тотожні. Як нам здається, саме прогнози в соціальній сфері (до якої належить й проблематика нашого дослідження) є здійснюваними, оскільки соціальні та особистісні аспекти поведінки – керовані, тобто регулюються певними нормами, від правничих до культурних, від усвідомлюваних до несвідомих. І саме цей зв'язок соціального контексту та індивідуальної поведінки, їх взаємовплив та

взаємообумовленість дозволяють прогнозувати динаміку окремих соціальних груп та соціальних інститутів, формуючи фрагмент «образу майбутнього».

Таким чином, важливе значення в методологічному апараті дисертації посідають методи історизму та системності, використання яких зумовлюється потребою комплексного вивчення досліджуваного феномена інституту наукової титулатури як історичної реальності. Об'єктивною основою наукового пізнання у даній сфері виступає єдність в суспільно-історичному розвитку одиничного, особливого й загального, що виявляється у взаємодії систем різного рівня. Кожне соціальне явище є складною системою, яка водночас є елементом більш складної системи. Використання методів історизму та системності передбачає розгляд окремої структури не тільки з точки зору її особистих характеристик і властивостей, а у взаємодії в ієрархії із сукупністю систем в історичній перспективі.

Поряд із загальнонауковими методами – аналізом, синтезом, індукцією і дедукцією – в дослідженні використовуються й спеціальні методи, орієнтовані на діахронію досліджуваного об'єкту, – генетичний, порівняльний, типологічний та системний. Важливе місце в загальному методологічному комплексі серед спеціальних історичних методів посідає генетичний метод, який є логічно першим у проведенні дослідження. Він спрямований на виявлення, збір, систематизацію і обробку інформації. Притаманне цьому методу послідовне розкриття властивостей, функцій та змін реальності, у випадку нашої праці реалізовувалися в описах особливостей юридичної системи освіти на відповідних етапах її розвитку. За допомогою генетичного методу виявилось можливим послідовне розкриття організаційних проблем освіти, перебігу наукових зрушень на кожному з визначених етапів. Найбільш поширеним засобом вираження інформації цього методу є опис. Хоча опис поєднується із застосуванням кількісних показників, він слугує для виявлення окремих рис досліджуваного об'єкту, а не для визначення його внутрішньої суті.

На ряд особливостей методології цього дослідження також звернено увагу у вступі до дисертації.

Методологічна основа будь-якого дослідження включає до свого складу **певний поняттєво-термінологічний апарат**, що використовується на позначення базових елементів дослідження, тобто, ті основоположні визначення, на яких у подальшому будується обґрунтування. Основними одиницями поняттєво-термінологічного апарату даної дисертаційної роботи виступають передусім номінації первинних наукових

(учених, академічних) титулів, значною мірою успадкованих сучасною академічною спільнотою, серед яких такі.

Школяр, студент – будь-яка особа, яка має відношення до процесу пізнання, згодом – найнижчий ієрархічний щабель у системі наукової титулатури, університетський учень без права викладання. З лінгвістичної точки зору терміни «студент» та «школяр» рівноправні за значенням, проте різні за походженням: перше, усталене в сучасності, має латинське коріння (від *studens*, *-ntis* – старанний) [617, III, 787], а друге, уживане переважно відносно університетської старожитності, – грецьке (від *σχολή* – заняття у вільний час, читання, лекція, школа [617, IV, 449–450]).

Бакалавр – студент, який засвоїв базову програму університету, склав відповідні іспити та написав випускню наукову роботу. Ступінь бакалавра присуджувався після успішного складання іспиту за спеціальністю, а не за результатами наукової діяльності. Щодо етимології терміна «бакалавр» є різні міркування. Доволі часто він пов'язується з латинським *bacca laureus* («лаврова гілка») і увінчанням колишнього студента лавровою гілкою як відзнакою успішного складання фахового іспиту. Між тим, середньолатинське *baccalaureus* споріднене до *baccalarius* – молодий або бідний лицар [386, I, 236], що відбиває одночасно вік та соціальне становище здобувача ступеня бакалавра (молодші діти феодалів не мали права на спадщину, а тому йшли у ченці, вояки або вивчали науки й мистецтва). Це значення відбилося і у сучасному англійському *bachelor* – неодружений. У Російській імперії аналогом титулу бакалавра слід вважати науковий ступінь (згодом – вчене звання) **кандидата**.

Магістр – особа, яка закінчила магістратуру за спеціальною програмою навчання та успішно захистила відповідну наукову роботу. Ступінь магістра (лат. *magister* – начальник, учитель, керівник від *magnus* – «великий»; грец. *μάγιστρος* – воєначальник, вищий чиновник [386, III, 353]) надавав право заміщення посади викладача у певному університеті, але не передбачав здійснення наукової діяльності. У дореволюційній Росії існував інститут «залишення випускників при університеті для підготовки до професорської діяльності». Після двох-трьох років додаткової підготовки під керівництвом одного з професорів претенденти на викладацьку посаду складали магістерські іспити (після того їх називали **магістрантами**), а згодом прилюдно захищали в раді факультету дисертацію на науковий (учений) ступінь магістра. Лише наявність наукового ступеня дозволяла з повним правом обійняти викладацьку посаду.

«Ступені» школярів, бакалаврів та магістрів повністю калькували ієрархічні посади середньовічного цеху – учнів, підмайстрів та майстрів та означали можливість допуску до викладацької діяльності, а не до наукової праці. Зазначимо, що сучасні наукові ступені не прямо співвідносяться з середньовічними, і мають інше юридичне, наукове та побутове значення, оскільки є елементами інших систем наукової титулатури, набуваючи свого сенсу лише в контексті цих систем.

До цього поняттєвого ряду перших наукових титулів, що були безпосередньо пов'язані з університетським життям, слід додати ще кілька понять, які виникли у ході подальшого розвитку наукової титулатури.

Спеціаліст – студент, який засвоїв фахову програму вищого навчального закладу, склав відповідні іспити, а також згідно з правилами більшості навчальних закладів ще й захистив випускні (дипломні роботи). У вітчизняній практиці це не науковий ступінь, а кваліфікація, набута студентом після засвоєння спеціальної програми навчання, яка не має науково-титулаторного характеру, проте під час нострифікації радянський диплом спеціаліста за кордоном співвідносять з усталеними ступенями бакалавра та магістра.

Асистент – перша викладацька посада, що може, відповідно, розглядатися як початкове учене звання, яке виникло на позначення помічників викладачів-лекторів. Зважаючи на етимологію слова (а прийшло воно до української мови довгим шляхом через польську з німецької, первинно походячи від латинського *assisto* – стою поруч, допомагаю [386, I, 92]), першими асистентами були школярі чи бакалаври, обрані викладачем (магістром, доктором, згодом – професором) для допомоги під час лекцій. Самі асистенти лекцій не читали. Функції асистентів збереглися до теперішнього часу у вигляді участі й проведення семінарських та практичних занять і, особливо, лабораторних робіт, причому асистент повинен мати вищу фахову освіту, а можливо й навчатися в аспірантурі чи скінчити її. Асистенти були потенційними претендентами на наукові ступені, тобто первинно передбачалося, що вони набувають ученого досвіду в прямому творенні наукових результатів. Учене звання асистента офіційно передбачалося в радянській системі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів для осіб, які скінчили вищі навчальні заклади, мають достатню кваліфікацію для викладацької чи науково-дослідної роботи і провадять таку роботу під керівництвом професора чи доцента (старшого наукового співробітника) згідно з постановою РНК СРСР від 13 січня 1934 р. «Про учені ступені й звання». Воно присвоювалося наказом керівника навчального закладу на підставі відповідного рішення вченої ради. Учене звання

асистента (до речі, як і однопорядкове вчене звання молодшого наукового співробітника у наукових установах) існувало в СРСР до прийняття Положення про порядок присудження вчених ступенів і присвоєння вчених звань, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 30 грудня 1989 р.

Важливою складовою наукової титулатури є ступені, пов'язані з визнанням наукових заслуг особи. (Сьогодні в Україні їх називають науковими ступенями.)

Від 1130 року започаткована традиція присудження на підставі захисту дисертації наукового ступеня **доктора** (спочатку лише у двох іпостасях: *doctor legum* – знавець цивільного права та *doctor canonum* – знавець права церковного (з часом з'явився єдиний ступінь «доктора обох прав», а згодом у багатьох інших варіантах – доктора медицини, доктора філософії тощо). Слово «доктор» походить від лат. *doceo* – учу, пояснюю та грецьк. δοκέω – вважаю, думаю [386, II, 104–105]. У середньовічних університетах лише присудження ступеня доктора могло бути підставою для виходу з під влади університетської консорції та можливості самостійного здійснення навчальної та наукової роботи. Нині за усього різноманіття наукової титулатури у різних країнах світу науковий ступінь доктора наук залишається незмінним як основна відзнака наукових заслуг ученого перед суспільством. Згодом на додаток до основного докторського ступеня з'явилися певні проміжні градації, такі як ліценціат і кандидат.

Ліценціат – бакалавр чи магістр із правом викладання або читання лекцій. Проміжний ступінь ліценціата виник на позначення статусу осіб, які склали відповідний іспит, подали письмову роботу – дисертацію і ще до її захисту дістали право читати лекції. Власне, саме слово «ліценціат» походить від латинського *licentiatus* – той, хто допущений, хто має право (пор. лат. *licentia* – свобода, право [386, III, 286]). Поява цього ступеня зумовлювалося тим, що процедура зведення в докторство вимагала значних грошових витрат, хоча сама докторська ліцензія (дозвіл на захист дисертації) власне нічого не коштувала. Тому тих, хто, отримавши ліцензію, не мав змоги витримати подальший фінансовий тягар, стали називати ліценціатами – володарями особливого ступеня, проміжного між бакалавром і доктором чи магістром. Разом з тим у деяких університетах, наприклад, в Оксфорді особливого класу ліценціатів не утворилося тому, що за ліцензією обов'язково протягом року здобувався й вищий науковий ступінь, інакше сама ліцензія втрачала чинність [586, 14–15].

Кандидат – науковий ступінь «першого рівня». Ступінь кандидата університету, який вживався у контекстах «кандидат прав», «кандидат історії», «кандидат

природознавства» тощо, деякий час існував у Російській імперії для тих випускників університету, які, на відміну від *дійсних студентів*, не лише прослухали відповідний курс і склали іспити, а й захистили певну творчу роботу. Без захисту кандидатської роботи випускник, зокрема, не міг претендувати на зайняття викладацькою діяльністю. Згодом замість поділу на дійсних студентів і кандидатів стали видавати дипломи першого та другого ступеня. Подібний за звучанням ступінь кандидата наук було запроваджено постановою РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» від 13 січня 1934 року. Але це вже був титул не для випускників вищих навчальних закладів, а для фахових науковців, проміжний щабель на шляху до докторського ступеня. Радянський «кандидат наук» багато в чому був аналогом дореволюційного російського ступеня «магістр». Нині у країнах Болонської конвенції вітчизняному ступеню кандидата наук умовно відповідає ступінь, «*philosophy doctor*» («*Ph. D*») та інші численні (але менш поширені), прирівняні до нього ступені, наприклад, вельми популярний у США ступінь магістра бізнесу (*Master of Business Administration*).

Окремо слід сказати про сучасні наукові титули (посади і звання) професора і доцента.

Учене звання *професор* з'явилося наприкінці XVI ст. у Великій Британії (Оксфордський університет) [636, II, 75], причому сам термін «професор» (від лат. *profiteor* – знавець, публічно визнаний як учитель) має давньоримське походження – вважається, що першим професором риторики був Квінтіліан (68 р.). Європейська університетська консорція XV–XVI ст. надала узагальнений сенс термінові «професор» на позначення викладачів зі ступенями – магістрів та докторів.

Доцент – ученне звання та відповідна посада університетських викладачів вищих навчальних закладів, що надається відповідно до терміну та досвіду викладання штатним співробітникам вишу (від лат. *docens/docentis* «той, хто навчає» [386, II, 116]). У Російській імперії доцентами називали штатних викладачів університетів зі ступенем магістра. Це звання було введено університетським статутом 1863 р. на заміну попередньому *ад'юнкт-професор* та було скасоване Статутом 1884 р. із заміною званням приват-доцента.

Приват-доцент – ученне звання і викладацька посада, що з'явилася вперше в університетах Німеччини та була запозичена до російської імперської освітньої системи. Походить з німецького *Privatdozent* від латинського *privatim docens* «той, хто навчає приватним чином» [679], що свідчить про первинно позаштатний характер самої посади.

За правилами зведення до звання майбутній приват-доцент мав уже бути доктором наук, але пройти процедуру габілітації (подати ще одну роботу до навчального закладу, в якому планує викладати). Приват-доценти були своєрідною «кузнею кадрів» для заміни професорського складу, проте ця категорія професорсько-викладацького складу мала право на існування лише в тих освітніх системах, у яких професор – не лише вчене звання, а й посада, тобто кількість професорів обмежена наявністю посадових окладів. У Російській імперії звання було введено з ініціативи М. І. Пирогова, у 1863–1884 рр. існувало паралельно з посадою доцента, а згодом майже повністю замінило звання доцента, що як виняток залишилося лише в окремих навчальних закладах. У радянські роки від звання приват-доцента відмовилися відразу після революції, проте відродили постановою Ради Народних Комісарів Союзу РСР від 20 березня 1937 р. «Про вчені ступені і звання» в навчальних закладах посаду доцента з подібними умовами: «Звання доцента ... присвоюється особам, які мають вчений ступінь кандидата наук і провадять відповідну викладацьку і науково-дослідну роботу у вищих навчальних закладах чи науково-дослідних установах під керівництвом професора» [103, 85].

Радянська практика породила розмежування навчальних закладів і наукових установ, що позначилося і на науковій титулатурі. Згаданим Положенням 1934 р. було запроваджено учені звання «*молодший науковий співробітник*» і «*старший науковий співробітник*», що присуджувалися науковцям, які не здійснювали викладацької діяльності, і були аналогами вчених звань асистента і доцента. Крім того, були розроблені особливі умови для присвоєння вченого звання професора науковим працівникам.

Звання молодшого наукового співробітника на практиці перестало присуджуватися вже у 80-ті роки, а офіційно було скасовано, як вже зазначалося, 1989 р. Учене звання «старший науковий співробітник» в Україні існує і нині, хоча у сусідній Росії воно було скасоване. У сучасному науковому середовищі існують також *академічні звання* (академік або дійсний член Академії наук, член-кореспондент Академії наук тощо), які формально лише відображають належність вченого до певної авторитетної наукової спільноти, а в ідеалі мають бути свідченням визнання особливих заслуг ученого перед соціумом та людством загалом.

Підсумовуючи, слід зробити висновок, що всі згадані наукові титули доцільно поділити на *посади* (свідчать про характер виконуваної роботи у сфері науки і освіти), *кваліфікації* (свідчать про здобуті знання та навички), *наукові або учені ступені*

(свідчать про внесок у науку, рівень «ученості» особи), *учені звання* (свідчать про здобутки у науково-педагогічній діяльності), *академічні звання* (свідчать про визнання колегами наукового авторитету вченого).

Один і той же термін у різний час може означати як кваліфікацію чи посаду, так і науковий ступінь або вчене звання. І цю різницю слід постійно враховувати в історико-правових дослідженнях. Водночас *de lege ferenda* видається перспективною ідея повернутися до історичної практики об'єднання посад і вчених звань, коли обрання на посаду одночасно означало і набуття відповідного звання, а звільнення з посади мало наслідком втрату відповідного звання. При цьому вчене звання до кінця життя має залишатися за особами, які пропрацювали на відповідній посаді певний визначений строк.

Крім того, історикам права, як і історикам загалом, слід враховувати кількість рівнів посад, кваліфікацій, наукових ступенів, вчених звань і академічних звань. З суто формального боку, це необхідно, щоб чітко визначити місце вченого у своєрідній науковій ієрархії певної країни і певної історичної доби. Наприклад, наявність у вченого ступеня доктора сама по собі ще нічого не засвідчує, оскільки навіть сьогодні у різних країнах це може бути і висококваліфікований випускник навчального закладу, і фахівець рівня вітчизняного кандидата наук, і вчений найвищої кваліфікації. Зокрема, знання кількості рівнів відповідної титулатури є дуже важливим з практичного боку для адекватної конвертації дипломів, атестатів та інших аналогічних документів у межах Болонського освітнього простору.

Питання про кількість рівнів наукової титулатури має і змістовний, сутнісний характер. Так, не викликає сумнівів потреба у багаторівневих системах посад і кваліфікацій. Водночас дворівневість наукових ступенів (кандидат – доктор) і академічних звань (член-кореспондент – дійсний член) багатьма фахівцями розглядається як ознака недемократичності, непотрібної надмірної ієрархічності творчої сфери, як «феодальна драбина у науці», штучна конструкція, яка спонукає науковців «першого рівня», що загалом вже довели свою наукову спроможність, займатися не стільки творчою працею, скільки подоланням різних формальних і неформальних перешкод на шляху до омріяного «другого рівня» визнання.

Слід також врахувати деяку непослідовність термінологічних підходів, що спостерігається у сучасній українській практиці. Так, вітчизняний законодавець замість традиційного терміна «учений ступінь» запропонував термін «науковий ступінь»,

пов'язуючи цей титул насамперед з науковими здобутками особами, а не рівнем його ученості, кваліфікації. Це породило певні труднощі перекладу і термінорозуміння, зокрема й для нашого дослідження, в якому загалом використовується нормативний термін «науковий ступінь», але в назвах титулів до 1991 р. і в перекладах російськомовних текстів вживається аутентичний термін «учений ступінь».

Принагідно маємо підкреслити, що у світлі сучасних поглядів на наукові титули, які передбачають отримання кандидатського (докторського) ступеня передусім внаслідок опанування відповідної навчальної програми, завершення аспірантури або докторантури, варто повернутися до перевіреного часом поняття «учений ступінь».

У дисертації з метою спрощення викладу і розуміння її основних положень є також деякі «термінологічні умовності», відступи від традиційних жорстких канонів. Так, як інтегративне для наукових (учених) ступенів і вчених звань доволі часто застосовується поняття «наукові титули», свідомо абстрагуючись від того, що, як вже почасти зазначалося, повна наукова титулатура включає також звання, що свідчать про належність до академій і наукових товариств, звання лауреатів наукових премій, державні почесні звання і в решті решт посади науковців і освітян.

Аналогічно замість довгого словосполучення «присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» застосовується вираз «надання наукових титулів». Терміносполучення «науково-атестаційний процес», «підготовка і атестація наукових кадрів» слід поширювати, якщо немає спеціального застереження, і на «науково-педагогічні кадри».

Таким чином, діалектичні принципи аналізу юридичного матеріалу та джерел, що витікають з цієї тези, – системність, детермінізм, редукціонізм, додатковість, історизм – виступають як методологічний фундамент дослідження.

Дисертаційне дослідження засноване на всебічному, конкретному і системному аналізі правового регулювання порядку надання наукових титулів в історичній перспективі та базується на принципах історизму і системності, і є об'єктивно актуалізованим з наукової точки зору через власний поняттєво-термінологічний апарат, здатний слугувати опорою для аналізу системи наукової титулатури, відкритий для розвитку й удосконалення, динамічний щодо постійно змінюваних правових норм та принципів атестації наукових кадрів сучасної України.

Висновки до розділу 1

Проблематика походження, розвитку та функціонування інституту наукової титулатури в Україні починаючи від середньовічного університету і закінчуючи сучасними прагненнями до інтеграції в світові освітні структури досі не була об'єктом окремого аналізу, хоча у контексті загальних питань історії науки та освіти, навчальних та наукових установ, а також оцінки ефективності атестаційних процедур дослідники зверталися до окремих аспектів питання у різножанрових наукових розвідках, серед яких дисертації, монографії, збірки наукових праць, науково-інформаційні й статистичні матеріали, наукові статті в енциклопедіях та енциклопедичних словниках, матеріали мережі Інтернет. За хронологічним принципом подібні роботи слід підрозділяти на: 1) дореволюційні дослідження, 2) радянські дослідження, 3) пострадянські дослідження, а проблемно-історичний аналіз джерел дозволяє розподілити їх на:

1. *Роботи, присвячені Середньовічному університетові загалом та реалізації й динаміці його первинних принципів на східнослов'янських землях*, серед яких оглядові праці різної цілеспрямованості (із підвищеною увагою до середньовічної народної освіти, з акцентом на вивчення римського права), а також розвідки й хрестоматійні видання, присвячені деталізації, конкретизації та локалізації загальних положень присудження наукових ступенів та присвоєння учених звань у офіційному та неофіційному контексті повсякденного життя й побуту. Українські вищі навчальні заклади XVI–XVII ст. з їхніми багатими традиціями також неодноразово описувалися в літературі (включаючи дослідження німецьких, австрійських та польських дослідників), проте феномен наукової титулатури розглядався поспіль або не розглядався взагалі.

2. *Роботи, присвячені історії наукової титулатури в Україні під владою Російської та Австро-Угорської імперій, а також короткому періодові держаної незалежності 1917–20 рр.* Історіографія вищої школи Росії періоду імперії представлена передусім роботами дослідників дореволюційного часу, серед яких

ювілейні видання, що базуються на архівних матеріалах (монографії, збірки статей, біографічні словники викладачів тощо, наукову вартість яких складає зібраний і узагальнений матеріал з історії низки вищих навчальних закладів Росії) та поодинокі узагальнюючі дослідження урядової політики у сфері вищої освіти із вивченням і систематизованим виданням офіційних документів та архівних матеріалів (цінність їх – у багатій фактологічній базі, аналітичному матеріалі для дослідження окремих аспектів діяльності університетів, переважно російських), без урахування питання динаміки інституту наукової титулатури в Росії як багатонаціональної та поліетнічної імперії.

У радянські часи увага авторів, первинно сконцентрована на питаннях присудження наукових ступенів і звань у Російській імперії відповідно з університетськими статутами, поступово зміщується до вивчення і обговорення проблем розвитку правових ідей у даній сфері, завершившись створенням цілісної програми виявлення, збирання та бібліографічного опису дисертаційних робіт, із наголосом на історичний аспект, динаміку ідей та їх відбиття в законодавстві.

Продовження традицій наукового титулування германського зразку в західноукраїнських університетах XVIII – початку XX ст. ставало предметом пильного розгляду українських науковців – істориків, правників, філологів – у період набуття Україною незалежності, проте процедури наукової атестації є в цих авторів переважно ілюстративним матеріалом для розгортання ширших проблем, як-от проблема становлення галицької інтелігенції, питання українізації польсько- та німецькомовних університетів Львова та Чернівців, справа збору та оприлюднення відомостей про українських науковців та діячів культури Галичини й Буковини, аналіз структури й викладацького складу львівських ВНЗ, заснування нових кафедр, отримання класичної освіти тощо. Аналіз історіографії останнього часу свідчить і про наявність зрушень у дослідженні проблем української вищої освіти доби української революції (1917–1921 рр.), хоча загалом залишається ще багато невисвітлених питань динаміки системи наукової й науково-педагогічної атестації,

діяльності українських урядів, наукової спільноти та громадських організацій в цій галузі.

3. *Роботи, присвячені наданню наукових титулів у Радянській Україні.* Якщо розвиток інституту наукової титулатури в Україні у період 1920–1934 рр. розглядався дослідниками спорадично і безсистемно, включався в контекст ширших розвідок подібної проблематики, змішувався чи ототожнювався із загальнорадянськими освітянськими процесами, що призводило до багатьох логічних протиріч та теоретичних лакун, зокрема, поза увагою залишилися саме питання відмінностей між українськими та російськими механізмами формування та відбору наукових кадрів (напр., наявність в Україні, на відміну від Російської Федерації, наукового ступеня доктора наук), то новітні дослідження переважно деталізували та подрібно вивчення інституту наукової титулатури в межах системи освіти на рівні окремих ВНЗ чи галузей науки.

З іншого боку, юридичний огляд радянської системи керування освітою та наукою та відповідної нормативно-правової бази здійснювався протягом усіх років існування даної системи наукової титулатури, що надавало можливості враховувати науковий досвід під час укладання нових правових актів для вдосконалення порядку присудження наукових ступенів та вчених звань.

4. *Роботи, присвячені науково-атестаційному процесові в сучасній незалежній Україні* (включаючи вимоги та процедури присудження наукових ступенів та вчених звань, а також питання євроінтеграції української освітньої програми зважаючи на Болонські домовленості).

Серед джерел дисертаційного дослідження – нормативно-правові акти, що становили правову основу функціонування інституту наукової титулатури та наукової атестації взагалі, статистичні відомості інші офіційно-документальні матеріали, а також ряд наративних джерел. Більшість джерел опубліковано в офіційних виданнях, частину джерельної бази становлять архівні матеріали з фондів вітчизняних архівних установ. Загалом джерельна база видається достатньою для здійсненого дослідження, проте в перспективному аспекті пошук документів та

матеріалів, здійснений у зарубіжних архівах (зокрема, російських, білоруських, польських, німецьких, австрійських угорських, чеських) був би доволі корисним, оскільки, не змінюючи загального змісту й тональності висновків дослідження, дозволив би деталізувати й конкретизувати механізми науково-атестаційного процесу різних країн як в історичній перспективі, так і, зважаючи на болонські домовленості.

Методологія й методика дослідження наукової титулатури України в її становленні, розвитку та сучасному функціонуванні вимагає 1) здійснення системно-структурного аналізу, 2) встановлення історичних закономірностей стану або розвитку інституту наукової титулатури; 3) проведення функціонального аналізу. Таким чином, нами застосоване поєднання принципів історизму та системності при дослідженні таких явищ, як регулятивна база інституту присудження вчених ступенів та наукових звань та її місце в системі права.

Основними одиницями поняттєво-термінологічного апарату дослідження виступають номінації первинних наукових (учених, академічних) титулів, значною мірою успадкованих сучасною академічною спільнотою (напр., школяр, студент, бакалавр, магістр, спеціаліст, ліценціат, кандидат, доктор, асистент, приват-доцент, доцент, професор, молодший науковий співробітник, старший науковий співробітник тощо), які доцільно розподіляти на «посади», «кваліфікації», «наукові ступені», «учені звання» й «академічні звання», а також номінації елементів та етапів науково-атестаційного процесу.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ І ВЧЕНИХ ЗВАНЬ В УКРАЇНІ

2.1. Набуття первинного досвіду формування системи наукових ступенів та вчених звань (від епохи середньовічного університету до Нового часу)

Висвітлення історичних витоків надання наукових титулів доцільно почати з тих середньовічних та ренесансних традицій, які висунули Болонью на передній край освітніх закладів тогочасної Європи. Для відповіді на, здавалося б, нескладні питання щодо причин виникнення вчених ступенів та звань у Середньовічній Європі, першого досвіду структурації та систематизації наукових ступенів та вчених звань в Болонських університетах та сучасної домінанти Болонської системи для усього Європейського освітнього простору слід звернутися до системи існування самого середньовічного університету.

Уніфікований характер Середньовічної Європи передбачав (і навіть вимагав!) безперешкодної міграції інтелектуального товару через хибкі європейські кордони, причому знання не могло обкладатися митом, а, навпаки, оплачувалося. Крім того, у XII–XIII ст. в Західній Європі був єдиний світогляд – католицька релігія та єдина мова – мова міжнародного спілкування (перстратна [563, 92]) – латина. Тому характер середньовічної науки й система навчання всіх університетів того часу мали бути приблизно однаковими.

У свою чергу, уніфікований світогляд *Pax Latina* (латинського світу), маючи свою перстратну мову – латину, маючи свій культурний взірець – Високу Античність, дозволяв вагантам (мандрівним співцям) та клірикам безперешкодно мігрувати у межах простору, замкненого між трьома точками «Університет – Рим – Єрусалим», тобто карта середньовічного світу в свідомості пересічних громадян являла собою простий трикутник. У зазначений період будь-яке товариство, купецька ганза чи ремісничий цех називалося *universitas*. Відповідно представники вченої корпорації стали називати себе

universitas studii, universitas magistrorum et scholarium або просто *universitas studentium*, оскільки терміном *studentes* позначали і викладачів, і тих, хто навчається. Європа, особливо Італія, переживали на той час період економічного підйому. Щоденно укладалися договори, підписувалися заповіти, учинялися позови тощо. Все це вимагало юридичної бази, роботи великої кількості правників. До Болоньї з усього світу приїздили молоді люди для вивчення *Ars notaria* (нотаріальне мистецтво, казуїстика).

Завдання, що стояли того часу перед представниками університетського консорціуму, також були єдиними. Вони зводилися передусім до забезпечення створення, трансляції (поширення) та збереження нового знання.

Для вирішення цих завдань середньовічний університет (*schola* або *studium*) мусив:

- 1) мати цеховий характер, оскільки знання не створюється одинаками;
- 2) бути ієрархічно організованим, оскільки знання треба не лише створювати, а й зберігати та передавати;
- 3) нести відповідальність перед суспільством за якість власної продукції шляхом використання таких форм звітності і зворотного зв'язку, як диспути, семінарії, дискусії, публічні виступи та консультативні послуги.

Як і в будь-якій іншій організації середньовіччя, створеної за типом цеху, *Universitas studii* мала ієрархічний характер – залежно від обсягу знань, життєвого досвіду, заслуг перед *Universitas*, іноді – через призначення сановниками (так звані «печаткові доктори» чи «воскові доктори»; останнє не прижилося), але ніколи – через родовід! Ієрархізація, як зазначав Пітірім Сорокін, звертаючись до загальної типології соціальних стратифікацій [582, 190–197], передбачала нерядопокладене членування мікросоціуму *Universitas*. Так почала складатися ближче до XIII ст. система вчених ступенів та звань.

Дослідники історії середньовічних університетів [340–341; 559; 586] слушно наполягають на подібності структури університетів як корпорацій, що склалися з наукових інтересів, до устрою ремісницьких цехів. Освітнє ремесло мало такі ж регульовані форми, як і будь-яке майстрове виробництво: загальні збори членів під головуванням відомого голови, певна дисципліна й певна послідовність градацій у середовищі членів корпорації – школярів, бакалаврів і магістрів або докторів, які

відповідали цеховим градаціям учнів, підмайстрів і майстрів. Після засвоєння початкових знань, азів ремесла майстер представляв свого учня іншим майстрам для випробування, витримавши яке учень ставав підмайстром (бакалавром). Це дозволяло йому виконувати самостійну роботу, але не позбавляло необхідності вдосконалювати свою майстерність. Далі, пройшовши нове випробування перед майстрами, він міг стати викладачем або майстром науки, тобто професором або доктором. Корпоративна структура середньовічних консорцій передбачала, що студенти та викладачі пов'язані єдиною метою та здатні до виробництва й трансляції (а також – і продажу) особливого виду товару – знання.

Сенс та зміст діяльності вчених угруповань середньовічної Європи об'єктивувалися у вигляді системи створюваних соціально-культурних та поняттєвих цінностей через зміну людини як особистості та суб'єкта ієрархії наукової консорції. З одного боку, видозмінювалися міжсуб'єктні відносини – з родинно-виробничих на професійно-виробничі. З іншого ж, процес утворення наукових консорцій не міг бути революційним, і за формою повторював структурні зразки родинно-виробничих утворень. Таким чином, відбувалася автодетермінація репродуктивних (рутинних) та продуктивних (творчих) засад у науковій спільноті.

Традиційність середньовічної Європи стабілізувала та інституціонувала функціонування необхідного для практичної або духовної діяльності знання у межах цеху, гільдії, ордену тощо, тобто замкнених спільнот. Більшість європейських спільнот-корпорацій використовували сімейний принцип, принцип спадкового професіоналізму, а сімейні контакти – як основну структуру, що транслює знання. Спадковий професіоналізм відігравав значну роль у середньовічній Європі – чи то у формі «першонародження», чи то в таїні «сімейної традиції», чи то у вигляді «родинних привілеїв». Але така традиційність не могла бути тривалою і стійкою.

Попри усі цінності спадкового професіоналізму він перестав використовуватися як на соціально-побутовому рівні, так і на рівні трансляції знання. Генетичні структури відмовлялися «працювати». Почалася орієнтація не на сімейний контакт, а на корпоративний інститут підмайстрів, учнівства, що передбачав єдині стандарти майстерності у підготовці кадрів. І коли авторитет батька чи авторитет родини вже не

визначав перебіг цехової діяльності, виникла потреба в іншому типі ієрархізації відносин усередині *universitas studii*. От тоді-то й виникли вчені ступені та звання. Слід підкреслити, що стосовно середньовічної наукової ієрархії особливо доречно казати саме про **вчені ступені**, оскільки ця категорія «наукових гідностей» підкреслювала вченість людини, а не її здатність до заняття наукою, тому далі за текстом уживаємо саме це словосполучення у термінологічному значенні відзнак, що надавалися людині з наукової корпорації, так би мовити, соціальної оцінки наукової діяльності та ученості людини загалом.

Зрозуміла необхідність репродуктивного начала у становленні вченої ієрархії: саме вона забезпечує стійкість наукової спільноти та її здатність продукувати, зберігати й транслювати нове знання. Між тим, у її діяльності наявні внутрішні суперечності (вирішувані, до речі, й через наукові диспути – аналогістів та аномалістів, реалістів і номіналістів) і суперечності зовнішні (оскільки члени наукової консорції входили також і в інші людські єдності – за походженням, за віком, за етнічною належністю). Це ставало стимулом розвитку ієрархічної системи наукової консорції середньовіччя та ротації наукових кадрів.

Перший досвід заснування наукової титулатури традиційно пов'язують з Болонським університетом. Коли саме виник цей вищий навчальний заклад, точно не відомо. У середньовіччі була популярна легенда про те, що ще в 433 р. римський імператор Феодосій II заснував у Болоньї правничу школу, від якої і почався університет. Проте сучасні дослідники не знайшли наукового підтвердження цієї легенди. Натомість є відомості, що цілком реальним професійним викладачем права був болонець Пепо. В одному з документів, датованому 1076 р., він визначений як *legis doctor*, що, ймовірно, слід вважати першою згадкою про існування наукової титулатури у галузі права. Однак викладацькі спроби Пепо не мали великого успіху і виникнення болонської школи права здебільшого пов'язують з діяльністю викладача школи вільних мистецтв, легіста-самоучки Ірнерія, який з 1088 р. почав виступати з публічними лекціями, відкривши, таким чином, спеціальну юридичну школу в Болоньї [371; 504; 559].

Існує думка, що Ірнерія слід вважати і засновником сучасного правознавства, оскільки до нього юриспруденція перебувала в повному занепаді, а римське право було зовсім невідомим в Європі. Ось кілька характерних цитат: «пан Ірнерій відновив книги законів, які... тривалий час не вивчались..., він привів їх до ладу і поділив на частини...» [11, 25], «Ірнерій, який вивчав римське право в Константинополі, заклав початок наукової обробки римського права в Болоньї і став засновником сучасного правознавства» [586, 13–14]. Тобто, Болонська школа часів Ірнерія, яка вивчала і пропагувала першоджерела юстиніанівського права, завоювала світову репутацію [5; 11; 536; 571; 594; 608; 729].

На початку XIII ст. малі земляцтва Болоньї злилися в *universitates* – університет ультрамонтанів (італійців) і університет цитрамонтанів (іноземців) [340, 98–99]. В університеті часто вчилися особи зрілого віку, що іноді мали високі посадові ранги, наприклад, архідиякони й інші прелати, навіть кардинали. Водночас викладачі здебільшого не мали якогось високого статусу за межами університету і навіть не були громадянами Болоньї. Тому історично склався особливий тип навчального закладу, так звані студентські університети, де ректорів обирали студенти, які фактично мали повний контроль за організацією та ходом занять: наймали викладачів, укладали з ними щорічні контракти, у яких фіксувалися суми гонорарів, встановлювали порядок читання окремих книг з *Corpus iuris civilis*, *Corpus iuris canonici*. Усе це було законодавчо закріплене у найстарішому університетському статуті 1215 р. [27, I, 47–53], який зафіксував стабілізацію університетів як суспільних утворень, але про наукові титули в цьому документі ще не було нічого сказано. Проте, професори зберігали певні прерогативи в академічному житті, зокрема в організації випробувань на наукові ступені і, на противагу ректорам, обираним школярами, утворювали спеціальні професорські колегії з вирішальним правом голосу з багатьох питань університетського життя.

Загалом межа між студентами і викладачами була досить тонка. Так, школяр міг виявитися на чолі університету в ролі ректора. Бакалавр був, з одного боку, викладачем-учителем, а з іншого – продовжував залишатися учнем. Більш того, магістр факультету, що належав до нижчого рівня університетської структури (так званого *artium*), бажаючи набути науковий ступінь одного з вищих факультетів, переходив у стан школяра на

цьому останньому, потім у стан підмайстра-бакалавра, і тільки отримавши ступінь майстра (магістра) на вищому факультеті, розривав зв'язок із колишнім факультетом. Нагадаємо, що «ступені» школярів, бакалаврів та магістрів повністю калькували ієрархічні посади середньовічного цеху – учнів, підмайстрів та майстрів і означали можливість доступу до викладацької діяльності, а не до наукової праці. Зокрема, вчений ступінь бакалавра (за однією з етимологій лат. *baccalaureus* – увінчаний лаврами) присуджувався після успішного складання іспиту за фахом, а не за результатами наукової діяльності. Так само вчений ступінь магістра (лат. *magister* – начальник, наставник, учитель) надавав право заміщення посади викладача у певному університеті, але не передбачав здійснення наукової діяльності.

Перший дійсно вчений ступінь з'явився в Болоньї лише у 1130 р. Це був ступінь доктора наук (від латинського *docere* – вчити, навчати), що існував у двох іпостасях: *doctor legum* – знавець цивільного права та *doctor canonum* – знавець права церковного. Ступінь доктора наук став першою й чи не єдиною відзнакою заслуг справжнього науковця. Водночас у середньовічних університетах присудження ступеня доктора також могло бути передумовою для виходу з наукового братства – університетської консорції – із метою самостійного здійснення навчальної та наукової роботи. Присудження цього ступеня передбачало певну процедуру, насамперед публічний захист дисертації.

Одночасно зі ступенем доктора з'явився й проміжний вчений ступінь ліценціата. Такий статус мали особи, які склали відповідний іспит, подали письмову роботу – дисертацію і ще до її захисту дістали право читати лекції. Власне саме слово «ліценціат» і походить від латинського *licentiatus* – той, хто допущений, хто має право. Поява цього ступеня зумовлювалася тим, що процедура зведення в докторство вимагала значних грошових витрат, хоча сама докторська ліцензія (дозвіл на захист дисертації) власне нічого не коштувала. Тому тих, хто, отримавши ліцензію, не мав змоги витримати такий фінансовий тягар, стали називати ліценціатами – носіями особливого ступеня, проміжного між бакалавром і доктором чи магістром. Разом з тим у деяких університетах, наприклад, в Оксфорді особливого класу ліценціатів не утворилося через

те, що за ліцензією обов'язково протягом року здобувався й вищий вчений ступінь, інакше сама ліцензія втрачала чинність [586, 14–15].

Дещо іншу версію наукової ієрархії та титулатури пропонувала Сорбонна – Паризький університет. Якщо Болонський тип університетів називався студентським, у ньому всі справи вирішувалися студентами, і з їхнього числа обирався ректор, то у Парижі університет виник навколо теологічних шкіл, викладачі яких вирішили об'єднатися для захисту своїх інтересів. Тут вирішальну роль відігравали магістри, які навчали студентів. Пізніше університети або повністю йшли по одному з цих двох шляхів (болонський, паризький), або утворювали змішані типи.

У 1215 р. було видано «Постанову папського легата Роберта де Курсона про студентів та магістрів Паризьких шкіл» – перший відомий науці письмовий документ, у якому сформульовані основні вимоги до викладачів середньовічних ВНЗ [11, 36; 27, 78–79]. Згодом, 1219 р. видано декрет папи Гонорія III, у якому папа ухвалює рішення, що верховна влада над університетами буде належати архідиякону Болоньї, який отримує право присуджувати *licentia* на основі суворих іспитів, а присуджувати ступені будуть магістри [340, 99; 586, 22]. Ліцензію («дозвіл учити», *licentia docendi*) отримували архідиякони на основі попереднього, ретельно проведеного професорами, випробування. Термін «*канцлер*» став технічним позначенням посадової особи, від імені якої видавалася ліцензія, хоча в дійсності справа ця покладена була на кафедрального канцлера, чи на іншого члена кафедрального капітулу (архідиякона, схоластика або ж на самого єпископа). 13 квітня 1231 р. була видана «Булла папи Григорія IX Паризькому університету», у якій були сформульовані вимоги до канцлера Парижу відносно «мужей вчених», викладачів університетів [11, 50–51; 27, 138–139].

У Болоньї, навчальна справа була цариною магістрів, – у школі магістри царювали або управляли (звідси середньовічний вираз: *magistri regentes* «магістри-регенти») як синдикат. Вони читали лекції, керували репетиціями, диспутами й взагалі практичними справами; вони провадили випробування й випробуваних представляли компетентній владі, як здатних й гідних одержання наукових ступенів. Але магістри самі були підлеглі університетським статутам, виробленим корпорацією школярів і регулюючих такі предмети, як розклад лекцій і вправ, нагляд за акуратністю у виконанні викладацьких

обов'язків, а також підпорядковувалися судовій і дисциплінарній владі ректора-школяра, обраного корпорацією школярів.

У Парижі, за зразком якого розвилися порядки значної частини інших університетів, не було такої переваги учнів над викладачами: усе керівництво університетськими справами перебувало в руках магістрів, і ніколи школярі не мали права ні обирати, ані бути обраними на університетські посади. Тому Савиньї називав паризький порядок аристократичним, а болонський – демократичним.

Зазвичай, той або інший університет славився своїми викладачами в певній галузі знань і, відповідно, там діставав особливого розвитку певний навчальний напрям (факультети вперше згадані папою Гонорієм III у зв'язку із правами, наданими Паризькому університетові в 1219 р.): так, у Болоньї й Неаполі особливо сильними були юридичні факультети, у Парижі – теологічний, у Монпельє й Саламанці – медичні тощо. Факультет розглядався спочатку як сукупність магістрів певної галузі знань; кожний з них був незалежний, мав на чолі декана й свою печатку.

Допуск до викладання у середньовіччя був дуже простим: потребувалася заява про бажання читати, сплата певного мита та розпорядження ректора. Навчання в середньовічному університеті містило в собі: слухання лекцій, участь у диспутах і репетиціях, захист дисертацій і здачу іспитів. Лекції поділялись на ординарні й екстраординарні (відповідно й професори були ординарні й екстраординарні); це залежало від того, яку книгу читали на лекції. Крім того, ординарні лекції читали до обіду, їх не можна було переривати питаннями. Екстраординарні лекції читалися після обіду, у святкові дні, більш швидко, могли перериватися питаннями, професор не обов'язково мав бути одягненим за формою (довгий підрясник без розрізів, з поясом, довгий плащ із шапкою, що прикріплювалася, у вигляді башлика, усе це звичайно було темного або сірого кольору). Ординарний професор міг читати й екстраординарні лекції, але не навпаки.

Загалом, у середньовічному університеті існувало три вчених ступені («відмінності»): бакалавра, ліценціата й доктора або магістра. Наділення цими вченими ступенями, які надавали право викладати, суворо регламентувалося й залежало від пройденого курсу. Так, від бакалавра мистецтв вимагали знання предметів тривіума, без

філософії у власному сенсі, вчений ступінь магістра мистецтв надавалася аспірантам, які вивчили філософію й деякі предмети квадривіума.

Вченому ступеню магістра передували два випробування, приватне та публічне, причому останнє коштувало досить дорого. Дозвіл готуватися до публічного випробування не означав дозволу викладати (*licentio docendi*), його здобувач отримував лише разом з докторським або магістерським ступенем.

В італійських університетах, зведення в учені ступені не дістало такого складного розвитку, як у Паризькому й пізніше в німецьких університетах, хоча й Болонья була вже знайома з тим розмаїттям вчених ступенів, що чітко виступило в Парижі. На факультеті артистів за магістерством не поставало докторство як вищий вчений ступінь, на інших факультетах докторству не передувало магістерство як нижчий вчений ступінь і як попередня умова для одержання докторства. Ступінь магістра мистецтв відповідав ступеню доктора богослов'я, права або медицини. Далі встановилася інша градація: перш ніж стати доктором або магістром, потрібно було пройти через стадії бакалавра й ліценціата. Уже в Болоньї зустрічаються назви «бакалавр» і «ліценціат» як технічні терміни на позначення певних категорій осіб, що прагнуть до звання доктора або магістра, хоча й не можна сказати, щоб Болонья поділяла особливості навчання бакалавра й ліценціата. Особа, яка кілька років вивчала ту або іншу галузь наук, допускалася викладати як бакалавр. Ліценції як особливого вченого ступеня в розумінні паризькому не було. Разом із ліценцією вручалися й знаки докторської гідності: книга, перстень, берет (чотирикутна шапочка).

Три вчені ступені – бакалавра, ліценціата й доктора або магістра – перейшли й у німецькі університети, хоча не тільки в різних університетах, але й у одному університеті на різних факультетах значення бакалаврства й ліценціата й порядок набуття всіх взагалі вчених ступенів були неоднакові.

Осторонь стоїть учене звання професора. Воно з'явилося лише наприкінці XVI ст. у Великій Британії (Оксфордський університет) і невідоме Болонській титулатурі. «Термін «професор» (від. латинського *profiteor* – знавець, публічно визнаний учителем) прийшов зі Стародавнього Риму. Прийнято вважати, що першим професором риторики був Квінтіліан (з 68 р. н. е.). У середньовічних університетах Європи (XV–XVI ст.)

професорами стали називати викладачів – магістрів та докторів. Проте в італійській Болоньї слово «професор» уживалося в значенні «викладач взагалі» (так і досі збереглося в сучасній італійській мові), а тому не могло стати терміном на позначення заслуженого вченого. У Великій Британії, навпаки, овіяне ореолом класичної латини, воно перейшло до високого стилю мовлення і набуло термінологічного значення. Тому вперше офіційний статус ученого звання (а не вченого ступеня!) професора було встановлено в Оксфордському університеті в XVI ст.» [636, II, 75].

Отже, сутність акту зведення в учений ступінь доктора або магістра зводилася до нагородження кандидата відзнаками докторського або магістерського ступеня. Ступінь бакалавра й ліцензія давалися без усяких символів, на підставі більш-менш ретельних випробувань. Отримання ступеня доктора й магістра супроводжувалося низкою символічних дій, і цей символізм у німецьких університетах був більше розвиненим і складним, ніж у Болоньї й Парижі.

Відповідно, університети дуже негативно ставилися до тих осіб, що одержували вчені ступені поза університетським порядком. Справа в тому, що й папа, й імператор, як це було із Фрідріхом III, звичайно ж через пфальцграфів (*comites palatini*), – уводили у вищі вчені ступені повз звичайної процедури. Таких докторів називали «печатковими» (*doctores bullati*), тому що вони одержували від папи або від імператора грамоти за печаткою (*bullae*), в Оксфорді їх називали «восковими» (*doctores cereati*). Здобувачам з ордена ченців-жебраків отримання наукового ступеня теж було обставлено полегшеними умовами порівняно зі звичайними. Університети або відмовляли «восковим» докторам у визнанні, або пов'язували визнання їх з різними умовами, не прирівнюючи їх до своїх докторів. Та й у буллі Сікста IV від 1474 р. було сказано: там, де потрібна справжня якість доктора, недостатньо людини, яку крейовано доктором у силу папської булли або через пфальцграфа, а потрібно, щоб академічне звання було дано від університету [586, 188].

Постає логічне питання: яким був ступінь правничої легалізації вчених ступенів у середньовічному університеті? Через те, що середньовічний університет був наддержавною структурою, що не мала географічних кордонів, вести мову про будь-яке державне регулювання відносин у даній сфері не має сенсу. Університетські «гідності»

були первинно суто корпоративними нормами, які згодом набували правничого статусу залежно від типу університетської системи та локалізації навчального закладу. Тобто, норми, що визначали побутування вчених ступенів на просторах середньовічної Європи, були науковим та суспільним, але не державним визнанням досвіду й заслуг ученого, хоча це не заважало державним діячам використовувати цей досвід і знання, керуючись державницькими інтересами. Перетікання ж корпоративних норм у юридичні відбувається вже з виникненням централізованих країн Західної Європи та закріплюється остаточно зі становленням розвинених буржуазних держав.

Якщо не враховувати різні, в тому числі суто наукові, аксесуари, якими була обумовлена промоція в докторат або магістерство (багаторазова присяга, промови, диспути), її процедура складалась з:

- 1) нагородження кандидата знаками докторського або магістерського звання;
- 2) ряду символічних дій (обрядів): покладання на голову кандидата капелюха (берета) як ознаки свободи та гідності; дарування йому книги в двох видах – відкритої та закритої – як символів занять та міркувань;
- 3) цілування нового доктора або магістра «промотором» або «батьком» як вираз товариської солідарності;
- 4) надівання каблучки на руку як символ заручення з наукою;
- 5) передання кафедри (іноді);
- 6) благословення;
- 7) облачення у докторську мантию.

Багато з цих обрядів збереглося і до нашого часу.

Таким чином, у процесі формування університетської освіти виробилася система вчених ступенів і звань, яку прийняли усі університети світу. Вчені ступені запроваджено в середньовічних університетах Західної Європи XII–XIII ст. передусім як альтернативу традиційній родинній термінології. Тобто, первинна система вчених ступенів і звань стала відображенням корпоративного (цехового, псевдорозинного) підходу до наукової титулатури. Справа возведення у вчений ступінь належала до внутрішньої компетенції наукової корпорації, визначалася здебільшого звичаями та

традиціями, а також (доволі рідко) писаними корпоративними нормами і ніяк не регулювалася владою.

Остання однак надавала навчальним закладам «титул» або «гідність» університету, що мало наслідком і право присуджувати наукові ступені і вчені звання, а також від свого імені санкціонувала надання відповідного наукового титулу, що зобов'язувало до його визнання на всій території держави чи навіть у межах всього наукового простору, необмеженого державними кордонами.

2.2. Поширення європейських традицій наукової титулатури на західноукраїнські та центральноукраїнські землі

Європейські традиції в галузі вищої освіти приходили в Україну опосередковано, насамперед через перетин кордонів феодално-роздробленої Священної Римської імперії німецької нації і тих держав, що з часом постали на її колишній території. Виникнення українських університетів на землях різних європейських держав спричинило певний різнобій в університетських та наукових традиціях. Перші українські університети – Львівський і Чернівецький – були засновані і функціонували (безпосередньо або через використання досвіду польських університетів) відповідно до традицій, що склалися в університетах, які вже існували на цей час на землях колишньої Священної Римської імперії німецької нації. (Ми пропонуємо на позначення цієї історичної категорії університетів термін *«германські університети»*, під яким розуміються не університети власне Німеччини, а група університетів, створених на землях Священної Римської імперії німецької нації або за зразком цих університетів на інших землях у історичній перспективі.) Тому у пошуках коріння досліджуваних нами проблем доцільно розглянути систему наукової титулатури германських університетів як закономірний розвиток відповідних систем Болоньї та Парижу в новий час та в особливих етнодержавних умовах.

Входження у період розвиненого феодалізму в Центральній Європі характеризувалося розкладом ранньої феодальної територіальної організації державної влади та пануванням феодальної роздробленості. Пізніше порівняно із Західною Європою

виникнення університетів на території германських князівств пояснюється передусім тривалим збереженням аграрно-феодалного способу виробництва та, відповідно, слабкою регіональною та соціальною мобільністю, підвищення якої пов'язується з виникненням та розвитком міст та цехових гільдій [344]. Подальше виникнення вільного міського населення та зростання ролі грошових відносин створило передумови для централізації державної влади та виникнення нового типу університетів – з автономією та одночасною залежністю від державницьких структур.

Першим «германським» університетом став Карлов університет у Празі у 1348 р. (заснований імператором Священної Римської імперії та королем Богемії для представників німецької общини Чехії), який можна розглядати як основоположну правову модель університету на німецьких землях, яка так чи інакше поширювалася на всі центральноевропейські, а згодом – й на східноєвропейські університети. Згідно з дарованим Празькому університетові 7 квітня 1348 р. статутом, Карл IV встановлював, щоб «учителі й студенти ... радісно користувалися усіма правами, пільгами та винятком із загальної юрисдикції за зразком докторів, магістрів та студентів інших університетів» [11, 58]. У цьому Статуті було визначено й основні етапи процедури зведення у ступінь: *«Усі, хто з часом знайде перлину науки, усі, хто буде просити дозвіл на викладання й добиватися ступеня магістра, нехай будуть магістрами відповідного факультету представлені празькому архієпископу. А архієпископ нехай скличе докторів та магістрів відповідного факультету й доручить їм здійснити ґрунтовне випробування з наук, що необхідні для докторської або магістерської гідності. І якщо відповіді випробовуваних будуть визнані достатніми, то архієпископ надає їм право учительства і визнає за ними гідність і ступінь магістра»* [11, 59].

Успіх Карлова університету ініціював ряд унаслідувань, проте перші кроки нових університетів виявилися надзвичайно важкими. Так, Віденський університет, заснований герцогом Рудольфом IV 1365 р., перебував у жалюгідному стані аж до 1383 р.; Краківський університет, заснований 1364 р., незабаром припинив своє існування, а був відроджений наново лише в 1397–1400 рр.; в Угорщині 1367 р. було засновано університет у Печі, який проіснував усього 10 років) [690, 22].

Основні міркування засновників університетів цілком зрозумілі: об'єднати зусилля влади, наукової спільноти та мешканців міста для стійкого економічного та політичного розвитку регіонів, поліпшити суспільну думку через приплив відомих учених тощо. Університетові було обіцяно корпоративну, тобто цехову, автономію та академічні привілеї, гарантії незалежності від міської влади, а також відносної автономії від центральної державної влади й навіть церкви в галузі самоуправління та надання наукових титулів. При цьому упродовж близько 500 років Празький та інші університети були виключно чоловічими закладами.

У германських університетах зведення у вчені ступені отримало, порівняно з Болоньєю та Парижем, складніший розвиток та відповідну різноманітність, детальну розгалуженість та значні бюрократичні ускладнення [409; 410]. Ступінь доктора або магістра міг би стати єдиним науковим ступенем з тим, що магістратура закономірним чином стала б надбанням «артистів» (випускників факультету «вільних мистецтв»), у той час як докторат був би звичним для випускників трьох вищих факультетів (за умов наявності магістерського ступеня з «вільних мистецтв»). Проте, з Паризького до германських університетів перейшло три учених ступеня – бакалавр, ліценціат (ліценціат) та доктор (або магістр), причому іноді в одному університеті на різних факультетах ієрархія та вага ступенів була різною.

Статут Карлова університету чітко визначав: «...У нашому Празькому університеті має непорушно дотримуватися нижчеописаний порядок під час складання списків у радах, процесіях, поданнях та інших актах як публічних, так і приватних. Обраний ректор посідає перше місце, далі – магістри теології, доктори канонічного права, після них – доктори цивільного права, магістри медицини, потім – декан факультету мистецтв, далі – ліценціати теології, канонічного права й медицини, після них – бакалаври *formati* теології, які у процесіях йдуть у беретах, а якщо буде особливе розпорядження, то й у мантіях, а далі – магістри мистецтв..., потім курсори теології, якщо вони одночасно й магістри мистецтв, йдуть один за одним за старшинством свого магістерства; якщо ж вони не мають магістерського ступеня, то посідають місця між магістрами мистецтв залежно від того часу, коли вони отримали ступінь бакалавра. Далі за ними йдуть ліценціати мистецтв, бакалаври інших факультетів

відповідно до порядку, прийнятого на факультеті. І нехай ніхто не входить до ради університету, якщо він не є магістром чи доктором одного з факультетів» [11, 87].

Академічна автономія германських університетів передбачала право на власний клерикальний суд, відповідно до *Authentica Habita* [28] імператора Фридриха I Барбаросси, і на власний цеховий уклад, що захищало учасників школярської корпорації (включаючи туди не тільки самих докторів, магістрів, школярів, а й їх слуг, ремісників університету) від судового переслідування з боку міської влади.

Присудження ступенів регулювалося канцлером – офіційним представником монарха при університеті. Канцлер університету давав клятву про дарування «дозволу навчати лише гідних» [11, 49] і своїм словом гарантував всезагальний статус (право *ubique docendi* – «викладати скрізь») ступеня доктора трьох вищих факультетів, проте права викладати в Болоньї та Сорбонні, якщо доктори не були їхніми випускниками, вони не набували [11, 52]. Це право стало одним з головних привілеїв, що відрізняли вищу школу від нижчої: «І через це без будь-якого нового іспиту або публічної чи приватної ухвали чи будь-якого нового положення він (магістр, доктор) набуває права діяти й навчати в будь-якому іншому місці за межами цього міста й факультету. І в цьому для нього не можуть бути перешкодою постанови, звичаї або статuti, що суперечать» [11, 53].

Учені ступені в германських університетах, на відміну від університетів, побудованих за болонською або сорбоннською системами, мали особливий статус, оскільки «облагороджували» їх носіїв у прямому сенсі: викладачі університетів набували дворянство [681, 116], що належним чином відбивалося вже в церемонії випуску захищених школярів – з елементами світської та церковної влади, покликаними підкреслити та висвітлити чесноти університету перед недосвідченими. Звідси походить тенденція наділяти оступенених членів університетських корпорацій позакорпоративними пільгами: якщо в Болоньї чи Сорбонні вчений ступінь позначав лише ранг члена університетського цеху, то саме в германських університетах досвідченість стає чинником набуття її носієм привілейованого місця в суспільстві.

До грандіозної церемонії, крім членів університетської гільдії, залучалися церковні та світські правителі, придворна шляхта, представники різних верств суспільства, що

брали участь у довготривалому докторському святкуванні, а численні «цехові» відзнаки (капелюхи, книги, гаманці, мантії тощо) призначалися для яскравої демонстрації зовнішньої рівності зі шляхтою, показниками дворянства не за народженням, а за статусом учених [676, 136–138]. Це, у свою чергу, підвищувало соціальну значимість системи вищої освіти й системи наукової титулатури, оскільки досить великі витрати на подібні дії частіше компенсувалися за рахунок держави й суверенів. Така увага держави та церкви до академічного університетського співтовариства сприяла виникненню, становленню та легітимізації окремої «професії науковця» – педагога й дослідника [689, 94].

Для отримання ступеня бакалавра школяр (або магістр мистецтв) звертався на зборах до декана із проханням проголосити його «зрілим», після чого за відсутності кандидата члени зборів вступали у обговорення питання про наявність умов для бакалаврату. Якщо заперечень не було, школяра вертали до зборів, де він присягався підкорятися факультетові, два роки відвідувати лекції докторів, самому читати лекції та не здобувати ступеня в іншому університеті [11] (щоб не підставити під сумнів гідність власного університету). Втім, у деяких університетах формального іспиту на ступінь бакалавра не вимагалось, а в деяких потрібно було скласти два іспити – приватне та публічне (або суворе, або ригорози). Від бакалаврів також вимагалось знання артистичних дисциплін: у статуті Лейпцігського університету було прямо прописано, що ніхто не може стати бакалавром або магістром, якщо він не в змозі грамотно розібрати речення, розрізнити іменники й дієслова, задовільно відповісти на питання стосовно відмін та дієвідмін, керування, узгодження та прилягання слів тощо [11, 117].

У багатьох університетах було постановлено, що тільки чверть *іматрикульованих*, тобто офіційно зачислених до складу студентів із врученням *матрикули* – свідоцтва про зарахування, не вільнослухачів, зводяться у бакалаври, тільки одна чверть бакалаврів – у магістри, а в деяких університетах така квота складала навіть не чверть, а шосту або десятую частину, проте науковий титул бакалавра вже слугував достатньою рекомендацією для обіймання більшості адміністративних посад [586, 182–183]. Так, бакалаври ставали ліценціатами після проходження трьох етапів навчання й на основі випробування за участю самого канцлера, хоча оцінка випробуванням виносилася

колегіально всім складом факультетської ради. Перед отриманням ліцензії та зведенням у ступінь проводилося дослідження про законнонародженість кандидата, бездоганність його поведінки, про виконання відповідних вимог стосовно відвідування лекцій, диспуацій тощо. Все це підкріплювалося присягою під страхом позбавлення ступеня повністю підкорятися екзаменаторам та не мститися їм, запозиченою у школярів Сорбонни [11, 79].

Та ж система діяла й відносно ліценціатів – здобувачів докторського ступеня – з тією лише відмінністю, що ліценціатам надавалися усі права та обов'язки професорів та обов'язок відпрацювати певний час в університеті, де вони пошукують ступеня. На цьому тлі легко простежити розбіжність між ступенем ліценціата та ступенем доктора: якщо ліцензію давав канцлер, тобто верховний адміністратор університету, то докторська промоція здійснювалася тільки докторами, тобто факультетом в особі декана або патрона-доктора (наукового керівника), якого називали «промотором» або навіть «батьком». Утім, вручення знаків докторської гідності міг здійснювати й канцлер (чого не було в Парижі та Болоньї). Саме формальне зведення у докторську гідність відбувалося з великою урочистістю, за участю всіх членів факультету – спочатку процесія, далі – принесення присяги, вручення знаків докторської гідності, потім – промова, диспут, подяка доктору-промотору.

Таким чином, сутність актів зведення у докторство або магістерство в германських університетах складалася з вручення кандидатові знаків докторської або магістерської гідності, тобто з низки символічних дій, більш розвинених порівняно з Болоньсю або Сорбонною. Вищий учений ступінь не вимагав випробувань: він проводився однократно перед отриманням ліцензії [409]. Це зумовило первинну слабкість германських університетів, низький рівень навчання, недостатність спеціальностей (переважно правничі факультети) та малу чисельність студентів й посередній рівень їхньої підготовки (виключенням був тільки Празький університет), але без розподілу на студентський університет та докторську колегію і з урахуванням місцевих етнічних та економічних особливостей.

Як зразок для всіх польських земель і зокрема для Львова слід розглядати Ягеллонський університет у Кракові, який був заснований Казимиром III Великим у

1364 р. без права викладання теології за болонською моделлю та ректором, якого обирали студенти, під назвою *Studium Generale*. Після занепаду в період правління Людовика Анжуйського (Угорського), Владислав I Ягайло відродив заклад і 1400 р. перетворив його у повноцінний університет з правом викладання теологічних дисциплін за паризьким зразком та ректором, обраним професурою, під назвою *Akademia Krakowska* [688; 696; 697].

У піднесенні значення Краківської Академії для українських освітніх закладів важливу роль відігравав розподіл земель Галицько-Волинської держави між Польщею (приєднання в 1349 р. Галичини і частини Подолії) і Великим князівством Литовським (приєднання в 1377 р. більшої частини Волині та Берестейських земель). Це був вагомий чинник у перенесенні на західноукраїнські землі досвіду Ягеллонського університету, на схід від якого тривалий час не було жодного вищого навчального закладу і який тому певний час виконував роль єдиного університету для слов'янських земель.

Проте, вже у першій половині XVI ст. Краківська Академія відкидає реформацію, у Кракові дістають освіту з плином років вже тільки студенти-католики з Польщі і Литви, а особи, дійсно зацікавлені наукою, переважно вибирають інші університети, передусім в Болоньї і Падуї. У XVII ст. схоластична й ретроградна Краківська Академія, заплутана у війну з єзуїтами, які, підтримувані королем Сигізмундом III, прагнули до оволодіння нею, – безповоротно втрачає міжнародне значення.

Не слід уважати, що Україна на той час не мала досвіду університетської освіти в європейському розумінні. Ще до заснування Києво-Могилянської колегії значна кількість талановитих українців (русинів) навчалася в університетах, Парижа, Болоньї, Праги, Аррасу тощо. В аудиторіях середньовічних університетів українська молодь з'явилася майже відразу після їх заснування.

Так, в університеті Сорбонни вже з 1357 року зустрічаються українці – не лише студенти, але й доктори наук. Збереглися відомості про Петро Кордована – студента у 1369 р. та про Івана з Рутенії (*Johannes de Ruthenia*), який 1391 р. отримав докторський ступінь [495]. У XV ст. докторський ступінь Сорбонни отримали «Бенедикт Сервінус рутенської нації» та «Іван Тинкевич рутенської нації з Києва». З XVI ст. в списках

студентів неодноразово можна зустріти інформацію «з України», хоча націю і далі називають «рутенською». У Сорбонні вчився і Петро Могила.

Багато українців дістали освіту в англійських університетах. Так, Оксфорд закінчили діти українського шляхтича Немирича, а Кембридж – соратник Петра Могили Інокентій Гізель. Навчання українців за кордоном було настільки масовим, що спеціально для них при університетах відкривалися гуртожитки – наприклад, при університеті в Празі, закладеному королевою Ядвігою в 1397 р. [495]. Проте, більшість українців навчалась у територіально близьких німецьких університетах – Гейдельберзькому (українські прізвища зустрічаються в списках студентів з 1386 р.), Лейпцігському (українці починають тут масово вчитися з середини XVI ст.), Гьотингенському, Страсбурзькому, Грейфельдвальдському, Віттенберзькому. Тут, наприклад, здобув ґрунтовну освіту популярний в Європі письменник, публіцист і оратор Станіслав Оріховський, який жив у будинку Мартіна Лютера і вважався «рутенським Демосфеном». Багато студентів навчалися в Угорщині, ще більше – у Відні, а Осип Федорович Звирака з Полтави у пошуках джерел науки потрапив до Шотландії і там в Університеті святого Андрія отримав ступінь доктора медичних наук. Багато хто закінчував по два і по три університети, і при цьому був незадоволений досягнутим. Ієромонах Купріян вчився в Падуї і Венеції, автор першої української граматики Іван Ужєвич вчився в Кракові і Парижі, згодом в Аррасі, Олексій Сидорович удосконалював знання в Лейдені (Голландія), Страсбурзі й Парижі, Мелетій Смотрицький – в Лейпцигу, Віттенбергзі, Нюрнбергзі, Юрій Немирич – в Лейдені, Оксфорді й Парижі [673]. Визначні українські вчені такі, як С. Тодорський, Г. Бужинський, В. Лашевський, Ф. Прокопович, підтримували контакти з дослідниками із зарубіжних країн, зокрема, з університетів Галле і Кенігсберга, Берліна та Бранденбурга тощо. Міжнародні зв'язки українських учених сприяли збагаченню вітчизняної духовної культури й культури інших народів, у першу чергу слов'янських, та встановленню і зміцненню дружніх відносин між ними [495, 36–41].

Перші згадки про початкові церковні школи України належать до середини XVI ст., а навчальні заклади більш високого рівня – Острозька і Львівська братські школи – були створені в 70–80-х рр. XVI ст. Згодом виникли братські школи у інших містах.

Проте в Острозькій академії (її також називали «училищем острошко и греко-словянским», «грецким колегіумом», «тримовним ліцеєм», «тримовною гімназією», «греко-слов'янською школою», «академією» [495, 51]) вчених ступенів не присуджували, через відсутність в ній курсу богослов'я, що не давало можливості називатися університетом [625, 9]. Занепад колегії, а згодом і її ліквідація, виявилися результатом діяльності єзуїтів [625, 9].

Важливою віхою в історії становлення православних духовних шкіл було створення Ісаїєю Копинським у Києві в 1615 р. братської школи, яка після реформи, проведеної Петром (Могилою) в 1632 р., стала першою в Україні школою з систематичною освітою [533, 45]. Згодом ця братська школа була перетворена в училище латинського типу і отримала назву колегії, хоча це була більше загальноосвітня, ніж спеціальна богословська школа (у Польщі в православних школах не дозволялося відкривати вищі богословські класи, що, як і у випадку з Острозькою академією, автоматично позбавляло заклад права надавати наукові титули).

Із Києво-Могилянською академією, яка заклала основи вищої освіти в нашій країні, пов'язаний надзвичайно важливий етап у розвитку освіти, науки, філософії, образотворчого мистецтва у формуванні світогляду українського народу [286; 627]. Починаючи з XVI ст. (а в XVII ст. це стало просто звичним), українці (Феофан Прокопович, Касіян Сакович, Ігнатій Старушич, Інокентій Гізель, Тарасій Земка, Сильвестр Косов, Петро Могила та багато інших) їздять навчатися за кордон, а іноземні громадяни приїзять в Україну (багато вихідців зі Східної Європи: сербів, болгар, чехів, словаків, румунів, також багато росіян, зокрема, Михайло Ломоносов). «Значення академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурні й наукові поривання. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталась й в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукав науки», – писав про академію митрополіт Іларіон (І. Огієнко) [515, 103]. За її зразком створювалися середні навчальні заклади – колегіуми (колегії) – у Переяславі, Харкові, Чернігові.

Були відкриті школи також і на західноукраїнських землях – *Студіум рутенум* при німецькомовному Львівському університеті, семінарії й колегії в Тернополі, Ужгороді

тощо. Діяли й монастирські школи, що також закладали підвалини для розповсюдження освіти та створення згодом вищих навчальних закладів [495, 5].

Свій правовий статус Києво-Могилянська академія підтримувала, втілюючи ряд вимог до вищої освіти, що традиційно склалися на Заході (адміністративний устрій, організація, зміст, форми та методи навчання). Увесь час свого існування Академія залишалася університетської орієнтації вищим навчальним закладом європейського рівня, з вимогою відносно автономного від владних структур академічного функціонування, тобто правильного адміністративного устрою, вивченням латини, «семи вільних мистецтв», застосуванням західної організаційної системи, поділу на класи, запозиченням методики навчання (диспути) та цілої низки виховних прийомів (конгрегації, рекреації, шкільні вистави тощо) [377, 45–49]. Одночасно Києво-Могилянська академія посилювала своїх вихованців поглиблювати освіту в закордонних університетах, де вони отримували наукові титули і формально закріплювали своє місце в науковій ієрархії. Повертаючись із західноєвропейськими ступенями докторів та магістрів, вони несли до академії новітні погляди й знання, які втілювали в навчально-виховному процесі. Усе це сприяло досягненню школою-колегією, згодом академією свого статусу вищого навчального закладу європейського рівня.

У 1701 р. Києво-Могилянська колегія підтвердила свій статус академії, наданий їй ще за Гадяцьким трактатом 1658 р., будучи ВНЗ найвищого наукового й освітнього рівня серед духовних шкіл Російської імперії. З числа її випускників заповнювався російський єпископат, учені київські ченці призначалися архімандритами крупних монастирів, ректорами семінарій. У Києві здобули освіту святителі Феодосій Чернігівський, Дімітрій Ростовський, Іоанн Максимович, Інокентій Кульчицький і Софроній Кристальовський, Іоасаф Горленко, Стефан Яворський, митрополити Арсеній Мацеєвич і Павло Конюськевич, архієпископи Феофілакт Лопатинський і Феофан Прокопович.

За взірцем Київської академії й західноєвропейських вищих шкіл був складений Сімеоном Полоцьким в 1682 р. й проект статуту Слов'яно-греко-латинської академії, яка мала являти собою школу «всіх вільних наук» – від нижчої граматики до «речей божественних». Загалом академія мала займатися питаннями контролю за чистотою

православної віри й боротьбою з релігійними єресьми й у такий спосіб відбивала прагнення царської влади повністю контролювати питання віри й освіти, які були нерозривно пов'язані між собою. Ні про яку незалежну від царя вчену корпорацію не могло бути й мови, так само як і свободи науки або наукових дискусій. Тому явною натяжкою є спроби подати Академію як якийсь нездійснений прообраз університету. Хоча й Києво-Могилянська, і, більшою мірою, Слов'яно-греко-латинська академії зробили певний внесок у становлення університетської освіти в Україні та Росії, оскільки в їхніх стінах починали вчитися багато майбутніх студентів і професорів Московського університету, проте вони не стали основою для майбутнього розвитку університетської освіти в Україні та Росії [486].

Отже, ні Острозька академія, ані Києво-Могилянська академія не мали статусу університетів та, відповідно, не мали права присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань, хоча викладачів і називали професорами [386]. Вперше гідність університету на українських землях набув навчальний заклад у Львові.

Львівський університет своїм виникненням має завдячувати не стільки Янові II Казимиру, скільки пануванню єзуїтів в германських університетах на українських землях. Зосередившись первинно на теологічних факультетах у період Контрреформації, єзуїти продовжили схоластичні традиції університетської освіти з різким обмеженням викладання дисциплін та з орієнтацією на Аристотелеву догматичну філософію. Єзуїтський орден у справі захисту католицизму в Україні покладав особливі надії на свій осередок у Львові. Після неодноразових клопотань король Ян II Казимир 20 січня 1661 р. підписав диплом, який надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету» з правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін («теології як схоластичної так і моральної, філософії, математики і обох прав, медицини і вільних мистецтв, і дисциплін, і всіляких інших наук»), користуванням академічними правами і свободами («щоб ця Академія і Університет такими ж правами, привілеями, свободами, прерогативами, захистом, титулами, відзнаками і службами і будь-якими іншими належними за становищем ласками, бенефіціями і індульгенціями раділи і насолоджувалися нині і навіки») та присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. Проходячи повз шляхетної риторики монарха, цитуємо цю «Облята

Привілею На Відкриття Львівської Академії У Колегіумі Отців Товариства Ісуса» у розділі, що стосується наукової титулатури: «Постановляємо впроваджувати найголовніше академічні ступені достойні магістратуру, ліценціат і докторат та інші найбільш вживані для університетів промоції і урочистості, які скільки завгодно і в будь-який спосіб проводяться [щоб] і в тому ж Львівському університеті Товариства Ісуса належно впроваджувалися і відзначалися, окремо дозволяємо і визнаємо. Далі, уряд університету і все керівництво непорушно завжди мають бути в руках побожних отців Товариства Ісуса, яких придатність і готовність у шкільних закладах світу всього. А також і у цьому королівстві і яких спосіб формування побожності і навчання молоді відомі як добре перевірений і досконалий» [436, 140]. У 1758 р. польський король Август III підтвердив диплом від 20 січня 1661 р., виданий Яном II Казимиром. Від часу заснування і до 1773 р. Львівський університет повністю перебував під контролем єзуїтського ордену і, відповідно, підпорядковувався генералові єзуїтів у Римі.

На чолі університету стояв ректор, який керував двома відділами (факультетами) – філософським і богословським (теологічним). Роль середнього навчального закладу при Львівському університеті відіграла колегія, яка була підготовчим етапом для бажаючих продовжувати навчання.

Навчальний процес у Львівському університеті проводився за програмою єзуїтських шкіл, розробленою ще наприкінці XVI ст.; помітні зміни у цю програму стали вноситись лише в середині XVIII ст. Всі університетські дисципліни викладали професори. Така програма освіти мала чітку детальну структуру і включала сувору градуїзовану систему письмових іспитів латинською мовою із сильним акцентом на дослідження догм і стандартів православного віровчення, із жорсткою цензурою друкованих книг [691, 36]. Це відповідним чином відбилося і в системі присудження наукових титулів при збереженні всіх формальних ознак титулування: *«Багаторазово згадувані отці зовсім не будуть обмежені у своїх можливостях вільно і з власної волі честь, службу або підвищення надати комусь з Академії»* [436, 140], тому затвердження в титулах надавав генерал ордену.

Поступова втрата єзуїтами влади над університетами возводилася у ранг австро-угорського державного торжества: «орден Ісуса» послідовно позбувся впливу спочатку

на систему присвоєння учених ступенів, далі – на систему працевлаштування випускників на державні посади, і згодом – із обвинуваченням у посяганні на університетські свободи – на автономію університетів [696, 172]. Така секуляризація університетів відповідала меті урядової кадрової політики: державі потрібні були не духовні, а світські професори, які після кваліфікаційних випробувань стали призначатися особисто імператрицею. Оскільки їхня освіта, праця, пільги та права оплачувалися державою, і платня ця постійно підвищувалася, то й вимоги до їхньої діяльності стали поступово набувати характеру «держзамовлення». Такий розвиток подій привів до повної ліквідації впливу єзуїтів в університетах, заборони в Австро-Угорщині в 1773 році єзуїтського ордену та до проголошення Патенту про толерантність Йосифа II [398, 183–193] (13 жовтня 1781 р.), згідно з яким в університетах було дозволено навчатися й обіймати посади православним, протестантам та іудеям, а Римсько-католицька церква була позбавлена багатьох своїх привілеїв, зокрема права виголошувати папські булли без санкції імператора [540, 105]. Після розпуску у 1773 р. ордену єзуїтів було закрито і Львівський університет.

На тлі науки нового часу в Західній Європі виникла концепція абсолютизму як історичного компромісу між наукою та владою. Це майже повністю змінило не лише мету наукових досліджень, а й весь сенс існування закладів науки та вищої освіти. Загалом то був великий експеримент «з покращення знань» – але без участі теології, метафізики, риторики, логіки або граматики. Такий гуманістичний Ренесанс, утім, навряд чи міг повноцінно розвиватися в Австро-Угорщині та роздрібненій Німеччині через постійну боротьбу держави з сектантами, реформатами та єзуїтами, через низький рівень розвитку міського середнього класу та посередньої якості університетської науки [683, 54]. Проте, поза університетами подібне обернення до експериментальної науки було взагалі б неможливим, хоча й австрійська університетська система, за влучним висловлюванням С. Преглау-Хеммерле, «була ефективно захищена від сучасної науки» [690, 76] пануванням єзуїтів та закритістю, кастовістю, цеховим і суворо автономним характером університетського укладу й наукового побуту. Під безпосереднім контролем держави та церкви перебували ступеневі випробування та сама процедура наділення науковим титулом. Зокрема, до складу таких іспитів включалися питання благочинності

кандидата відповідно до догматів римсько-католицької віри, своєрідний тест на прихильність до державної релігії [634, 130]. Тобто, через суверенне право призначення професорів, зокрема й за релігійними переконаннями, могла обмежуватися просторова мобільність студентів (заборона на навчання в протестантських університетах) [683, 87].

Університети, в свою чергу, стали перетворюватися з автономних інтелектуально-схоластичних корпорацій на державні навчальні заклади з певним суверенітетом, який контролювався суддею, призначеним імператором. Ревізії, зокрема, підлягав і інститут присвоєння учених ступенів. Право викладати, спочатку тісно пов'язане із закінченням курсу навчання, було скасоване – не кожний випускник університету отримував право навчати інших. У зв'язку з цим своє значення став втрачати ступінь ліценціата, а право навчати закріплювалося за обмеженою кількістю кращих професорів, які наймалися й призначалися на посади імператором чи його представником [682, 62]. Під впливом одержавлення австро-угорські університети отримали й нові можливості: змінилася практика розгляду дисертаційних робіт, для яких все частіше, а згодом – обов'язковою умовою ставала наявність друкованих тез, доповідей і цілих дисертацій для *Doktor-disputationen*, що поширювало наукову літературу як друковану продукцію. Це також принизило ступінь ліценціата, особливо в гуманітаріїв.

Відповідно, підвищення статусу докторів викликало до життя більш помпезні церемонії зведення у ступінь, що ставало демонстрацією докторських привілеїв та щедрот, дарованих державною владою, доказом наукової кваліфікації кандидатів, а також дозволяло перерозподіляти фінансові внески в науку й освіту, почасти залучаючи кошти заможних університетських службовців, а почасти використовуючи державні кошти [689, 133].

Фінансова залежність університетів від держави призвела до того, що у 1782 р. університети були повністю відокремлені від церкви, що дозволило виключити з порядку денного докторської церемонії такі формальні пункти, як, наприклад, клятва кандидата непорочним зачаттям діви Марії, схоластичний диспут тощо [695, 174]. З функціонального боку це дозволило новим професорам увести в навчальні курси нові сучасні наукові дисципліни практичної спрямованості, зробити німецьку мову мовою науки і витіснити з цієї сфери громіздку латину, упорядкувати навчальні програми й

скоротити терміни навчання вже у 1784 р. Для забезпечення академічної успішності студентів вперше було засновано семестрові стипендії за рахунок держави.

Такі утилітарні державні перетворення системи університетської освіти та системи університетського менеджменту (включаючи перерозподіл зон впливу в сфері інституту наукової титулатури) мали на меті демонстрацію переваг вищої освіти та можливості отримати учений ступінь відповідно до власної компетенції, престижності знання перед походженням [694, 513], підвищення ефективності використання людських ресурсів в повсякденному житті у цілому за рахунок державної системи соціального забезпечення [684, 203]. Це повністю стосувалося й вищих навчальних закладів на теренах Австро-Угорщини, де працювали українські професори і доценти, а такими були Львівський університет і Львівська Політехнічна школа (дещо пізніше – і Чернівецький університет). Якщо в першому українці мали змогу викладати рідною мовою, то в Політехніці вони навчали лише польською, а Чернівецький університет був німецькомовним.

Педагогічний персонал даних вищих шкіл складався з таких категорій: професори, доценти, лектори, вчителі, асистенти, супленти, ад'юнкти й конструктори (в Львівській Політехнічній Школі). Перші поділялися на звичайних (ординарних), надзвичайних (екстраординарних), які належали до VI та VII рангу державних службовців, і почесних [328, 215]. Кандидата на посаду професора затверджував імператор за поданням міністра віросповідань і освіти. Доценти поділялися на штатних (платних), яких за поданням колегії професорів (керівного органу на чолі з ректором у Львівському університеті та Політехніці) призначав міністр, і приватних (приват-доценти) [328, 218]. Представники цих двох категорій могли читати лекційні курси, а професори – також проводити практичні заняття. Студентство Львівського університету теж поділялось на певні категорії: звичайні студенти (ординарні), надзвичайні студенти (екстраординарні) та вільні слухачі. Зазвичай, вільнослухачами були жінки, які відвідували лекції за домовленістю з викладачами.

Так, щоб здобути доцентуру (*venia docendi*), потрібно було мати звання доктора наук (в Політехніці право надання цього ступеня з'явилося тільки у 1901 р.), а також пройти **габілітацію** (від лат. *habilitatio* < *habilitas* – придатність, здатність до нім.

Habilitieren, Habilitation [576, IV]). Будучи визначною рисою германської університетської системи, процедура габілітації була корпоративним привілеєм університетів на відміну від інших навчальних закладів і мала на меті набуття права читання лекцій (*venia legendi*) через іспит, захист чи апробацію наукової роботи або читання пробних лекцій.

Габілітація у Львові складалася з трьох етапів. На першому спеціальна комісія апробувала опубліковану наукову роботу, далі претендент перед іншою комісією складав колоквиум зі спеціальності. Третій етап передбачав читання пробної лекції у присутності професорів та студентів. У випадку позитивного проходження всіх етапів комісія надавала габілітантові право викладання, однак юридичної сили воно набувало лише після затвердження його Міністром освіти. Варто зауважити, що габілітація здійснювалася не лише на посаду доцента, а й звичайного професора, якщо претендент мав посісти кафедру [483, 24].

Лекторами й учителями були викладачі нижчої наукової кваліфікації. Як правило, вони навчали мовам. Асистенти і супленти в університеті не працювали постійно. Вони допускалися до викладання у випадку, коли штатні професори і доценти не могли виконувати своїх обов'язків через тривалу хворобу чи від'їзд. У Політехнічній школі асистенти й конструктори допомагали викладачам під час практичних занять. Кандидатів на ці посади затверджувала колегія професорів. Ад'юнктами були допоміжні молодші урядовці [471, 97].

Кафедр у сучасному розумінні цього слова не було. Вони ототожнювались із професором, який читав певний курс лекцій. Українські кафедри існували лише у Львівському університеті (кафедра української мови і літератури на філософському факультеті (1848) та три кафедри на теологічному факультеті (1848, 1849 і 1859 рр.)) [687, 37]. Надання права на викладання повністю залежало від факультету. Оскільки університетська влада негативно ставилася до українських претендентів на роботу в навчальному закладі, то чимало з них, наперед знаючи результати, відмовлялися від габілітації. Як зазначав М. Грушевський, «права викладання у Львівському університеті зазвичай шукали лише особи, впевнені у вдалому для себе розташуванні зірок. Решта йшли до інших університетів – чеських, хорватських, німецьких» [364, 499].

Схожими були академічні порядки і в Чернівецькому університеті. Згідно з грамотою імператора Франца-Йосифа, ідея відкриття університету на Буковині виникла ще 1827 року (тоді була заснована тільки Вища теологічна школа), оскільки «у цьому краї є всі можливості для відкриття та подальшого розширення університету, саме ця школа була б джерелом великої потреби не тільки для нашого герцогства». Чернівецький університет (*Alma mater Francisco-Josefina*) був заснований указом австрійського імператора Франца-Йосифа від 31 березня 1875 р. Він створювався як суто німецький, але з єдиним в Австрійській імперії богословським греко-православним факультетом. Разом з тим Буковинський сейм ухвалив рішення (12 травня 1875 р.) передати крайову бібліотеку університетові, а також фінансувати будівництво університету в сумі 50 тис. флоринтів з крайових коштів, ще 50 тис. надала обцинна рада. Університет складався з трьох факультетів – теологічно-православного, юридичного та філософського, – які вже при заснуванні були забезпечені викладачами та матеріальними фондами. В імператорській грамоті окремо зауважувалося: «Наказуємо: цю нову вищу школу організувати згідно з законом, що діє для інших університетів нашого герцогства нашого рейхерату; також надати їм усі права та свободи, які ми надаємо таким університетам» [420].

Після розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 р. і приєднання Північної Буковини до Румунського королівства Чернівецький університет до 1940 р. вважався румунським вищим навчальним закладом, а після возз'єднання Північної Буковини з Україною університет реорганізовано у радянський державний вищий навчальний заклад з українською мовою навчання.

Таким чином, українські вищі навчальні заклади почали засновуватися наприкінці XVI ст., виростаючи з шкільних братств, спочатку Острозька академія (постала з Острозького братства в період ректорства Данила Смотрицького 1576 р.) та Києво-Могилянська колегія/академія (1615/1632 рр.), пізніше – Львівський університет (виник з Львівської єзуїтської колегії після видання диплому Яна II Казимира 1661 р.). Ректорат Острозької академії запрошував викладачів зі ступенями спочатку від Патріарха Константинопольського, а згодом – з Ватикану, оскільки в самій академії був відсутній курс богослов'я. У Києво-Могилянській академії віддавали перевагу власним

випускникам, які після стажування за кордоном, у західноєвропейських університетах поверталися вже оступіненими й отримували в рідному ВНЗ посади професорів та викладачів.

«Гідність академії й титул університету», надані Яном II Казимиром Львівській єзуїтській колегії, не виключали підпорядкування закладу генералу ордену в Ватикані, який і приймав рішення про призначення на посади, проте всі дисципліни в Львівському університеті викладалися професорами. Закритий у 1773 р. та заново відкритий у 1784 р., Львівський Йосифінський університет протягом 150 років здійснював присудження наукових ступенів ліцензіатів та докторів наук та обрання на посади звичайного, надзвичайного та почесного професора й штатного та приватного доцента субординовано з Віденським університетом та Міністерством освіти Австрії (педагогічні посади вчителів, асистентів, суплентів, ад'юнктів та конструкторів особи з вищою освітою обіймали за рішенням ректора). Для здобуття доцентури було необхідно мати науковий ступінь доктора, пройти триетапну процедуру габілітації та затвердження міністром освіти у Відні. Кількість професорів завжди збігалася з кількістю кафедр, а посада професора кафедри завжди відповідала ученому ступеню доктора. Такі ж механізми діяли й у Чернівецькому університеті Франца-Йосифа, створеному 1875 р.

Таким чином, поширення на європейському просторі первинних (Болонських, Паризьких) традиційних норм та практики наукового титулування збігається у часі із загальноісторичним процесом секуляризації й одержавлення суспільного життя, який не міг не охопити сфери виробництва, трансляції та трансмутації знання.

2.3. Розвиток системи наукових ступенів та вчених звань у Російській імперії

Історію російської науково-атестаційної системи прийнято починати із заснування Академії наук та університетів. Втім, перші члени Академії та професори російських університетів свої наукові титули отримували у закордонних, передусім германських, університетах ще до початку власної наукової діяльності в Росії або під час спеціального наукового стажування за кордоном. Лише 1747 р. Академічному університету в Санкт-Петербурзі відповідно до загальноакадемічного Регламенту було надано право зводити в

магістри, ад'юнкти, професори й академіки за зразком, прийнятим в університетах [30, 49]. Такого права, до речі, не передбачалося при заснуванні Московського університету, оскільки «Проект про затвердження Московського університету», схвалений 12 січня 1755 р., згадував про наявність в університеті «десяти професорів у трьох факультетах», але жодним чином не обумовлював питання про надання вчених ступенів або звань. Чимало дослідників вважають, що й без відповідного нормативного припису університети в Санкт-Петербурзі та Москві, виходячи з європейських академічних традицій, могли надавати певні вчені ступені, але документально підтвердити чи спростувати цю тезу важко. Зазначимо, що у цей час на теренах Російської імперії існував і Віленський університет, заснований ще 1578 р., який здійснював атестацію наукових кадрів за західноєвропейським зразком, але про цей відмінний від загальноросійського досвід дослідники майже не згадують.

Перетворена петровськими реформами Росія мала пройти за короткий час шлях, який пройшли європейські університети за 5–7 століть. З одного боку, завдання спрощувалася нагромадженням багатого досвіду в сусідів. З іншого боку, потрібно було дбайливе перенесення всього кращого, стосовно до специфіки Російської держави. І це завдання було в основі своїй вирішене: не пройшло й ста років після створення першого російського університету, як склалася низка російських університетів, оригінальна система університетської освіти, що увібрала в себе багато досягнень Заходу й, насамперед, корпоративний університетський устрій (зазвичай, настільки, наскільки це було можливо в умовах самодержавної Росії). Водночас неповторний феномен російського університету полягав у злитті освітніх і виховних, наукових та етичних функцій в одну неподільну єдність.

У добу Петра I, коли панували передусім утилітарні вимоги до освіти, навчальні заклади підкорялися тим або іншим колегіям (військовій, морській, інженерній тощо). Але, енергійно насаджуючи професійну освіту, сам Петро I вважав за необхідне «завести науки й людей своїх наскільки можна скоріше обучити» і визнавав корисним відкриття університету як загальноосвітнього вищого навчального закладу. Для цього за указом Сенату від 28 січня 1724 р. при Петербурзькій академії наук були створені університет і гімназія.

Головним завданням Академічного університету була підготовка кадрів для самої Академії наук, і тому за своїм організаційним устроєм він був зовсім не подібний до західноєвропейських університетів. На відміну від них, навчання в ньому велося не на традиційних юридичному, медичному, філософському й теологічному факультетах, а по «класах», тобто відділенням, Академії наук – математичному (нижча й вища математика, астрономія й географія, механіка й прикладна математика), фізичному (загальна фізика, фізіологія, анатомія, хімія й ботаніка) та історичному (метафізика, логіка, мораль, політика, елоквенція, історія древня й нова, генеалогія й геральдика, природне й публічне право й політична економія).

Викладацький корпус складався виключно з академіків і ад'юнктів академії, які викладали матеріал за власними програмами й мали знати новітні відкриття й видавати свої розвідки. Їм слід було читати не менш чотирьох лекцій на тиждень, доступ на які був безкоштовний і відкритий для всіх. При цьому професорам надавалося право відкривати приватні курси, але без шкоди для основних студій. На кожного академіка припадало два студенти, які згодом мали посісти його місце: із ними пропонувалося працювати за індивідуальними планами. Відповідно, студенти зобов'язані були відвідувати не тільки лекції, але й учені збори, щоб мати змогу керувати початковим викладанням. Для підготовки майбутніх слухачів університету при Академії відкрито гімназію з п'яти класів, у якій викладалися мови (російська, латинська, німецька, а по можливості – французька, італійська й грецька), арифметика, начала математики, історія й географія. Специфічною рисою Академічного університету була відсутність у ньому університетської автономії. Хоча Петро I і думав, що університет «має сам себе правити», на ділі він підпорядковувався канцелярії Академії, а дисципліна була шкільного зразка.

Складність функціонування закладу полягала у відсутності викладачів, оскільки учених-росіян бракувало, іноземці не бажали їхати до Росії, і більшість учених, виписаних з-за кордону, незабаром повернулися додому. Хоча в Академічному університеті в середині XVIII століття викладали М. В. Ломоносов, О. О. Барсов, Д. і М. Бернуллі, С. К. Котельников, С. П. Крашениников, Г. Ф. Міллер, Н. Н. Попівський, О. Н. Протасов, Г. Рихман, В. К. Тредіаковський та інші авторитетні

учені, він не користувався популярністю й мав небагато слухачів. Оскільки вихованці академічної гімназії не мали жодних пільг, дворяни стали віддавати своїх дітей у Сухопутний шляхетний корпус, заснований у Петербурзі 1732 р., а також в Артилерійські, Морський і Інженерний корпуси. Тому слухачів вербували з випускників Слов'яно-греко-латинської академії й семінарій. Проте, коли в 1726 р. почалися заняття, то на 17 професорів доводилося лише 8 студентів, та й надалі університетські аудиторії так і залишалися незаповненими.

У 1747 р. був затверджений новий «Регламент імператорської Академії наук», ряд статей якого відносився й до університетів. Цим регламентом, зокрема, були суворо розмежовані академіки, зобов'язані займатися науковими дослідженнями, і професори, зобов'язані викладати в університеті за встановленими програмами та підручниками і представляти в канцелярію плани своїх курсів, що, між тим, не забезпечувало систематичного читання лекцій. Визнаючи тимчасову необхідність запрошувати для викладання іноземців, стаття 36 Регламенту водночас твердила про необхідність поступової заміни їх «природними російськими людьми». Це положення, увійшло до Статуту 1804 р., хоч аж до середини 30-х р. XIX ст. іноземці становили вагомую частину викладачів університету. Регламентом 1747 р. була покладена практика студентських стипендій: було засновано 30 казенних коштів для «молодих і придатних у студенти людей». Оскільки викладання велося іноземними професорами, то в стипендіати обрані були ті з вихованців духовно-навчальних закладів, які знали латинську мову; крім того, було наказано й зі Шляхетського корпусу надсилати бажаючих слухати університетські лекції. Прагнучи до того, щоб «знатні батьки» віддавали своїх дітей до університету, «Регламент» заборонив доступ до нього низьким людям із метою «благородних відокремити від простолюдинів». Незважаючи на всі зусилля, у 1750 р. з Академічного університету було випущено всього 20 студентів, а до 1765 р. вчилася лише 17 студентів і 47 гімназистів, тоді як, наприклад, у Сухопутному корпусі в середині XVIII ст. навчалася різним наукам близько 500 чоловік. У другій половині XVIII ст. Академічний університет практично припинив своє існування, продовжувала функціонувати лише академічна гімназія, що в 1805 р. була приєднана до Педагогічного інституту, організованому в 1804 р. Саме останній став основою створеного в 1819 р. Санкт-

Петербурзького, шостого університету Російської імперії. Пізня поява університету в столиці пояснювалося тим, що тут уже існували великі навчальні заклади, а нові заклади, подібні до університету, легше приживалися в нових, вільних містах – таких, наприклад, як Казань.

Першим самостійним російським університетом став Московський університет, заснований 1755 р. М. В. Ломоносовим та І. І. Шуваловим «для дворян і різночинців... крім кріпосних людей», на кшталт європейських університетів, «де всякого звання люди вільно наукою користуються». Він був створений подібно більшості університетів Західної Європи поза академічною структурою й, перебуваючи «під найвищою протекцією», підкорявся безпосередньо Сенату, а всі професори, учителі й інші «належні до університету чини» були підсудні лише університетському суду й вільні від «усяких поліцейських тугостей».

Первинна структура Московського університету відбивала рівень розвитку наук середини XVIII ст. Він складався з 10 кафедр, об'єднаних у три факультети: 1) юридичний – кафедри загальної й російської юриспруденції й «політики», тобто міжнародного права й історії міжнародних відносин (з 1770 р. було уведене викладання статистики Російської держави); 2) медичний, що охоплював не тільки саму медицину, але й інші природничі науки: на ньому перебували кафедри «хімії фізичної й особливо аптекарської», натуральної історії й анатомії і 3) філософський – кафедри філософії (логіка, метафізика й мораль), фізики експериментальної й теоретичної, ораторського мистецтва й поезії, загальної й російської історії «з виділенням старожитностей і геральдики». Тобто, філософський факультет був не тільки підготовчим, загальноосвітнім за зразком середньовічних університетів, але й дозволяв і надалі спеціалізуватися з філософії майбутнім ученим у галузі природничих і гуманітарних наук та педагогам. У цьому можна було б бачити вплив австрійської системи освіти, з певними розбіжностями в термінах навчання.

У перші роки після заснування столичні університети мали переважно самостійно визначатися з титулатурою свого професорсько-викладацького складу. Однак умови російської дійсності не були сприятливими для розвитку академічних свобод та університетської автономії, що у громадській думці ототожнювалися з

республіканською формою правління і, певною мірою, протестантським вільнодумством. Тому запозичені західні форми швидко пристосовувалися до російського життя з його одержавленням сфери освіти й офіційним гаслом культурно-освітньої політики «Православ'я, самодержавство, народність!». Петербурзька Академія наук і всі університети країни, включаючи й такі, що функціонували за специфічними статутами (Варшавський, Віленський, Юрїївський), мали статус Імператорських, і верховна влада Росії вважалася патроном та гарантом розвитку науки та освіти.

З останньої чверті XVIII ст. вирішальну роль у присудженні вчених ступенів відіграло саме наукове співтовариство. Для атестації широко використовувалися публічні форми – іспити, диспути, оцінка дисертацій. У 1791 р. Катерина II офіційно надала Московському університету право присудження наукового ступеня доктора медичних наук, проте період «неформального» розвитку традицій наукової титулатури тривав фактично до початку XIX ст.

Всеохоплюючого державного характеру справа атестації науковців набула у період освітніх реформ Олександра I. Імператорським указом від 24 січня 1803 р. були затверджені «Попередні правила народної освіти про устрій училищ», які регламентували питання організації освіти, за яким чотири тогочасних російські університети (Московський, Дерптський, Казанський і Харківський) наділялися правом надавати «вчені ступені або гідності» кандидата, магістра й доктора. Першооснови науково-атестаційної системи невдовзі дістали подальший розвиток у Статуті Дерптського університету від 12 вересня 1803 р. та Статуті імператорських Московського, Казанського і Харківського університетів від 5 листопада 1804 р. [35], а також в Установчих грамотах, які видавалися імператором з нагоди заснування нових університетів.

Законодавчо інститут надання наукових титулів почав формуватися як формалізована оцінна система, що мала за мету встановити кваліфікацію фахівця за допомогою фіксації досягнення певного ступеня у відповідній ієрархічній структурі. Через це вирішального значення спочатку набули принципи та критерії оцінки вартості наукових праць і заслуг, а також процедурні питання. Останнє набуло особливої важливості ще і внаслідок того, що в Росії була введена переважно «германська»

система автономного університету з виборними ректором і деканами, із обраним інспектором, із правлінням з обраних властей, із радою ординарних і заслужених професорів, що мала право обирати професорів тощо. «Германські» університети були, що немаловажне, також відзначені певною одержавленістю, тобто характерним для них було втручання держави в особі міністрів освіти, а нерідко – й титулованих осіб до керування закладом та розподілу посад, ступенів та звань.

Був уведений розподіл на ординарних (штатних) і екстраординарних (позаштатних) професорів. Останніми могли стати чотири з дванадцяти ад'юнктів, статутом визначених як *«помічники Професорів, під керівництвом яких прагнуть досягти більшого ступеня досконалості, і в усіх практичних працях Професорів зобов'язані брати участь»* [35, 271], що серед інших відрізнялися працьовитістю та довели свої знання викладанням курсів і своїми творами. Обиралися вони радою університету за пропозицією ректора балотуванням – таємним голосуванням, а затверджувалися Міністром народної освіти за поданням попечителя навчального округу [35, 272]. Професорові належало читати лекції на високому науковому і професійному рівні, брати участь у вирішенні питань, віднесених до компетенції професорського складу університету, і вести роботу з підготовки науково-педагогічних кадрів. Система вимог до кандидатів на вчене звання розвинулася з переліку професорських обов'язків і починалася з розробки вимог, що пред'являються до претендентів на вчене звання (посаду) професора, згодом застосованих до кандидатів на інші вчені звання аналогічно з урахуванням ієрархічного положення того або іншого звання.

Порядок обрання на посаду професора і ад'юнкта не мав чітко вираженої послідовної регламентації в межах положень, структурно і логічно пов'язаних між собою, проте процедура обрання включала п'ять етапів: 1) висунення кандидатури, 2) її розгляд, 3) обрання, 4) подання і 5) затвердження. За інших рівних умов переважне право бути обраним було закріплене за росіянами. Процедура ж обрання на посаду професора і ад'юнкта жодним чином не була визначена і окремо не обумовлювалася через те, що обрання професорів, почесних членів, ад'юнктів входило у функції загальних зборів [35, 274], діяльність яких була детально регламентована, і мала здійснюватися відповідно до принципів, що торкалися університетської ради й зборів.

Для обрання на вакантну посаду професора і ад'юнкта ректор призначав надзвичайні збори.

Відзначимо характерні особливості Статуту 1804 р.: порядок обрання на посаду професора і ад'юнкта був єдиним, тобто, принцип залежності порядку присвоєння вчених звань, враховуючи первинну відсутність розмежування їх від посад, від ієрархічного стану останніх спочатку встановлений не був; будучи п'ятиступінчастим, порядок обрання припускав проходження процедур висунення кандидатури, її розгляду, обрання, подання і затвердження, остаточне рішення про затвердження на посаді професора і ад'юнкта виносилося Міністром народної освіти, отже вже первинно призначення на ці посади було поставлене під державно-адміністративний контроль. Між тим, Статут 1804 р. не містив навіть згадки про вчені звання, регламентуючи лише порядок обрання на посади професора й ад'юнкта, проте його можна вважати документом, що заклав основи правового регулювання порядку присвоєння вчених звань в Російській імперії.

В університетах запроваджувався традиційний для європейських вищих навчальних закладів розподіл на медичне, юридичне, філософське (крім богословського) відділення. Останнє додатково роздіблювалося на чотири класи: філософських і математичних наук; природничих наук; історико-філологічний і технолого-економічний. На кожному з відділень за загальним правилом могли надаватися всі три «університетські гідності». На медичному відділенні гідність кандидата не надавалася, із мотивацією, що «лікарю посередніх знань не можна довірити людське життя».

Університетськими статутами передбачалося, що для набуття кожної гідності здобувач має попередньо пройти випробування у відповідному відділенні під керівництвом його декана. Зміст і порядок випробування залежав від гідності, що здобувалася. Щоб стати магістром і доктором, також слід було публічно захистити особисто підготовлену дисертацію. Диспути за загальним правилом відбувалися латинською мовою, але у виняткових випадках відділення могло дозволити захист німецькою (у Дерпті [34]) або російською (в інших університетах) мовами. За загальним правилом до докторського випробування допускалися лише магістри. Певні виключення дозволялися для іноземців і деяких інших осіб, що мали видатні наукові здобутки.

Докторська гідність ставала неодмінною умовою для зайняття професорської посади. Усі відділення зі згоди Ради університету також мали право видавати дипломи почесних докторів наук особам, відомим своєю вченістю або творами, чи особам, які понад усе відзначилися у державній службі.

Положення університетських статутів не визначали всіх питань науково-атестаційної системи, а тому суттєво доповнювалися звичаями й традиціями навчальних закладів. Це спричинило низку спроб принаймні на локальному рівні докладніше урегулювати справу надання університетських гідностей. Державна регламентація посилилася після незаконного видання у 1816 р. Дерптським університетом двох дипломів докторів наук [39, 424–425]. Реагуючи на скандал, Міністерство народної освіти на кілька років призупинило захист дисертацій та ініціювало прийняття 20 січня 1819 р. «Положення про зведення в учені ступені» [41], у якому деталізовано викладались єдині загальні державні вимоги як до самої дисертації й рівня підготовки претендентів, так і до процедури захисту. Положення передбачало розподіл наук «для випробування на вчені ступені і для одержання таких», своєрідну першу офіційну номенклатуру наукових спеціальностей, яка включала 14 розрядів. Закріплювався перехід від триланкової до чотириланкової системи наукових ступенів – дійсного студента, кандидата, магістра й доктора (співзвучна практика визнання ступеня «студента» існувала з 1814 р. у православних духовних академіях). Для медиків зберігалася стара дволанкова система: магістр – доктор.

Дійсним студентом ставала особа, яка закінчила повний курс певного факультету університету і дістала відповідний атестат. Крайні випускники (дійсні студенти), які виявили особливі знання і здібності, набували можливості подати факультету дисертацію на звання кандидата університету. Претендент на ступінь магістра мав під час випробувань засвідчити знання певної викладеної йому системи (тобто концепції, теорії) науки з тим, щоб мати можливість передавати це знання іншим і застосовувати на практиці. Здобувач докторського ступеня мав знати «не лише певну відому систему науки, а й науку загалом», творчо та критично ставитися до обраної ним галузі й забезпечувати необхідний приріст знань. Усі ступені мали набуватися послідовно, без пропусків. Присудження наступного ступеня могло відбутися лише через рік після

отримання студентського атестату, через два роки після одержання ступеня кандидата і через три роки після присудження ступеня магістра. Отже, від завершення університету до набуття докторського ступеня мало пройти щонайменше шість років.

Установлювалися певні вимоги до претендентів на науковий ступінь (освітній ценз, рівень знань, навички та уміння) та правила проведення відповідних усних і письмових випробувань, які за своїм відкритим характером і рівнем вимог значно відрізнялися від традиційних уявлень про іспити. Регулювалася також процедура захисту дисертації (диспуту), визначався порядок прийняття рішення про присудження ступеня та його затвердження, зауважувалося про певні пільги для осіб, що вже набули наукового ступеня. Такі науковці здобували право на досить високе місце у російській табельно-становій ієрархії з відповідними службово-становими привілеями.

У наступному Загальному Статуті імператорських російських університетів 1835 р. [43] порядок обрання на посаду професора і ад'юнкта був одночасно і порядком отримання вченого звання. При цьому слова «посада» і «звання» уживалися як взаємозамінні в одному контексті, набуваючи синонімічного значення. Статут 1835 р. вперше встановив обов'язковість наявності наукового ступеня для осіб, що претендують на вчене звання, яка згодом стала основоположним принципом порядку присвоєння вчених звань. При цьому ієрархія вчених звань співвіднесена з ієрархією наукових ступенів.

Для кандидата на вчене звання професора, що посідало найвищий ієрархічний щабель, необхідно було мати відповідно науковий ступінь доктора наук; для претендента на вчене звання ад'юнкта – ступінь не нижче магістерського. Проте, претендент мав бути доктором саме «того факультету, до якого належала кафедра», тобто наукова спеціалізація претендента як ученого повинна була відповідати спеціалізації факультету, по кафедрі якого він проходив. Така чинна норма носила суворо обмежувальний характер, чітко встановлюючи коло осіб, які здобули доступ до права на присвоєння ученого звання. Цим пояснюється той факт, що потенційних кандидатів статут іменує не інакше як ученими, від яких вимагалось мати науковий ступінь і вчені праці, прочитати три пробні лекції, вирізнятися ученістю і талантом викладання, – тобто оцінці піддавалися і його якості як ученого та як викладача.

Порядок присвоєння вчених звань змінився не тільки внаслідок того, що вже не вимагав представлення кандидата, обраного на раді, опікунові і передбачав декілька способів висунення кандидатур. Якщо раніше для заміщення посади професора і ад'юнкта, був передбачений виключно порядок обрання – балотування кандидатів на раді університету з подальшим їх затвердженням Міністром народної освіти, то, відповідно до статуту 1835 р., стало можливим і призначення: Міністр народної освіти міг на власний розсуд призначати в професори і ад'юнкти на вакантні кафедри [43, 974].

Вироблені в 1835 р. зміни серйозно вплинули як на кількість претендентів, так і на обсяг прав органів атестації у бік збільшення. Органи атестації отримали право:

- 1) рада університету – з дозволу опікуна оголошувати конкурс,
- 2) Міністр народної освіти – призначати в професори й ад'юнкти на вакантні кафедри [43, 980–981].

З 1863 р., після виходу чергового Загального Статуту імператорських російських університетів, була розширена номенклатура вчених звань. Вона стала включати до свого реєстру вчені звання ординарного професора – «старшого в професорському званні» [48, 924], екстраординарного професора, доцента та приват-доцента: *«Кожний факультет складається з Декана, Професорів Ординарних і Екстраординарних, Доцентів ... за штатом. Крім того Університетам надається право мати Приват-доцентів, у необмеженій кількості»* [48, 924]. Залучення позаштатних викладачів, що не мали службових обов'язків в університетах і не отримували штатної платні, якими були приват-доценти, на думку розробників указу, було *«якнайкращим засобом для створення школи Професорів, найголовнішим засобом для заміщення кафедр і самим дійсним способом проти застою й апатії... Інститут Приват-доцентів пожвавить Університети постійною притокою нових і свіжих сил, і, увівши конкуренцію, підтримає завзяття штатних викладачів»* [55, 979]. Формулювання, використані в статуті: «для отримання звання», «що пошукують звання», «організація випробувань на наукові ступені й звання», «викладені умови», «що задовольняють необхідним умовам» [48, 939–941], – дозволяють однозначно стверджувати, що статут 1863 р. вже містив перелік вимог до осіб, які претендують на вчене звання, але процедура розподілу вчених

звань такою ще названа не була, залишаючись порядком обрання на посаду. Головними нововведеннями у статут 1863 р. стали:

- 1) багатоваріантність порядку обрання, що зумовлюється залежністю кожного подальшого етапу від результатів попереднього,
- 2) встановлення для призначення на позаштатну посаду приват-доцента іншого порядку обрання,
- 3) використання на певних умовах конкурсу для заміщення вакантних посад викладачів, про необхідність неодноразового балотування кандидатур: спочатку на факультетських зборах, згодом в університетській раді, де припускалося і вторинне балотування [48, 942].

Особливості порядку надання вчених звань у Статуті 1863 р. чітко сформульовані в двох параграфах – 68 і 69, що відкривають розділ VII «Про викладачів і осіб, що полягають при навчально-допоміжних установах Університету» [48, 941–945], та іменуються в одних випадках «умовами», в інших – «вимогами». Постійні вказівки на необхідність для претендентів відповідати обов'язковим умовам, а для тих, що обирають або призначають на посади, керуватися ними, використання прямих посилань на ці два параграфи дозволяють казати про появу положень, яким реально наданий статус вимог. Не будучи багаточисленними, вони мали загальнообов'язковий характер, отже, перша система вимог не знала виключень, в цьому сенсі її можна назвати жорсткою. Претендент на вчене звання повинен був мати вчений ступінь та вирізнятися викладацькими здібностями [48, 941–942].

Спочатку для затвердження на позаштатній посаді приват-доцента був обраний інший, ніж для штатних посад, спрощений порядок, який не потребував балотування: «Особи, що пошукують звання Приват-доцента і виконали задовільно вимоги... допускаються Радою Університету, через затвердження Попечителем [*навчального округу* – І. К.], до читання в Університеті курсу з обраних ними наук як Приват-доценти» [48, 943]. Новий порядок заміщення вакантної посади штатного викладача розширив права факультетів і їх викладачів [48, 925], будучи значною мірою демократизований, і включав процедури:

- 1) висунення кандидатур відповідно до встановлених вищенаведених вимог,

- 2) розгляд і балотування кандидатів на факультетських зборах,
- 3) обговорення кандидатів та їх балотування на засіданні ради,
- 4) оголошення конкурсу,
- 5) затвердження обраного претендента на університетській раді Міністром народної освіти або попечителем навчального округу.

Процедура обрання, як і вся діяльність ради, що раніше мала закритий характер, стала доступною для присутності всіх викладачів університету і могла бути озвученою, що слугувало додатковою гарантією законності порядку обрання, дотримання прав і обов'язків претендентів і органів атестації, підсилюючи відповідальність не лише за вирішене, але й за все вимовлене на раді.

У цій же низці маємо і перше кількісне визначення кворуму, чітка регламентація роботи ради на період канікул: «Рада не приступає до розгляду і вирішення справ, якщо в засіданні не знаходиться принаймні двох третин наявних Членів. Під час вакацій він може мати характер надзвичайних зборів у невідкладних справах; але балотування на посаду в цей час проводитися не може» [48, 934].

Уперше змінено положення про вирішення питання про обрання простою більшістю голосів і наявність у ректора права вирішального голосу, чим подальший перебіг голосування поставлений у залежність від результату первинного балотування: *«Кандидат, який отримає більше число виборчих складових куль, притому абсолютну більшість, тобто більше половини закритих голосів, що брали участь в балотуванні Членів Ради, вважається обраним»* [48, 937], а *«якщо ніхто з кандидатів не отримає абсолютної більшості при першому балотуванні, то це останнє повторюється між кандидатами, що отримали порівняно до інших більшість виборчих голосів»* [48, 937]. Відмову законодавця від ухвалення рішення про обрання на посаду професора і доцента простою більшістю голосів при вирішальному голосі ректора та перехід до ускладненої системи балотування також можна вважати за певну гарантію того, що перевага буде віддана кращому.

Раніше нічим не обмежене право Міністра народної освіти на власний розсуд *«призначати в Професори і Ад'юнкти на вакантні кафедри людей, відзначених ученістю і даром викладання, із потрібними для цих звань ученими ступенями»* [43, 981],

було поставлене в залежність від первинних трьох умов і доповнене: *«У тих випадках, коли вакантна в Університеті кафедра не буде заміщена протягом року обраним від Університетської Ради кандидатом, Міністр може призначати в Професори за своїм вибором осіб, які задовольняють відповідним для Професора умовами. Крім того, від Міністра залежить призначати на всякий час понадштатних Професорів з осіб, відзначених ученістю, даром викладання і таких, що задовольняють іншим умовам, потрібним для Професора...»* [48, 942–943]. Міністерство народної освіти вважало за правильне, щоб університети стояли «поза всякою категорією чинів» і бажало, щоб їм «було надано право давати тільки вчені звання як ознаку більшого або меншого ступеня придбаних пізнань» [55, 979–985]. Інститут учених звань і був покликаний надати викладачам університетів цей особливий статус.

У Статуті 1884 р. сталася зміна пріоритетів, що вплинула на розвиток правових норм, які регламентували порядок надання вчених звань. Вирішуючи проблему забезпечення університетів кваліфікованими науково-викладацькими кадрами, Міністерство освіти в Статуті 1884 р. [54] – новому загальному статуті імператорських російських університетів (Санкт-Петербурзького, Московського, Харківського, Казанського, св. Володимира (м. Київ) і Новоросійського (м. Одеса) – пішло на революційні зміни порядку заміщення посад: було скасовано штатну посаду доцента – у номенклатурі вчених звань залишилися ординарний професор, екстраординарний професор та приват-доцент, а також порушено принцип передування захисту дисертації отриманню вченого звання.

Особливістю Статуту стало розширення кола осіб, що дістали доступ до звання приват-доцента, за допомогою встановлення спрощеної процедури «ухвалення в приват-доценти» і системі вимог, що вперше не унеможлилювала отримання вченого звання без наявності наукового ступеня, з одночасним посиленням як умов, так і порядку обрання на посаду професора. Практичне питання про підготовку університетських науково-педагогічних кадрів в Статуті вирішувалося шляхом, з одного боку, забезпечення сприятливих умов для значного збільшення нових і свіжих сил в особі приват-доцентів, які розглядалися як потенційні претенденти в професори, з іншого,

посилення умов відбору останніх із метою забезпечення належного рівня науки та викладання.

Для становлення інституту надання вчених звань особливу вагомість являло собою правове закріплення принципу передування захисту дисертації отриманню вченого звання: він визначав коло осіб, гідних отримання вчених звань, на ньому ґрунтувалася система вимог, він містив у собі оцінний критерій, який дозволяв визначити ступінь ученості і досвідченості претендента. Постійними стали з 1884 р. порушення цього основного принципу порядку надання вчених звань, саме вони актуалізували проблему забезпечення високого наукового і професійного рівня претендентів на вчені звання. Багато вчених і високопоставлених чиновників Міністерства народної освіти вказували на неприпустимість того, щоб місця професорів посідали особи без достатніх на це підстав. Уже тоді розуміли, що відносна легкість в отриманні місця професора робить це звання бажаним для багатьох претендентів, а це знижує цінність самих звань. Ті, хто поділяв цю позицію, наполягали на тому, що професором може стати тільки учений, який захистив докторську дисертацію. І лише пізніше, у 1906 р. в Статутах були посилені вимоги до претендентів на професорське звання: професором міг стати тільки доктор наук, – а до 1917 р. вони були доповнені ще одним, – який на високому рівні читає лекції студентам університету.

Невизначеність у визнанні основоположним саме цього принципу слугувала своєрідним каталізатором розвитку правових ідей. Вивчення Статутів імператорських російських університетів та їх проектів дозволяє говорити, що на початок ХХ ст. юридична думка у галузі надання вчених звань в своєму розвитку впритул підійшла до усвідомлення необхідності поєднання жорсткої регламентації процедури і обов'язковості дотримання встановлених формальних вимог – з її демократизацією, що не торкнулася виняткових прав професури. Система вчених звань знову набуває широкої номенклатури: приват-доцент, доцент, екстраординарний, ординарний і заслужений професор, – і стає суворою ієрархізованою. Відновлюється посада доцентів, а розвиток закладеної в Статуті 1884 р. ідеї про призначення до професорів асистентів з числа студентів, що успішно скінчили повний університетський курс, призводить до передумов появи звання асистента.

Кінець XIX ст. характеризувався підвищеним прагненням наукових кіл до зміни наявного порядку присудження наукових ступенів в університетах Росії. Серед багатьох наукових робіт на цей час помітно виділялася брошура Г. Ф. Шершеневича «Про порядок набуття учених ступенів» [650], яка була сприйнята сучасниками неоднозначно. На думку автора, у Правилах від 4 січня 1864 р. *«...залишається нез'ясованим, хто має вирішальний голос у справі нагородження вченим ступенем, факультет або рада університету, чи дає факультет науковий ступінь, як найбільш компетентний орган, а рада, як касаційна інстанція, спостерігає тільки за дотриманням формальних умов...»*, крім того наголошується на неузгодженості між заслуховуванням відгуку на факультеті та диспутом. На першому етапі експертизи дисертації рішення з цього питання перебуває в руках рецензента і членів факультету. Тут претендент ніяк не може впливати на це рішення. У разі визнання факультетом дисертації «задовільною» претендент допускається до публічного захисту дисертації. Проте, у автора в зв'язку з цим виникає питання: якщо дисертація відповідає вимогам правил і допускається до захисту, то навіщо її публічно захищати? Від чого ж, кінець кінцем, залежить присудження вченого ступеня: від якості підготовки дисертації або її захисту? Автор запропонував скасувати публічний диспут, замінити його колективним рішенням представників всіх російських університетських факультетів даного профілю. Правничу дисертація, подана в одному з університетів країни, мала розглядатися юридичними факультетами всієї Росії, вважав автор. Рішення ж передбачалося ухвалювати більшістю голосів, причому кожен факультет мав би один голос. Розгляд письмових відзивів на дисертації і остаточної ухвали автор вважав за можливе доручити Академії наук, або Міністерству народної освіти, або одному із столичних університетів. У пропонованій системі присудження учених ступенів Г. Ф. Шершеневич вбачав низку переваг: по-перше, в об'єктивній оцінці дисертацій; по-друге, в забезпеченні гласності оцінки дисертацій; по-третє, в усуненні упередженості в оцінці дисертацій з боку окремих професорів; по-четверте, в значному скороченні витрат на захист дисертацій.

Відповіддю на цю брошуру була стаття «Порядок набуття учених ступенів» видатного історика російського права, професора Петербурзького університету В. І. Сергєєвича [566]. Визнаючи справедливість деяких критичних зауважень на адресу

чинного Порядку, автор загалом відхиляв пропоновану реформу, бо, на його думку, центральна установа, перетворилася б на механічну інстанцію підсумовування окремих відгуків. В. І. Сергеевич вважав, що таке нововведення не покращить наявну практику, а означатиме лише позбавлення університетів їх споконвічного права присуджувати вчені ступені. Крім того, за цим положенням дисертант втрачав можливість апеляції до іншого університету. Автор статті висловився також на захист публічних диспутів, відзначаючи їх важливу роль в ознайомленні наукової громадськості з актуальними проблемами науки і особою її діячів.

Інший учасник дискусії О. І. Введенський у статті «Про магістерські дисертації» [337] відзначав: *«Якщо під ученим званням розуміти здатність особи до корисних для науки самостійних досліджень, то в нас, починаючи з 4 січня 1864 року, законним завжди був тільки один учений ступінь – докторський»*. Це видно з параграфа 22 «Положення про випробування на звання дійсного студента та на учені ступені» (1864). У ньому ясно сказано, що тільки докторська дисертація *«...має містити в собі самостійне дослідження певного наукового питання...»*. Магістерська дисертація могла бути суто компілятивною роботою, але про це мало хто знав з професорів, оскільки «Положення про зведення в учені звання» майже нікому не відоме, вважав О. І. Введенський. Неважко зрозуміти, що магістерська дисертація представлялася лише для оцінювання знань магістранта з окремої проблеми, проте ці знання засвоювалися з других рук. Але *«знання з других рук, необхідні для професора, та вміння викласти їх вже оцінюються на магістерському іспиті й оцінюються значно краще, ніж через публічний диспут за обраною самим диспутантом темою»* [337]. Тому тут присутні дві форми іспиту: усна і письмова. Та все ж в університетській науковій діяльності цієї вимоги не дотримувались. Зазвичай, магістерська дисертація була самостійною працею, оскільки *«професори на магістрантів спричиняють такий сильний моральний вплив, що вимагають замість компіляцій писати самостійні дослідження»* [337].

Автор статті пропонував, щоб законодавчо було оформлено вимоги до магістерської дисертації як до самостійного дослідження. Крім того, він схилився до думки про скасування магістерської дисертації як форми випробування, щоб претенденти мали можливість сконцентрувати увагу на якісній підготовці докторської

дисертації. *«Недарма жартують, що в «Положенні про учені ступені» є важливий пропуск: відсутній параграф, за яким вимагалось б, щоб докторська дисертація була не гіршою, аніж магістерська»* [337].

Для поліпшення взаємного контролю університетів за якістю дисертацій О. І. Введенський пропонував ввести таке правило: *«Факультет, отримавши дисертацію, одразу відсилає її по всіх університетах для кожного з представників цього предмета, не виключаючи й приват-доцентів, а своє рішення про неї виносить не раніше, ніж через 3 місяці, причому відсилає разом із письмовими рецензіями, які складені його членами за його дорученням та з об'явою про день диспуту»* [337].

Ці й інші особливості знайшли найяскраве віддзеркалення в проекті Статуту імператорських російських університетів, виробленому 1906 р. нарадою професорів, під головуванням Міністра народної освіти графа І. І. Толстого [57]. Основна домінанта побудови цього статуту стала результатом і першим досвідом поєднання двох принципів – принципу уніфікації і принципу диференціації. Система вимог до кандидатів стала єдиною, єдиною стала вимога про балотування всіх кандидатів – застосовано принцип уніфікації. А ієрархічний стан ученого звання підкреслював розбіжність в порядку обрання і специфіку проходження кандидатами того або іншого етапу – застосований принцип диференціації.

Згідно з цим проектом *«ніхто не може бути професором, не маючи ступеня доктора одного з російських університетів»* [57, 23]. Формулювання вимог до кандидатів у доценти та приват-доценти хоч і не було викладене так категорично, але містило ту ж саму вимогу, уніфіковано поширену на всіх претендентів [57, 25–26]. Тобто, професором, доцентом і приват-доцентом міг стати лише той, хто мав ступінь доктора одного з російських університетів, який, у свою чергу, присуджувався особам, що задовільно пройшли факультетські випробування за встановленою групою предметів, подали самостійну цілісну наукову працю-дисертацію, або декілька окремих досліджень у відповідній галузі, які, у разі схвалення факультетом, були захищені на публічному засіданні [57, 21].

Абсолютною новацією Проекту Статуту 1906 р. стало положення про те, що «у справах про заміщення посад професорів усе діловодство, включаючи сюди думки

факультетів і думки, висловлені окремими членами факультету і ради в засіданнях цих установ, а також результати закритих балотувань, публікуються, усупільнюються [57, 24–25]. Утім, проект так і не було прийнято.

Таким чином, у перебігу зміни університетських Статутів фактично залишалися незмінними головні принципи регулювання порядку надання вчених звань, зокрема: державний характер, загальність і єдність вимог для всіх російських університетів, то постійним змінам піддавалася номенклатура вчених звань. Оформився і остаточно закріпився принцип залежності процедури надання вчених звань від ієрархічного положення останніх, або принцип встановлення різних порядків обрання на штатні й позаштатні посади, заснований на поєднанні принципів уніфікації та диференціації, а не на абсолютизації одного з них. Порядок надання вчених звань ставав і міг стати ще демократичнішим через розширення прав претендентів, факультетів і звуження прав опікуна й Міністра освіти.

У розвитку правових норм переважали тенденції:

- 1) обмеження впливу професорів за допомогою встановлення системи гарантій дотримання ними покладених на них обов'язків і формальних вимог, визначення ступеня відповідальності за схвалювані ними рішення, розширення прав претендентів на стадіях, що передували обранню,
- 2) зниження ролі суб'єктивного чинника шляхом формування системи вимог до кандидатів, заснованої на об'єктивних конкретизованих умовах відбору, і закріплення за державно-адміністративним апаратом контрольних-наглядових функцій,
- 3) посилення значення процедурного складнику порядку надання вчених звань, що виявилось в постійному вдосконаленні процедури, установленні одноманітних принципів і механізмів її проведення і обов'язковості дотримання формальних вимог для ухвалення остаточного рішення,
- 4) універсалізація принципу ієрархічності – залежності системи вимог до претендентів і процедури обрання від ієрархічного положення вченого звання,
- 5) уніфікації системи вимог до претендентів і процедури надання вчених звань професора і доцента,

б) диференціація порядків заміщення штатних і позаштатних посад (порядків отримання вченого звання професора, доцента і звання приват-доцента),

7) зумовленість особливостей порядку надання вчених звань потребами університетів і характером практичних завдань з формування і зміцнення науково-педагогічного потенціалу університетів, внаслідок чого уможливлувалися порушення головного принципу – принципу передування захисту дисертації отриманню вченого звання.

Усі ці особливості незмінно були достатніми для порядку надання вчених звань, визначаючи основоположні принципи його побудови. Вони багато в чому пояснюють і незмінність виключних прав професорів, і настільки ж незмінну особливу складність порядку надання звання професора, і мінімальний діапазон прав претендентів, доцентів, і майже їх відсутність у приват-доцентів, і постійні спроби підсилення державно-адміністративного впливу.

Тобто, питання про надання учених ступенів в Росії регулювалося двома групами документів. Університетські статuti визначали суб'єктів права присудження наукових ступенів і перелік цих ступенів та деякі інші найбільш принципові питання. Із часом на заміну попередніх було затверджено загальні статuti імператорських університетів (від 26 липня 1835 р. [43], 18 червня 1863 р. [48] і 23 серпня 1884 р. [54]). Ці статuti не поширювалися на Віленський, Дерптський і Варшавський університет, які мали власні статuti, що закріплювали певні особливості, викликані національною та конфесійною своєрідністю відповідних регіонів. Загалом, наукові ступені присуджувалися в університетах, а інші (технічні, комерційні, сільськогосподарські тощо) вищі навчальні заклади такого права не мали. Окрім того, наукову атестацію здійснювали деякі спеціалізовані вищі медичні навчальні заклади, що існували паралельно з медичними факультетами університетів. Принагідно зауважимо, що власну систему атестації, подібну до наукової, мали православні духовні академії та навчальні заклади інших конфесій. У цій системі було багато цікавого, наприклад моральні вимоги до претендентів на ступінь, офіційна заборона подавати як дисертації компілятивні роботи (*«сочинения, без особливого труда выбранные из других книг отечественных или*

иностранных)), практика розкриття імені автора дисертації лише після того, коли вона отримає оцінку всіх рецензентів [56; 58].

До другої групи нормативно-правових актів належали загальнодержавні положення, що регламентували власне «технологію» процесу атестації. З часом Положення 1819 р. змінили акти від 26 і 28 квітня 1837 р. («*Положение об испытаниях на учёные степени*»), 6 квітня 1844 р. («*Положение о производстве в ученые степени*»), 4 січня 1864 р. («*Положение об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени*»).

У процесі подальшої законотворчості російська науково-атестаційна система зазнавала таких найважливіших змін.

1. Відбулася еволюція переліку наукових ступенів. Університетський статут 1835 р. визначив, що «дійсний студент» – це не науковий ступінь, а вчене звання, яке надається випускникам університету. Наступний статут 1884 р., визнавши недоцільним визначати випускників університетів носіями певного наукового ступеня або вченого звання, скасував звання дійсного студента та ступінь кандидата. Для випускників були встановлені дипломи I і II ступеня, які видавалися залежно від успішності навчання. Як виняток Дерптський (Юрїївський) університет, який користувався власним статутом, надавав аж до 1917 р. ступінь кандидата. Усі ці перетворення, до речі, мали аналоги й у сучасній Україні, коли відносно нещодавно на законодавчому рівні статус магістра представлявся як первинний науковий ступінь чи вчене звання. Були, а подекуди ще й продовжуються також спроби розмежувати студентів з однаковим загальним терміном навчання на випускників-«спеціалістів» та випускників-«магістрів». Виходячи з історичного досвіду, цілком достатнім видається, щоб усі студенти, які завершили повний курс навчання, відрізнялися лише якісною характеристикою у документі про освіту, тобто, кращим студентам видавалися дипломи з відзнакою. А паралельне існування «спеціалістів» і «магістрів» із фактично однаковими академічними правами себе не виправдовує.

Окремі ступені або звання (термінологічної чіткості тут не було) існували «по Медичній, Ветеринарній і Фармацевтичній частині» та присуджувалися медичними навчальними закладами. Так, у 1835 р. були запроваджені вчено-практичні звання (рос.

«учено-практические»): *лікар* (рос. «лекарь»), *медико-хірург*, *доктор медицини* і як найвищий ступінь *доктор медицини і хірургії*. У 1845 р. з'явилися ступені *магістр фармації* й *магістр ветеринарії*. А з 1884 р. залишилося особливе найменування (ступінь чи звання) для випускника *лікар* (рос. «лекарь») і єдиний власне науковий ступінь доктора.

Велика полеміка щодо оптимальної кількості учених ступенів розгорнулася на рубежі XIX і XX ст. Одна група вчених уважала доцільним мати три ступені: кандидата, магістра й доктора; друга – два ступені: магістра (або кандидата) і доктора, а третя пропонувала залишити лише ступінь доктора. І тут помітні очевидні аналогії з нашими сучасними дискусіями. Характерно, що всі дореволюційні автори визнавали, що з суто наукових міркувань для вчених вищої кваліфікації цілком достатньо мати один науковий ступінь доктора, як в європейських країнах, і наявність дволанкової системи пояснюється лише недостатньою порівняно з європейськими країнами відповідальністю наукової спільноти, а, отже, й потребою у більш жорсткому державному контролі.

2. Поступово розширювалася кількість розрядів наук. Номенклатура наукових спеціальностей здебільшого орієнтувалася на систему університетських кафедр. У Положенні 1844 р. замість 14 розрядів було встановлено 22, а у Положенні 1864 р. – 40. Втім, усі ці переліки не встигали за перебігом диференціації наукового знання. Як наслідок, наприклад, історики права, не маючи власного «розряду», упродовж тривалого часу змушені були діставати науковий ступінь доктора державного права.

При цьому Положенням 1837 р. була встановлена вимога, щоб дисертація відповідала профілю факультету, який закінчив випускник (аналог сучасної вимоги про наявність так званої базової освіти за фахом дисертації). Цієї вимоги дотримувалися неухильно, без жодних винятків. Так, відомому вченому і громадському діячеві, доктору російської історії С. А. Котляревському, перш ніж отримати ступені з юридичних наук, довелося 1907 р. скласти екстерном іспити за повний курс юридичного факультету.

3. Із часом спрощувалися деякі формальні вимоги. Так, дисертації стали писатися російською, а не латинською мовою. Мінялась (здебільшого на користь здобувачів) також кількість випробувань і вимоги до них.

4. Певною мірою уточнювалася процедура офіційного оформлення надання ступенів. Принциповою засадою було те, що ступінь присуджувала лише університетська корпорація, власне науковці. Як наслідок, повна назва ученого ступеня завжди включала й згадку про відповідний навчальний заклад, наприклад: «магістр російської історії імператорського Московського університету» або «доктор державного права Університету св. Володимира». Це, з одного боку, захищало процес атестації від бюрократичного впливу, а з іншого – підвищувало відповідальність членів учених рад за прийняті рішення. Як видається, така прив'язка ступеня до ради, що його надала, була б доцільною і сьогодні, оскільки сучасні спеціалізовані вчені ради помітно відрізняються своїми вимогами та науковим авторитетом.

Існувала й процедура затвердження у наданому ступені. Вона, залежно від набутого ступеня, здійснювалася деканом чи ректором щодо ступенів дійсного студента й кандидата, попечителем навчального округу або Міністром юстиції щодо вищих ступенів, а в певний історичний період навіть Сенатом. Але за всіх обставин процедура затвердження носила суто формальний характер, установ на кшталт сучасної ВАК не існувало і повторна наукова експертиза дисертації не передбачалася.

Підкреслимо, що всі ці зміни відбувалися за активної участі українських науковців. Так, свої пропозиції щодо вдосконалення науково-атестаційної системи офіційно подавали Харківський (у 1814 і 1862 рр.) та Київський (у 1842 р.) університети. А відомий український правознавець М. А. Балуг'янський, який обіймав посаду начальника II відділення імператорської канцелярії, був одним з головних розробників Положення 1837 р. [596].

Таким чином, у Росії збереглися традиційні корпоративні громадські засади надання наукових ступенів, але, на відміну від європейських країн, тут було встановлено жорсткі єдині загальнодержавні вимоги до рівня підготовки претендентів і процедури отримання наукових ступенів. Ця традиція збереглася і в радянський час, а згодом у пострадянських державах, до яких належить і Україна.

У результаті російські учені ступені, як і нинішні українські, завжди були, так би мовити, «вагоміші» за аналогічні ступені в інших країнах. Один з найглибших дослідників історії європейських університетів В. В. Ігнатович відзначав, що наукові

ступені в Росії позаминулого сторіччя відрізнялися від наукових ступенів інших країн «з погляду значення – в Англії й Франції відповідні їхні наукові ступені бакалавра й ліценціата більше відповідали російському кандидатству, а докторанта – магістерству, але не докторству» [407, 126; 408]. Науковий ступінь доктора в німецьких університетах також присуджувався порівняно легко – після закінчення університетського курсу, на підставі спеціального іспиту, друкованого міркування або книги й публічного диспуту. У зв'язку з цим вчений підкреслював, що у Росії «німецькі дипломи, що свідчать про науковий ступінь, не мали абиякої ваги» [409, 77].

Оцінюючи ж загальні тенденції розвитку іншої складової титулатури – викладацьких посад як фактичної актуалізації вчених звань – маємо насамперед підкреслити, що їх ієрархія прямо співвідносилася з ієрархією наукових ступенів. При цьому усе, що стосувалося посад професорсько-викладацького складу університетів і відповідних їм учених звань, майже виключно регламентувалося університетськими статутами.

У першому загальному університетському Статуті 1804 р. було передбачено в університетах штатні посади професора і ад'юнкта. Поняття «учені звання» у цьому акті не застосовувалося. Усього на чотирьох факультетах було передбачено 28 посад ординарних професорів і 12 посад ад'юнктів [35].

Професорові належало читати лекції на високому науковому і професійному рівні, брати участь у вирішенні питань, віднесених до компетенції професорського складу університету, і вести роботу з підготовки науково-педагогічних кадрів. Ад'юнкти ж визначалися як «помічники професорів, під керівництвом яких прагнуть досягти більшого ступеня досконалості, і в усіх практичних працях професорів зобов'язані брати участь». Четверо з цих ад'юнктів, які вирізнялися працьовитістю і довели свої знання викладанням курсів і науковими працями, за пропозицією ректора радою університету могли бути шляхом таємного голосування «удостоєними в екстраординарні професори». Затверджувалися такі екстраординарні професори міністром народної освіти за поданням попечителя відповідного навчального округу. На них радою університету могло покладатися викладання додаткових навчальних курсів.

Порядок обрання на посаду професора і ад'юнкта не мав чітко вираженої послідовної регламентації, а сама процедура обрання включала п'ять етапів: висунення кандидатури, її розгляд, голосування, подання і затвердження. Перші чотири етапи проходили в стінах університету.

Висунення кандидатур здійснювалося на факультеті, де постала вакансія. Кандидат міг бути представленим заочно, але тільки професором, що його висував, і лише в одному випадку: якщо кандидат перебував поза Росією або не за місцем розташування університету, хоча за загальним правилом кандидат зобов'язаний був сам надати раді університету свої праці, а також свої міркування про науку, з якої спеціалізувалося відділення (факультет), її предмет, зміст, досягнення, сучасний стан, найефективніші форми і методи викладання тощо. Професор, який висував кандидатуру на вакантну посаду, звертався безпосередньо до ректора університету, називаючи йому ім'я кандидата і надаючи необхідні документи, а кандидат на посаду подавав свої наукові твори і загальні міркування до ради університету.

Розгляд кандидатур і голосування за них відбувалися на раді університету, але відповідна процедура спеціально ніяк не регламентувалася. Пояснюється це тим, що обрання професорів, почесних членів та ад'юнктів входило у функції загальних зборів, діяльність яких здійснювалася згідно з загальними нормами про раду та загальні збори університету. Для обрання на посаду професора й ад'юнкта існував єдиний порядок, який не враховував ієрархію цих посад. За інших рівних умов переважне право бути обраним було закріплене за російськими громадянами, і факультету поставлено в обов'язок надавати їм перевагу.

Далі кандидатура обраного подавалася попечителеві навчального округу і через нього потрапляла на затвердження Міністром народної освіти. Якщо врахувати той факт, що право на висунення кандидатур мали професори факультету, а університетська рада складалася з ординарних і заслужених професорів, то слід визнати, що вирішальна роль під час обрання на посаду професора й ад'юнкта була відведена університетській науковій еліті – професорам. А за відсутності будь-яких критеріїв відбору й оцінки претендентів, установлених формальних вимог, за дотриманням яких необхідно стежити, процедури представлення і затвердження особливого значення не мали. Отже,

адміністративний вплив – у особі попечителя навчального округу й Міністра народної освіти було зведено до мінімуму, тобто до здійснення загального нагляду.

Основною вимогою процедури проходження кандидатури на раді стало обрання на посаду професора й ад'юнкта шляхом таємного голосування. Ряд статутних норм визначав головні засади цієї процедури. *«Балотування вживається.. при обранні професорів і взагалі викладачів Університету ... Рада не приступає до розгляду й вирішення справи, якщо в засіданні не знаходиться принаймні дві третини її членів... Питання в Раді вирішуються більшістю голосів; при рівності їх перевагу має голос ректора»* [54]. Найістотнішою зміною слід вважати ту обставину, що правомочність рішення ради стала визначатися кворумом не ординарних професорів, а затверджених членів ради, у якій під головуванням ректора, були присутні ординарні й екстраординарні професори.

Щодо конкретного змісту цих вимог, то Статут, зокрема, передбачав обов'язковість докторського ступеня для ординарних і екстраординарних професорів та магістерського ступеня для доцентів. Приват-доцентами могли бути і кандидати, що подали і публічно захистили на відповідному факультеті (відділенні факультету) спеціальну дисертацію на право викладання (*pro venia legendi*). Окрім того, претенденти на будь-яку посаду, якщо їх викладацькі здібності не були відомі факультету, мали публічно прочитати перед факультетом дві пробні лекції, одну – на тему за власним вибором, а іншу – за призначенням зборів факультету.

У контексті загальної демократизації університетського життя був уточнений порядок заміщення вакантних посад. Він тепер передбачав: висунення кандидатур; розгляд і балотування кандидатів на факультетських зборах, обговорення кандидатів та їх балотування на засіданні ради університету, затвердження обраного радою претендента Міністром народної освіти або попечителем навчального округу. У певних випадках також передбачалося оголошення конкурсу на заміщення вакантних посад. Новий порядок розширив права факультетів і викладачів, зробив більш відкритою процедуру балотування, чіткіше визначив питання кворуму, підбиття підсумків голосування тощо.

Для затвердження на позаштатній посаді приват-доцента був обраний інший, ніж для штатних посад, спрощений порядок, який не потребував балотування. Такі особи допускалися до викладання радою університету після затвердження їх кандидатур попечителем навчального округу.

Згодом у Статуті 1884 р. було закріплено досить революційні зміни в університетській титулатурі. Зокрема було скасовано штатну посаду доцента (останні залишилися лише в деяких периферійних університетах, що мали власні статuti). Колишні доценти або ставали професорами, або переходили на позаштатні посади приват-доцентів. Осіб з науковим ступенем магістрів за відсутності посад штатних доцентів стали призначати екстраординарними професорами, хоча статут і не передбачав для них такого права. Але ординарним професором, як і раніше, міг бути лише доктор.

Від приват-доцентів перестали вимагати захисту дисертації *pro venia legendi*. Відпала і вимога щодо наявності у них наукового ступеня кандидата, оскільки останній було скасовано. Відповідно для заміщення посади приват-доцента було досить скласти магістерський іспит і прочитати на закритому засіданні факультету дві пробні лекції. Особа, що склала магістерський іспит, іменувалася надалі до захисту дисертації магістрантом.

Все це, хоча і розширювало можливості для поповнення університетів новими викладацькими кадрами, загалом знижувало рівень вимог до претендентів на університетські посади (вчені звання). В університетах з'явилися екстраординарні професори без докторського ступеня і викладачі (приват-доценти) без жодного наукового ступеня.

Після неоднозначних наслідків університетських реформ на рубежі двох століть знову постали питання вдосконалення титулатури російських університетів. На розвиток закладеної в Статуті 1884 р. ідеї про призначення асистентів до професорів з числа студентів, що успішно закінчили повний університетський курс, було запроваджено посаду (звання) асистента. Шляхом відповідних законодавчих змін уже в радянські часи було, зокрема, відновлено посади штатних доцентів [485, 87–91].

Нові підходи знайшли віддзеркалення у проекті нового Статуту імператорських російських університетів, який був вироблений 1906 р. нарадою професорів, під головуванням міністра народної освіти І. І. Толстого [57]. Згідно з цим проектом професором, доцентом і приват-доцентом міг стати лише той, хто мав ступінь доктора одного з російських університетів. Пропонувалося закріпити, що «у справах про заміщення посад професорів усе діловодство, включаючи сюди думки факультетів і думки, висловлені окремими членами факультету і ради в засіданнях цих установ, а також результати закритих балотувань, публікуються, усупільнюються». Проте цей проект, в якому були й інші цікаві нововведення, не було реалізовано, і Статут 1884 р. залишався чинним до самого краху самодержавства.

Таким чином, упродовж усього свого існування вчені ступені в Російській імперії не відділялися від відповідних посад. Призначення на посаду одночасно означало надання вченого ступеня. З іншого боку, якщо, наприклад, приват-доцент не викладав, то він втрачав право і на звання приват-доцента. Російська практика не знала сучасного дуалізму, коли далеко не кожний викладач, що є професором за посадою, має і однойменне вчене звання. Призначення на посаду (надання вченого звання) так само, як і надання наукового ступеня, поєднувало відносно жорстку державну регламентацію з виключними правами наукового загалу щодо висунення і обрання відповідних кандидатур. Втім, на відміну від наукових ступенів, професорську посаду в реакційні періоди російської історії можна було здобути і шляхом міністерського призначення на відповідну вакансію.

Доречно зауважити, що наявність учених ступенів і звань в імператорській Росії приносила науковцям суттєві пільги і переваги. Наприклад магістри, які вступали на державну службу, відразу отримували чин титулярного радника (ІХ клас), а доктори – чин колезького асесора (VІІІ клас). За нормального розвитку службової кар'єри ординарний професор сягав чину дійсного статського радника («цивільного генерала»). Зарплати університетських викладачів були досить високі, а пенсії професора своїм розміром збігалися з заробітною платнею.

Тобто, досвід виникнення, розвитку та функціонування титулатури професорсько-викладацького складу в університетах Російської імперії досить повчальний. Загалом

позитивно можна оцінити наявність у дореволюційній Росії єдиної державної науково-атестаційної системи, державну підтримку наукових розвідок, пільги дослідникам тощо. При цьому держава здійснювала нагляд за чинністю присвоєння наукових ступенів та присудження учених звань руками тих самих професорів та доцентів, а не створювала окремий адміністративний орган для такої діяльності – Вищу атестаційну комісію. Досить було Комітету з реєстрації при Міністерстві народної освіти, де два десятки чиновників фіксували результати рішень учених рад університетів – і тільки. Остаточне слово завжди залишалося за науковцями, а компетентність і порядність керівників, консультантів та опонентів не викликала сумнівів. У іншому разі науковець, що порушував принципи корпоративної етики, раз і назавжди виключався з наукової еліти без права поновлення.

2.4. Наукові ступені і вчені звання в українських державах початку ХХ ст.

В Україні 1917–1921 рр., попри зміни урядів та концепцій побудови нового суспільства, українська вища освіта та фундаментальна, зокрема гуманітарна та природнича, наука не зазнавали такої нищівної руйнації, проте й не ставали об'єктом прискіпливої уваги держави. В умовах Української революції 1917–1921 рр. після розпаду Російської імперії та встановлення Української Народної Республіки, коли 5 жовтня 1917 р. у Києві було відкрито Український народний університет, починається подальша розбудова української вищої школи та української університетської системи. З іншого боку, урядові документи періоду 1917–1921 рр. свідчать, що питання зміни парадигми наукового-атестаційного процесу, прийнятої за часів царату, майже не порушувалося, а незначна кількість директив та наказів уряду з цього приводу стосується переважно проблем підтримки науки в Україні, організацій вищих навчальних закладів та інших наукових і науково-педагогічних установ [607].

Увага діячів Центральної Ради концентрувалася переважно на шкільній освіті як нагальній проблемі, відповідно до цього вироблялися механізми, покликані компенсувати недостатність фахівців – учителів та менеджерів освіти [60], питання ж автономії вищих навчальних закладів і, відповідно, їх права на присудження наукових

ступенів та присвоєння вчених звань не обговорювалися, а дії урядів свідчили про традиційний підхід до атестації та титулатури наукових кадрів, на відміну від революційних перетворень у сусідній РСФРР. Маємо на увазі декрет Раднаркому РСФРР від 1 жовтня 1918 р. «Про деякі зміни в складі і устрої державних вчених і вищих навчальних закладів Російської республіки», яким було скасовано вчені ступені доктора і магістра, а разом із ними й усю ієрархію асистентів, приват-доцентів, доцентів, ад'юнкт-професорів, екстраординарних, ординарних і заслужених професорів. Усім особам, які самостійно проводили заняття у вищих навчальних закладах, автоматично присвоювалося звання професорів, іншим – викладачів. Статус професорів отримували й приват-доценти, що пропрацювали на цій посаді не менше, ніж три роки.

Питання організації Народного університету (на противагу «реакційному» Київському університетові) було підняте на засіданні Малої Ради 18 серпня 1917 року як питання політичне [61]. З документів Центральної Ради дізнаємося про плани відкрити в Києві Педагогічну академію та народні університети, причому розробляються заходи *«щоб вищий контроль над всіма школами, не тільки середніми, але й вищими, при захороні автономії вищої школи належав Генеральному секретаріатові»* [60]. Тобто, автономія університетів не обмежувалася, а надання наукових титулів перебувало у компетенції університетського керівництва.

У серпні 1918 р. за поданням Ради Міністрів гетьман Павло Скоропадський прийняв закон про утворення на базі Народного університету Київського Українського Державного університету. Усі питання діяльності університету вирішувалися ним самоврядно, влада в цей непростий організаційний період займалася в основному питанням матеріального забезпечення університету та частково укомплектуванням кадрами.

Слід відзначити видатну роль уряду П. П. Скоропадського в заснуванні Української Академії наук [66] та Національної бібліотеки України [67]. Велику підготовчу роботу зі створення Академії провів міністр народної освіти М. П. Василенко, який зумів залучити до цієї справи В. І. Вернадського, останній очолив комісію з питань заснування УАН (Д. І. Багалій, М. Ф. Кашенко, Г. Г. Павлуцький, О. В. Сперанський, Є. К. Тимченко, В. Л. Модзалевський, В. М. Перетц та інші), що виробила проекти головних установчих

документів. Справу створення УАН довів до логічного завершення наступний міністр народної освіти П. Я. Стебницький, за якого 14 листопада 1918 р. уряд прийняв, а гетьман Павло Скоропадський затвердив Закон про заснування УАН, а також Статут і штати УАН (12 академіків, по 4 на кожний відділ) та її установ (усього 45 структур), про призначення перших дійсних членів (академіків) УАН: Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, М. К. Петров, С. Й. Смаль-Стоцький (історико-філологічні науки); В. І. Вернадський, С. П. Тимошенко, М. Ф. Кащенко, П. А. Тутковський (фізико-математичні науки); М. І. Туган-Барановський, Ф. В. Тарановський, В. В. Косинський, О. І. Левицький (соціальні науки).

Академія дістала режим максимального сприяння, одержавши статус самоврядної юридичної особи, а також право заснування наукових закладів, безмитного й позацензурного отримання літератури й наукового обладнання, і, що важливо для нашого дослідження, присвоєння ступеня доктора наук, організації наукових форумів. Наукові видання УАН мали виходити українською мовою. Штатні академіки за оплатою прирівнювалися до заступника міністра. Вірогідні асигнування виділялися на різноманітні дослідницькі програми й напрями наукового пошуку. З окремих напрямів науки за ініціативою дійсних членів Академії передбачалась організація наукових семінарів з підготовки молодих людей з університетською освітою до професорської діяльності.

Протягом періоду гетьманства до трьох російськомовних університетів, що існували до 1917 р. – Київського, Харківського та Одеського, додалися ще два українських. Перший державний український університет урочисто відкрився 6 жовтня 1918 р. у Києві, другий 22 жовтня 1918 р. у Кам'янці-Подільському. Передбачалося відкрити українські університети і в інших містах. Тоді ж товариство «Просвіта» та земство заснували в Полтаві історико-філологічний факультет як основу майбутнього вищого навчального закладу в місті. Крім того, зусиллями громадськості, кооперативних організацій і державних органів у 1917–1918 рр. було відкрито у Києві Український народний університет, Українську науково-педагогічну академію, Народний політехнікум, Польський і Єврейський університети; вищі навчальні заклади у Полтаві, Катеринославі, Чернігові та інших містах України. Так, у «Законі Ради міністрів

Української Держави про заснування богословського факультету при Кам'янецькому державному українському університеті» [65], прийнятому 1 липня 1918 року, була прописана квота на кількість ординарних професорів (зважаючи на кількість кафедр) та доцентів з можливістю її побільшення. Створюючи в Харківському та Новоросійському університетах чотири кафедри українознавства на різних факультетах, уряд Скоропадського вважає за необхідне для підготовки та ротації наукових кадрів *«закласти на історико-філологічному факультеті дві ординатури та одну екстраординатуру, а на правничому факультеті одну ординатуру»* [236], що свідчить про певну увагу уряду до питань атестації та титулатури наукових кадрів (у контексті проблематики народної освіти взагалі) у період Гетьманату, на відміну від революційних перетворень у сусідній РСФРР.

Склад наукових університетських звань у період Гетьманату мав традиційний характер: ординарні та екстраординарні професори – доценти та приват-доценти – викладачі (навчителі) – асистенти професорів – лаборанти.

Для осіб, що претендували на вчене звання (посаду) ординарного професора був необхідний учений ступінь (магістр, доктор чи навіть ад'юнкт) з відповідного фаху та трирічний стаж роботи на викладацькій посаді. Заміщення посади відбувалося за рекомендацією факультету шляхом відкритого конкурсу або призначенням через голосування Ради факультету. Для професорів встановлювалися пільги за вислугою – присвоювався ранг «Заслужений професор», затверджуваний Міністерством Освіти на означення 25-річного стажу викладання та наукової роботи [237, 6].

З числа приват-доцентів обиралися екстраординарні професори щонайменше з магістерським ступенем за фахом, основною умовою для обіймання посади був також трирічний стаж викладання. На посади екстраординарних професорів могли також запрошуватися громадяни Росії зі ступенями іноземних університетів, відомі своїми ученими працями та викладанням в інших університетах [237, 7a].

Для отримання ученого звання доцента визнавалася достатньою наявність вищої освіти відповідного фаху. Доценти обиралися зборами факультету абсолютною більшістю голосів після прочитання здобувачами двох пробних лекцій (на власну й на задану тему), після чого новообрані доценти представлялися Міністрові Освіти.

Крім того, на посади викладачів, які читали лекції та проводили практичні й семінарські заняття, запрошувалися особи з вищою освітою. Це відбувалося за недостатністю професорів завдяки відкриттю все нових і нових вишів. Це викликало заклопотаність наукової спільноти: так, на Першому з'їзді вищих навчальних закладів України 13–22 квітня 1918 р. М. М. Ясинський повідомив, що Тимчасовий Уряд надав університетам право допускати до заміщення українських кафедр осіб без учених ступенів. Додавши, що такі заходи вже вживалися під час організації Саратовського та Пермського університетів, коли до викладання допускалися навіть не магістранти, він зауважив, що це нетривалий захід, строком на три роки, доки не буде підготовлено достатню кількість викладачів, спроможних викладати обов'язкові курси українською мовою [233, 2]. Проте, резолюція міністерства Народної освіти 5 серпня 1918 р. виключила це положення з проекту з формулюванням: *«Не визнаючи можливим задля пошані науки допустити до навчання в Університеті осіб, котрі не мають наукових ступенів – ст. 5 виключити»* [227].

Законопроект «О преобразовании Киевского Украинского университета в государственный университет и об учреждении Государственного Каменецкого Украинского университета» [231] виглядає цікавим зразком законотворчої діяльності уряду Гетьманату в галузі науки й освіти. Розуміючи, що Україна як самостійна держава має забезпечувати право своїх громадян на освіту рідною мовою, гетьман П. П. Скоропадський прагнув організацією українськомовних ВНЗ задовольнити такі потреби. Він, проте, не розумів, що це закономірно знизить якість викладання та рівень кваліфікації викладацьких кадрів через їхню велику недостатність. Так, довготривалі обговорення (в обміні думками брали участь найвидатніші вчені тодішньої України – В. І. Вернадський, І. І. Огієнко, Г. Г. Павлуцький, В. М. Константинович, І. М. Ганицький, Б. О. Кістяківський) викликали розділи законопроекту, присвячені спроможності факультетів нових університетів присуджувати наукові ступені. У законопроекті пропонувалося надавати таке право факультетам тільки з того моменту, як на кожному факультеті будуть відкриті всі курси.

Питання усупільнення результатів наукової діяльності підіймалися на порядку денному Делегатського з'їзду професорів та викладачів державних та приватних

навчальних закладів міст Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Ніжина, що зібрався у Києві 21(8)–25(12) травня 1918 р. Зважаючи на недостатність державних коштів, делегати з'їзду одностайно ухвалили тезу про припустимість тимчасово представляти на факультети дисертаційні роботи не виключно в друкованому вигляді, а також у вигляді літографій, але з умовою пізнішого опублікування праць [233].

Можливість надавати ступінь доктора наук отримали, крім традиційно наділених цим правом університетів, і відділи національної Академії наук, проте тільки докторів *honoris causa* (які, між тим, визнавалися рівноцінними до докторів у сферах наук); постанови такого характеру мали затверджуватися Президентом Академії наук із обов'язковим оповіщенням про це міністра народної освіти [238]. А дійсні члени Академії мали усі ж ті самі права, які надає найвищий науковий ступінь [238].

Певних змін у період Гетьманату зазнав порядок заміщення професорських посад вищих навчальних закладів, що виявилось в таких пунктах:

- 1) оголошення про конкурс на вакансію та умовах її заміщення першочергово надсилалося до вищих навчальних закладів та Академії наук, а далі – в усі інші заклади;
- 2) зацікавлені особи подавали про це заяву деканові факультету протягом встановленого (від одного до трьох місяців) терміну;
- 3) протягом цього ж терміну члени факультету та відповідних відділів Академії наук подавали мотивовані власні пропозиції щодо кандидатів та їх наукових чеснот, з правом запиту письмових характеристик та відгуків про кандидатів від професорів інших ВНЗ та членів Академії наук;
- 4) по закінченні терміну пропозиції обговорювалися на факультеті, подавалися до Ради на балотування абсолютною більшістю голосів;
- 5) обраний на посаду професора кандидат затверджувався міністром освіти, а у разі відмови міністр мав розгорнено мотивувати її протягом двох місяців;
- 6) відповідне рішення усупільнювалося в друкованих виданнях відповідного навчального закладу разом із відгуками та рекомендаціями, висловленими в перебігу засідань факультету й Ради, а також із результатами балотувань [234].

У період Директорії такої особливої уваги справі вищої освіти, як за правління П. Скоропадського, не приділялося [372]. Із здобутків цього українського уряду слід

відзначити організацію та відкриття учительських інститутів в Житомирі та Єлизаветграді [244]. Продовжуючи розвивати питання про організацію та належне функціонування двох новостворених українських університетів, Рада Народних Міністрів Директорії 19 лютого 1919 р. надала право Київському та Кам'янець-Подільському державним українським університетам провадити іспити на ступені магістра та доктора [242].

Таким чином, проблема збереження та збагачення науково-культурної спадщини вирішувалася шляхом відкриття нових українських університетів та українізації чинних, заснуванням мережі нових технічних, економічних, торгових, медичних, сільськогосподарських та інших вищих навчальних закладів, причому переважна частина з них отримала право відкривати аспірантури і докторантури з підготовки науковців гуманітарного і технічного профілю. Взагалі за статистичними даними за роки революції в Україні було засновано 60 ВНЗ, з яких запрацювало 35, усього наприкінці 1920 р. в Україні функціонувало 62 вищих навчальних заклади, у яких навчалося 85 тис. студентів, що більш ніж вдвічі перевищувало показники 1917 р. [734, 15–16].

На заході України науковці Галичини відкрили у Львові (1921–1925) Український таємний університет, який діяв нелегально та був автономним і самоврядним під керівництвом Сенату з виборним ректором на чолі та колегією професорів [736]. Відомий також досвід заснування у 1922 р. Української Господарської Академії (Подєбради, Чехо-Словаччина), Українського Технічно-господарського інституту (Прага, 1932) та Українського Вільного Університету (1946, Прага–Мюнхен) [див.: 703].

Висновки до розділу 2

Виникнення і первинний досвід функціонування університетів, формування системи наукових ступенів та вчених звань пов'язаний із уніфікованим характером Середньовічної Європи – *Rex Latina* – із єдиною латинською мовою, єдиним віросповіданням, системою безперешкодної міграції інтелектуального товару та з необхідністю продукування високоосвічених фахівців для забезпечення діяльності в різних суспільних сферах у період економічного зростання. Подібність середньовічних

університетських структур за внутрішнім устроєм до цехових корпорацій (зі зміною родинно-виробничих міжсуб'єктних відносин на професійно-виробничі), корпоративна структура середньовічних університетських консорцій передбачала, що студенти та викладачі пов'язані єдиною метою та здатні до виробництва й трансляції (а також – і продажу) особливого виду товару – знання.

Перший досвід заснування наукової титулатури традиційно пов'язують з Болонським університетом. У 1130 р. тут з'являється перший у світовій практиці вчений ступінь – доктора наук у двох іпостасях: *doctor legum* – знавець цивільного права та *doctor canonum* – знавець права церковного, що був не тільки відзнакою заслуг ученого, а й надавав права виходу з ученої корпорації і самостійного здійснення наукової та/або навчальної роботи. Разом із ступенем доктора виникає проміжний вчений ступінь ліценціата, що відрізнявся від докторського відсутністю самої процедури зведення у ступінь, яка потребувала значних грошових витрат. Вчений ступінь, а скоріше відмінність, бакалавра передбачав тільки знання тривіума і не надавала права на самостійне викладання (тільки асистенство). Магістерський вчений ступінь в Болонії передбачав знання тривіума й почасти квадривіума, проте надавав права передусім керування університетськими справами і навчальним процесом у практичному сенсі, причому підкорялися магістри ректорові, обраному з числа школярів (демократичний порядок). На відміну від Болонського університету, з 1215 р. в Паризькому університеті набуває офіційного статусу вчений ступінь магістра як науковий і непідзвітний студентській спільноті (аристократичний порядок). Згодом ступінь магістра функціонував як паралельний докторському ступеню лише з тією відмінністю, що присуджувався тільки на факультетах артистів, у той час як на інших – вищих – факультетах – віддавали перевагу ступеню доктора.

Три вчених ступеня – бакалавра, ліценціата й доктора або магістра – перейшли й у пізніше утворені германські університети, хоча не тільки в різних університетах, але й у одному університеті на різних факультетах значення бакалаврства й ліценціата й порядок набуття всіх взагалі вчених ступенів були неоднакові. Специфічною рисою функціонування учених ступенів у германських університетах було їхнє одержавлення, тобто залежність від вищої світської влади при збереженні академічних вільностей:

присудження регулювалося канцлером університетів та здійснювалося князем після відповідної сплати, згодом носії учених ступенів та звань дістали право набуття дворянства, стали утримуватися державним коштом та отримували «держзамовлення».

Отже, вже в середньовічному університеті існували, якщо орієнтуватися суто на назви, майже всі сучасні вчені ступені (бакалавр, магістр, доктор) і учене звання професора (виникло у XVI ст. в Оксфордському університеті). Але в сучасному розумінні фактично існував лише ступінь доктора або магістра для професора (учителя, викладача), що здобув цей ступінь із виконанням тих умов, якими була обставлена ліцензія. Уведення до вищого вченого ступеня випробуваннями не супроводжувалося. Випробування (іспити) передувало лише отриманню ліцензії.

Українські вищі навчальні заклади почали засновуватися наприкінці XVI ст., виростаючи з шкільних братств, спочатку Острозька академія (постала з Острозького братства в період ректорства Данила Смотрицького 1576 р.) та Києво-Могилянська колегія/академія (1615/1632 рр.), пізніше – Львівський університет (виник з Львівської єзуїтської колегії після видання диплому Яна II Казимира 1661 р.). Ректорат Острозької академії запрошував викладачів із вченими ступенями спочатку від Патріарха Константинопольського, а пізніше – з Ватикану, оскільки у ній був відсутній курс богослов'я. У Києво-Могилянській академії віддавали перевагу власним випускникам, які після стажування за кордоном, у західноєвропейських університетах поверталися вже оступіненими і отримували в рідному ВНЗ посади професорів та викладачів.

«Гідність академії й титул університету», надані Яном II Казимиром Львівській єзуїтській колегії, не виключали підпорядкування закладу генералові ордену в Ватикані, який і приймав рішення про призначення на посади, проте всі університетські дисципліни в Львівському університеті викладалися професорами. Закритий у 1773 р. та заново відкритий у 1784 р., Львівський Йосифінський університет протягом 150 років здійснював присудження учених ступенів ліцензіатів та докторів наук та присвоєння учених звань звичайного, надзвичайного та почесного професора й штатного та приватного доцента субординовано з Віденським університетом та Міністерством освіти Австрії (педагогічні посади вчителів, асистентів, суплентів, ад'юнктів та конструкторів особи з вищою освітою обіймали за рішенням ректора). Для здобуття доцентури було

необхідно мати учений ступінь доктора, пройти триетапну процедуру габілітації та відповідне затвердження міністром освіти у Відні. Кількість професорів завжди збігалася з кількістю кафедр, тобто посада завідувача кафедрою завжди відповідала професорському званню та науковому ступеню доктора. Такі ж механізми діяли й у Чернівецькому університеті Франца-Йосифа, створеному 1875 р.

Розгляд правового регулювання порядку надання наукових титулів у Російській імперії дало можливість встановити передумови виникнення інституту наукової титулатури, еволюцію, особливості та тенденції розвитку правових норм, діалектику традицій та новаторства. Сам характер цієї системи, її становлення й розвиток визначалися особливостями російського університетського порядку, що був запозичений з німецьких університетів, а це передбачало не лише певну автономію університетів, а й своєрідність відношень між університетською наукою та державою, а також виключну роль професури в керуванні наукою, сполучувану з ускладненнями присвоєння звання професора, мінімальний обсяг прав здобувачів та сильний державно-адміністративний вплив.

Нормативно-правовою базою порядку присудження (присвоєння) учених ступенів та звань були університетські Статути, затверджені указами імператора, у яких закріпилися такі основоположні принципи набуття наукових ступенів, що зберігаються й дотепер – державний характер, загальність та єдність вимог до здобувачів, а також загальнодержавні «Положення про зведення в наукові ступені».

Присвоєння вчених звань (надання відповідної посади) з самого початку було взято під державний контроль – остаточне рішення про затвердження на посаді професора й ад'юнкта приймалося Міністром народної освіти, що мало забезпечувати щонайменше дотримання формальних вимог присвоєння вчених звань та порядку заміщення відповідної посади як порядку обрання шляхом балотування. Право призначення на посаду було виключено тільки в Статуті 1906 р., а сам порядок став чотириетапним (висунення кандидатур, їх розгляд та обрання на факультеті, обрання на Раді університету та затвердження Міністром народної освіти).

Сама номенклатура вчених звань піддавалася постійним змінам від Статуту до Статуту: у 1804 р. – ординарний професор, екстраординарний професор, ад'юнкт;

1835 р. – додалося звання заслуженого професора; 1863 р. – замість звання ад'юнкта було введено звання доцентів та приват-доцентів; 1884 р. – скасовано, а у 1906 р. – відновлено звання доцента; у 1917 р. – з'явилася посада асистента.

Таким чином, можна вважати, що до 1917 р. інститут наукової титулатури в Російській імперії представляв собою розгалужену й чітку систему вимог, досягнутою послідовною демократизацією порядку надання наукових титулів та переборенням закритого, кастового характеру наукової спільноти.

Після розпаду Російської імперії та проголошення Української Народної Республіки питання зміни парадигми науково-атестаційного процесу майже не порушувалося, увага законодавців і урядовців була присвячена переважно питанням підтримки науки та заснування нових національних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Склад університетських учених звань в період 1917–1920 рр. залишався традиційним (професура – доцентура, включаючи приват-доцентів – викладачі – асистенти професорів), не змінювався й склад наукових звань (ад'юнкт – магістр – доктор). До нововведень слід віднести право президента новозаснованої Української Академії наук за поданням академічних зборів присвоювати учений ступінь доктора *honoris causa*, рівноцінний до ступеня доктора у сфері наук, із обов'язковим оповіщенням про це міністра освіти.

Загальною тенденцією розвитку інституту наукової титулатури протягом століть слід вважати тенденцію до одержавлення, яка почалася з німецьких університетів і остаточно утвердилася в російських, хоча й залишала певний простір для університетської автономії. Держава загалом встановлювала певні правила, але діяла загальна презумпція, що університети здатні самі контролювати їх виконання. Згодом і її буде втрачено.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИСУДЖЕННЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ І ПРИСВОЄННЯ ВЧЕНИХ ЗВАНЬ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

3.1. Особливості присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань у Радянській Україні до 1934 р.

Радикальні реформи системи атестації та управління наукою та вищою освітою в СРСР почалися здебільшого після громадянської війни, оскільки до того увага лідерів новоствореної Радянської держави концентрувалася на нагальніших проблемах [677]. Зокрема, як підкреслював Пітірім Сорокін, у перші роки перебування при владі «більшовики, зайняті громадянською війною, ще не знищили все університетське життя» [693, 212]. Проте, починаючи з 1917 р. і в РСФРР, і в УСРР було юридично закріплено ряд суттєвих перетворень у галузі вищої освіти: уперше двері ВНЗ відкрилися для трудящих та їхніх дітей, освіта ставала безкоштовною, скасовувалися вступні іспити, вже не вимагалось подання диплому або атестату для зарахування до ВНЗ, а абітурієнтам було необхідно подати лише посвідчення особи та довідку про досягнення 16-річного віку. Водночас для того, щоб відкрити шлях новим кадрам – носіям нового світогляду, була ліквідована кастовість, що панувала у вищій школі, та корпоративність професорсько-викладацького складу [68; 75; 79; 82].

У Радянській Росії були також скасовані дореволюційні вчені ступені і звання та пов'язані з ними права та пільги. Натомість були введені нові звання (посади) професорів та викладачів (наукових співробітників), які заміщувалися за конкурсом. Згідно з Декретом РНК РСФРР «Постанова про вищі навчальні заклади», «особи, зайняті у вищих навчальних закладах науковою роботою будь-якого характеру, мають назву наукових робітників» і розподіляються на «а) професорів, які ведуть самостійні курси чи заняття або завідують однією з науково-учбових установ вищого навчального закладу та обираються Державною Ученою Радою; б) викладачів, які ведуть допоміжні курси або заняття або ж працюють самостійно, але під керівництвом та відповідальністю одного з

професорів та обираються Правлінням вищого навчального закладу або Державною Ученою Радою за поданням Головного Комітету з професійно-технічної освіти; в) наукових співробітників, які допомагають професорам та викладачам або готуються до самостійної навчальної або науково-навчальної діяльності та обираються Правлінням вищого навчального закладу або Державною Ученою Радою за поданням Головного Комітету з професійно-технічної освіти» [73, 9].

Професура чинила опір усім цим реформам, передбачаючи закономірне зниження якості освіти через наплив непідготовлених студентів, заявляла протести проти спроб знищити систему колегіального призначення викладачів, висміювала нові марксистські курси на соціальних факультетах. Тому реформи на своєму початковому етапі ще не могли справити помітного впливу на рівень освіти та динаміку науково-атестаційних процесів [685, 243–259; 686].

Деконструктивне реформування української університетської системи в межах загальної освітньої реформи почалося 19 березня 1920 р. після видання за російським прикладом Київським губернським відділом Народного комісаріату освіти УСРР наказу № 56 про ліквідацію університетів і створення нових радянських інститутів. Замість університетів на їх матеріальній базі стали утворюватися інститути народної освіти, галузеві академії та інститути, підпорядковані Наркомату освіти. Радянські вищі навчальні заклади позбулися академічної автономії та інших основних привілеїв вікової університетської системи і лише за своєю структурою (ректорат, факультети, кафедри) нагадували європейські університети [73, 1–16]. Система чіткої оцінки наукової кваліфікації викладача була відсутня аж до 1934 р., а вчений ступінь перестав бути обов'язковим навіть для професорської посади.

Проте, під впливом університетської громадськості, зокрема, авторитетних учених-медиків, в УСРР періодично порушувалися питання повернення елементів наукової титулатури у вигляді ступеня доктора наук та відновлення інституту приват-доцентства.

Приват-доценти – основний контингент поповнення та ротації наукових і науково-педагогічних кадрів, зокрема, професорських – розглядалися в дореволюційній університетській практиці як молодші викладачі з правом читання лекцій та проведення семінарських занять зі студентами. Це звання було скасоване відповідним декретом

Радянської влади, проте питання про необхідність відновлення інституту приват-доцентури неодноразово порушувалося на рівні рад факультетів та ВНЗ у 1921–1922 рр. Так, викладачі Медичного інституту, створеного на базі медичного факультету Київського університету св. Володимира, після всебічного обговорення одностайно висловили думку про *«у вищій ступені бажаність відновлення колишніх приват-доцентів як приватних викладачів, що завжди були й залишаються назавжди кращою підготовчою школою для поповнення кадрів нових професорів»* [259, 12]. Доповідна записка медиків була проникнута великою турботою про майбуття української науки і медичної практики: *«Тяжкі, непоповнювані втрати, що понесла наука за останні 5–6 років серед наукових робітників, мимоволі заставляють задуматися над питаннями – ким їх замінити. У минулі часи кадри професури поповнювалися приват-доцентами... На теперішній час майже вся доцентура вже використана, і минулі доценти й приват-доценти замінили вибулих професорів та посідають тепер самостійні кафедри. Нових доцентів і приват-доцентів немає, і ми вимушені доручати викладання особам малопідготовленим, таким, що мають малий педагогічний досвід та науковий стаж. Це, зазвичай, не може не відбиватися на викладанні, і в результаті молоді люди, що скінчили курс Медуніверситету, потребують стажування, що збільшує термін проходження навчання і, відповідно, цикл медичних наук... Зауважуючи на вищевикладене, Факультетська Комісія Медуніверситету вважає за необхідне поновлення кадрів минулих приват-доцентів, які є викладачами й помічниками професорів, разом із тим не будучи тягарем для Державного бюджету... Словом, лише при появі приват-доцентів й може бути забезпечене викладання тих або інших курсів наук, що проходять в Медуніверситеті»* [259, 13].

Та ж сама Факультетська комісія подала записку і з приводу відновлення ученого ступеня, необхідного для присвоєння звання професора: *«Здобувацтво такого ступеня, – відзначалося у записці, – будь-то звання доктора, магістра чи інше подібне – обов'язково має бути пов'язане з написанням більш-менш солідної наукової роботи (дисертації), з її привселюдним захистом, що надало б змоги упевнитися в ступені наукової підготовки особи – здобувача цього наукового ступеня»* [259, 13].

Збереглося телеграфне листування 24.02–19.03.1921 р. з приводу присудження ступенів доктора медицини: *«Поступают заявления на защиту диссертаций в звании доктора медицины тчк сообщите срочно можно ли допустить к такой защите и утвердить в звании доктора медицины. Уполномоченный Киевской Академии»* (зазначену посаду в цей час обіймав Л. М. Левитський). І харківська відповідь члена колегії Укрголовпрофосу Данилевської: *«Впредь до особого распоряжения об изменении положений по вопросу Вашей телеграммы 7836 защита диссертации и представление степени доктора медицины разрешается»* [260].

Український Наркомос під впливом ініціативи знизу неодноразово ставив питання про повне відновлення функціональності докторського ступеня. Цією проблемою перейнявся й Науковий Комітет, організований в Харкові на початку квітня 1921 р. у складі Укрголовпрофосу НКО УСРР і покликаний наглядати за діяльністю наукових закладів України та спрямовувати й координувати наукову роботу. Попри несприятливі для цього умови революцій, зміни урядів, громадянської війни, Комітет розгорнув діяльність із відновлення та налаштування наукової роботи, яка прийшла чи не в занепад. Зокрема, це стосувалося використання у науковому житті ступеня доктора наук, незважаючи на його скасування першими декретами Радянської влади і повне ігнорування в РСФРР.

«Науковий Комітет, – відзначено в ознайомчій брошурі «Про діяльність Наукового Комітету Наркомосу та наукових закладів та організацій України (1921–1923 рр.)», – мав був поставити та вирішити питання про так звані учені ступені, оскільки, поряд із можливістю науково працювати, друкувати наукові праці, науковий ступінь відіграє роль стимулу для працівників науки. На відміну від попереднього порядку одержання ступенів, коли у цьому питанні не було достатньої об'єктивності, коли факультети самі надавали ступені й іноді їхнє одержання було результатом особистих сімейних стосунків, Науковим Комітетом проведене положення, за яким встановлений лише один ступінь – доктора наук, «який може бути отриманий під час захисту своїх праць в особливих комісіях, не пов'язаних із факультетами й ВНЗ, склад яких може гарантувати повну безпристрасність рішення» [84, 4–5]. Звідси ж відомо,

що подібні комісії були створені в Харкові та в Одесі, й до 1923 р. вже успішно працювали.

З матеріалів засідань Ради ВУАН дізнаємося, що 1922 року склалися іспити на ступінь магістра: *«аспірант І. І. Клодицький до іспитів по зоології на ступінь магістра»*, і *«принципово зазначено, що такі відомості треба подавати до Спільного зібрання лише за наслідками іспитів»* [261].

Таким чином в Україні спостерігалася тенденція до встановлення єдиного ученого ступеня доктора наук як вищої наукової кваліфікації, що присуджувалася особам, які зарекомендували себе науковими дослідженнями. Правовою основою відновлення докторського ступеня стала стаття 619 Кодексу про народну освіту, введеного в дію Президією ВУЦВК 22 листопада 1922 р. та чинного на всій території України з 25 липня 1923 р. [256, 5; 611, 83–85; 737, 10–11]. Норма Кодексу доповнювалася підзаконними актами Наркомату освіти – Положенням про вчений ступінь, підписаним зампредурголовпрофосвіти Машкіним [77] та «Інструкцією щодо проведення положення про вчений ступінь», за підписом Предурголовпрофосвіти Я. Ряппо [78].

Зазначені підзаконні акти мали до певної міри попередній, тимчасовий характер і в окремих документах того часу розглядалися як проекти майбутніх, досконаліших нормативно-правових документів, що знайшло відображення і в дещо нечіткій характеристиці їх як проектів у окремих наших попередніх публікаціях. Після доопрацювання «Положення про вчені ступені» разом з відповідною інструкцією до нього було затверджено Наркоматом освіти УСРР 9 лютого 1925 р. [85; 86]. У новій редакції змінилася мова документів (з російської на українську), назви деяких установ, перелік наукових спеціальностей. Було скасовано положення про можливість реєстрації в органах НКО раніше (тобто, до революції) присуджених вчених ступенів.

Зміст роботи щодо вдосконалення відповідних нормативів відображає найдений нами цікавий архівний документ «Коректування тез проекту Положення 1922 рр.» [249]. Інші документи теж свідчать про наслідки аналізу першої практики присудження докторського ступеня, зокрема про вимогу, щоб здобувачі були *«вже цілком сформованими науковими робітниками, які можуть самостійно вести наукову роботу та вже досягли цінних результатів у відповідній галузі наукової праці»* [256, 141].

Утім, принципові підходи до присудження єдиного докторського ступеня весь час залишалися незмінними.

Претендент на здобуття ступеня мав подати до відповідної Комісії власне *curriculum vitae* та свої наукові роботи, у складі яких – самостійне наукове дослідження, яке він мав захистити в публічному засіданні Комісії, відгук відповідної фахові науково-дослідницької кафедри або іншого наукового закладу, або учених-фахівців. Зазначимо, що захист відбувався з мінімальними канцелярськими вимогами, протоколи засідань займали чи не одну–дві сторінки, а рецензенти надавали оцінки конкретному внескові здобувача.

Протягом 1922–1923 рр. у Науковому Комітеті Наркомосу здійснювалася підготовча робота з питань присудження наукових ступенів, результатом якої було створення Центральної (Харківської), Київської та Одеської комісій та інформування наукових робітників про порядок присудження ступеня доктора наук [262, 36–39]. А згідно з операційним планом Наукового Комітету на 1923–1924 рр. із метою стимулювання наукової діяльності вже передбачалася робота з присудження ученого ступеня за найбільш цінні роботи [262, 58]. До складу комісій включалися усі наявні у даному місті дійсні члени ВУАН, керівники та члени кафедр, фахівці, професори, представники профспілок, державних органів та суспільних організацій, практичні спеціалісти, які зацікавлені у розвитку даної науки у її практичних досягненнях, причому не тільки у межах УСРР, а й з інших республік СРСР. Голови Комісій та їх заступники назначалися Президією Укрголовнауки терміном на один рік. Для осіб, відомих своїми визначними досягненнями в науці, ступінь доктора наук міг присуджуватися й без усіх процедур, прописаних у Положенні.

Проблема присудження ступеня доктора наук викликала чималі дискусії. Так, пропонувалося:

- 1) підвищити вимоги до претендентів на вчений ступінь, зокрема, з медичних наук;
- 2) вирішувати питання про наукову здатність претендента за проробленою ним певною програмою лабораторних робіт чи експериментів тощо;

3) знов увести магістерський ступінь та відповідну кваліфікаційну роботу, інакше доцільність ступеня доктора стає досить сумнівною, оскільки, поза іншим, не дає жодних практичних результатів;

4) надавати ступінь так само, як надається звання героя праці, оскільки об'єктивних даних для вирішення питання про наукову здатність аспіранта немає;

5) надавати ступінь насамперед молодим дослідникам, виходячи з його стимулятивної функції [258].

Одним з наслідків цього обговорення стало те, що роботи здобувачів стали прийматися до розгляду тільки у друкованому вигляді [258].

Після обговорення та прийняття у грудні 1924 р. Пленумом Укрнауки розроблених Президією Укрнауки уточнень та затвердження Колегією Наркомосу 9 лютого 1925 р. «Положення про вчені ступені» всі академічні комісії стали працювали відповідно до цього нормативного акта під керуванням Голови Комісії по присудженню учених ступенів при Укрголовнауці професора О. В. Палладіна.

Кількість дисертаційних справ цього періоду обчислюється декількома десятками, причому спостерігаються переважно клопотання про поновлення у науковому ступені, який було присуджено у дореволюційні часи. Наприклад, у 1923–1924 рр. Комісією з присудження наукових ступенів у Харкові було проведено сім публічних захистів на «звання» доктора медико-фізіологічних наук та доктора клінічної медицини, у Катеринославі – один захист доктора хімії, в Одесі – доктора ботаніки [263, 78] (загальним числом дев'ять). За період з жовтня 1924 до жовтня 1925 р. Харківська Комісія з наукових ступенів присудила по три ступеня доктора медико-фізіологічних наук та доктора клінічної медицини, а також по одному ступеню доктора соціальної медицини, доктора математики, доктора історії культури і доктора хімії, причому комісії з математики та хімії на час звіту ще продовжували свою роботу, Київська Комісія присудила по одному ступеню доктора медико-фізіологічних наук, клінічної медицини та математики, Одеська та Катеринославська – по одному ступеню доктора клінічної медицини [256]. Матеріали засідань Ради ВУАН 1924–1928 рр. також свідчать про те, що ступінь доктора наук на той час була вже у досить широкому науковому вжитку: *«Слухали про присвоєння наукових звань. До Київського бюро Наукового комітету від*

науково-дослідчих катедр надходять дисертації від людей, що бажають здобути науковий ступінь... Спільне зібрання одноголосно висловилося за те, щоб докторський ступінь присуджувати за дисертації, які своєю науковою вартістю дійсно задовольняють вимогам, що їй раніше ставилися до докторів». [264].

Крім того, використовувалася практика присудження наукового ступеня доктора наук *honoris causa*, тобто за видатні заслуги перед науковою галуззю в цілому, в знак пошани. Так, *«академік Д. Багалій став ініціатором у присудженні М. Слабченку наукового ступеня доктора історії української культури без захисту дисертації – за наукові заслуги – honoris causa (букв. причина пошани). До того ж докторат пройшов дуже швидко: 16 січня 1928 р. він розпочав клопотання, а до літа вже прийшло і затвердження...»* [394, 192].

Що ж стосується інших наукових титулів, то згідно з «Положенням Комісії з реєстрації наукових робітників» науковці первинно розподілялися за трьома категоріями: 1) початківці зі здатністю до наукової роботи, що підтверджена публікаціями та відзивом науково-дослідницької кафедри; 2) особи, здатні до здійснення самостійних досліджень, які виявили себе науковими працями; 3) сформовані науковці з великим досвідом наукової та науково-педагогічної роботи, які створили власну наукову школу [267].

Згодом цей поділ було переглянуто і виходячи з норм академічного грошового забезпечення, яке з 1922 р. видавалося Комітетом сприяння вченим як стимул суто наукової творчості й доповнювало платню, учені розподілялися уже на п'ять категорій: 1) учені-початківці; 2) викладачі вищої школи з певним стажем; 3) професори й самостійні викладачі; 4) видатні представники різних наукових напрямів та 5) видатні вчені світового значення та найвеличніші постаті з даної наукової спеціальності в державі. Ці категорії учених почасти можуть і мають розглядатися як наукова ієрархія, оскільки академічне забезпечення було не платнею за фактично вироблену працю, а відповідною оцінкою наукової кваліфікації та активності й продуктивності наукової діяльності.

Слід зазначити, що подібні новації (а на справі – повернення до перерваної традиції) на теренах Радянського Союзу спостерігалися не тільки в українських

наукових та науково-освітніх установах. Так, у сусідній Білорусі у травні 1926 р. порушувалося питання про присудження наукових ступенів, зокрема, секція наукових робітників Інституту білоруської культури спільно з викладачами медичного факультету Білоруського державного університету розробила положення про впровадження звання доктора наук виходячи з європейської кваліфікації *«із метою впорядкування кваліфікацій наукових робітників вищих розрядів, які мають великі заслуги в науково-дослідницькій галузі, представили та публічно захистили свої дослідження»* [446, 87–89; 447; 318, 70–76]; результатом подібної законотворчості стало «Положення про наукових робітників вищих навчальних закладів і наукових установ БСРР» [88, 141], згідно з яким ВНЗ та наукові установи отримали право присуджувати учений ступінь доктора наук із затвердженням Народним комісаріатом освіти.

Із метою підвищення наукового рівня викладачів (а також маючи на увазі політичну необхідність підготовки професури на новій комуністичній ідеологічній основі) у 1925 р. в СРСР запровадили інститут аспірантури: Наркомат освіти УСРР відповідно затвердив Положення про порядок підготовки наукових робіт при вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах, яким передбачався прилюдний захист наукової роботи на рівні ради факультету. Механізм зарахування до аспірантури передбачав рекомендацію науково-дослідних кафедр, ВНЗ та наукових установ для осіб з вищою освітою, які виявили хист до наукової й науково-викладацької діяльності, аспіранти користувалися усіма правами наукових робітників та отримували стипендію. Результатом трирічного навчання за певним науково-дослідницьким та навчальним планом був прилюдний захист наукової праці на відкритому засіданні кафедр з участю представників Укрнауки, правління вищого навчального закладу, Наукового комітету та громадських організацій: *«Коли прилюдна оборона виявить цілком достатню підготовку аспіранта до самостійної і науково-дослідчої або до вищої навчальної праці кафедра може по затвердженні президією Укрупнауки перевести аспіранта в наукові співробітники»* [270, 89].

Таким чином, упродовж розглянутого у даному підрозділі історичного періоду спостерігається певна самостійність органів державної влади Радянської України у справі атестації науково-викладацьких кадрів вищої класифікації. Найяскравішим її

проявом стало запровадження єдиного ступеня доктора наук, що присуджувався на підставі захисту відповідної дисертації або присвоювався «*honoris causa*». Згодом у загальносоюзному масштабі утвердилася практика публічного захисту випускниками аспірантури своїх наукових робіт (їх нерідко за старою звичкою називали «дисертаціями») як неодмінної умови заняття штатної посади, проте цей захист ще не пов'язувався з присудженням будь-якого ступеня.

3.2. Законодавче оформлення загальносоюзної системи наукових титулів у постанові РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» 1934 р.

Постановою РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» від 13 січня 1934 р. [98] на основі рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. у СРСР була створена єдина стабільна система атестації наукових кадрів. Запроваджувалися два наукових ступеня (кандидат – доктор) і три учених звання для викладачів ВНЗ (асистент – доцент – професор) та працівників науково-дослідних установ (молодший науковий співробітник – старший науковий співробітник – дійсний член науково-дослідної установи). 10 червня 1934 р. інструкцію щодо реалізації цієї постанови Голова Комітету з вищої технічної освіти при ЦВК СРСР Г. М. Кржижановський [99]. Таким чином, в радянській науковій та науково-педагогічній практиці було відроджено і законодавчо оформлено інститут присудження наукових ступенів. Відбулася універсалізація форм і методів управління та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, з'явилася чітко структурована система нормативно-правових актів, яка регламентувала процес становлення та розвитку науково-атестаційного процесу на місцях.

Відповідно до прийнятої постанови у 1934 р. було встановлено два наукових ступені – кандидата та доктора наук, причому під ученим ступенем розумілася «*кваліфікація певної особи в галузі певної наукової дисципліни за обсягом знань, ступенем самостійності її наукової роботи та за її науковим значенням*» [99]. Це свідчить про те, що ті фахівці, які готували Постанову, добре знали попередній вітчизняний досвід розвитку законодавства про присудження наукових ступенів (аналогічна спроба мала місце 1862 р.).

У Постанові сформульовано вимоги до здобувачів учених ступенів кандидата та доктора наук. Так, здобувач кандидатського ступеня мав успішно закінчити аспірантуру або скласти відповідні випробування (іспити), а також публічно захистити дисертацію за обраною темою, у якій потрібно було продемонструвати загальнотеоретичні знання з обраної фахової спеціальності та спеціальні знання за темою, а також здатність до самостійних наукових досліджень [98, 4].

Для отримання ступеня доктора наук потрібно було мати учений ступінь кандидата наук та публічно захистити дисертацію за обраною темою, проте до публічного захисту докторської дисертації могли бути допущені й особи, які не мали кандидатського ступеня, але відомі своїми науковими працями, відкриттями, винаходами, яким, до речі ступінь доктора міг присуджуватися навіть без захисту дисертації (такими докторами ставали дійсні члени Академії наук СРСР, ВАСГНІЛ та академій наук союзних республік). Дисертація, подана на здобуття наукового ступеня доктора наук мала бути самостійною дослідницькою роботою, результатом якої ставало б рішення або теоретичне узагальнення наукових проблем або науково обґрунтована постановка нових проблем, що мають значний науковий інтерес [96, 4].

Право отримання встановлених законом ступенів і звань поширювалося на всіх трудящих, як громадян СРСР, так і іноземців, за умови дотримання вимог, передбачених даною постановою [98, 9].

Із метою заохочення наукової роботи і підвищення кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів були встановлені учені ступені кандидата і доктора наук і вчені звання асистента, доцента й професора у вищих навчальних закладах (для науково-дослідних установ відповідні вчені звання молодшого наукового співробітника, старшого наукового співробітника і дійсного члена науково-дослідної установи). Таким чином, було встановлено дві паралельні системи присудження вчених звань: одна – для викладачів ВНЗ, друга – для працівників наукових органів, і якщо наукові ступені покликані встановлювати *«кваліфікацію ... особи в галузі певної наукової дисципліни за обсягом знань, ступенем самостійності наукової роботи і її науковим значенням»*, то вчені звання *«визначають посадову наукову функцію (педагогічну або науково-дослідну)»* [98, 3].

Через це перші присвоюються тим, хто, виявив здібність до самостійної дослідницької роботи, продемонстрував глибокі пізнання у тій або іншій науковій галузі, прийшов до вирішення або теоретичного узагальнення наукових проблем, науково обґрунтував постановку нових, став відомий своїми науковими працями, відкриттями або винаходами. А для отримання інших, окрім наявності вченого ступеня, за винятком звання асистента (молодшого наукового співробітника), було необхідно вести викладацьку або науково-дослідну роботу у вищих учбових закладах або науково-дослідних установах. Таким чином, законодавець увів для осіб, що претендували на вчене звання, три об'єктивні обмеження: за ступенем кваліфікованості у тій чи іншій науковій галузі, за характером професійної діяльності та за місцем роботи. Перше обмеження вимагало наявності вченого ступеня, друге й третє – ведення викладацької або науково-дослідної роботи тільки у вищих учбових закладах або науково-дослідних установах. Це дозволяло здійснювати відбір претендентів на підставі необхідної і достатньої наукової та професійної кваліфікованості для здійснення педагогічної або дослідницької діяльності.

Чим вище був ієрархічний стан вченого звання, тим складніше ставала система вимог і механізм його присудження. *«Звання доцента (старшого наукового співробітника) може бути присвоєне особам, що мають вчений ступінь кандидата наук і самостійно ведуть відповідну викладацьку або науково-дослідну роботу у вищих навчальних закладах або науково-дослідних закладах»* [98, 5]. Отже, претендентам на звання доцента (старшого наукового співробітника) вже необхідно було мати вчений ступінь кандидата наук, який присвоюється після *«успішного проходження аспірантури протягом встановленого терміну (або здачі відповідного екзамену) і публічного захисту кандидатської дисертації на обрану претендентом тему»* [98, 4], і самостійно вести викладацьку і науково-дослідну роботу у вищих навчальних закладах або науково-дослідних інститутах. Так, у СРСР з 1934 р. до кінця 1986 р. було захищено 518700 дисертацій (близько 11 тис. на рік – за винятком воєнних років), в т. ч. 473 тис. кандидатських дисертацій і 45,7 тис. докторських дисертацій; відношення докторів до кандидатів наук становило близько 1/10 [354].

Учені ступені присуджувалися президіями АН СРСР, ВАСГНІЛ, Комуністичної академії, академій наук союзних республік та Радою Всесоюзного інституту експериментальної медицини. Крім того, науковий ступінь доктора присуджувався через подання наукових рад ВНЗ та НДІ постановами Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті з вищої технічної освіти та Кваліфікаційних комісій при народних комісаріатах освіти та охорони здоров'я союзних республік.

Постановою 1934 р. передбачалося створення Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті з вищої технічної освіти (з 21 травня 1936 р. – Всесоюзний комітет у справах вищої школи при Раднаркомі СРСР) для керування атестацією наукових та науково-педагогічних кадрів. Передбачалося, що кваліфікаційні комісії мали складатися з представників науки й техніки, проте склад їх затверджувався народними комісарами. Склад комісій формувався шляхом призначення членів комісії керівником наркомату або відомства за поданням начальника управління (сектору) кадрів. Головною і єдиною вимогою до члена комісії була його висока кваліфікованість, а до складу комісії в цілому – здатність «представляти основні групи спеціальностей» ВНЗ та НДІ.

Організаційно комісія була наділена правами викликати за розпорядженням Голови на засідання комісії представників відповідних вищих навчальних закладів або науково-дослідних установ та переносити засідання комісії на територію самого учбового закладу або установи (у разі наявності значної кількості кандидатів на вчені звання й наукові ступені з числа викладачів одного певного навчального закладу або науково-дослідної установи). Механізм ухвалення рішення не був визначений – простою більшістю, абсолютною тощо [100, 21].

Положенням встановлена обов'язковість заведення на кожного претендента особової справи з присудженням йому відповідного порядкового номера і спеціальної картки. У ній потрібно було відбити: час надходження справи, перелік основних пред'явлених матеріалів, час відсилки і отримання відгуків від рецензентів із короткими резюме відгуків, рішення комісії, виписка з наказу тощо.

Члени комісії несли спільну відповідальність за ухвалене рішення і спілкування комісії безпосередньо з претендентом на звання було виключено. Останнє зумовлене

традиціями самої процедури затвердження і ієрархією органів атестації. Кваліфікаційна комісія мала справу лише з радами ВНЗ або НДІ, розглядаючи їх рішення і повідомляючи їх про своє, ті – безпосередньо з претендентами.

У цьому сенсі і процедуру ухвалення рішення радою ВНЗ або НДІ можна вважати мінімально регламентованою: указано лише на необхідність кворуму (не менше половини членів ради) і форму голосування – відкрито. Тобто те, що складало сутність порядку присвоєння вчених звань в імператорських російських університетах – процедура обрання, таємного голосування, чому незмінно приділялася центральна увага і що піддавалося постійним змінам, на цей раз опинилося на периферії. Головна увага була зосереджена на встановленні критеріїв відбору кандидатів (системі вимог), визначенні органів атестації, їхньої ієрархії, прав, обов'язків і загальних умов функціонування.

Рішення кваліфікаційної комісії могло бути оскаржене в місячний термін у Вищій атестаційній комісії Всесоюзного комітету з вищої технічної освіти при ЦВК Союзу РСР, а в народних комісаріатах освіти і охорони здоров'я – народному комісару [101, 5–6]. Так вперше в історії інституту присудження вчених звань з'явилася правова норма про можливість оскарження вирішення органу атестації.

Зазначимо, що визначені умови збереження вчених звань, не мали довічного статусу [99, 16]. Збереження присвоєного особі вченого звання, як, почасти, і його присвоєння прямо залежало від місця роботи й роду занять. Претенденти на звання професора, що проходили затвердження через ВАК ВКВТО, були позбавлені права на оскарження, а таким правом володіли всі претенденти на звання доцента й ті з претендентів на звання професора, кому воно присуджувалося кваліфікаційними комісіями при народних комісаріатах освіти і охорони здоров'я союзних республік [101, 5–6]. Обов'язкове проходження через затвердження кваліфікаційною комісією Академії введено для осіб, які закінчили аспірантуру в НДІ і яким кваліфікаційними комісіями інститутів присуджені учені звання [100, 37].

Слід сказати, що реорганізація науки в 1930-і рр. у цілому та введення вчених ступенів і вчених звань зокрема безпосередньо пов'язувалися передусім із цілями практичними – з народногосподарськими планами. І головним органом, що

затверджував вчені ступені та вчені звання, була Вища атестаційна комісія при Всеросійському комітеті з вищої технічної освіти, у безпосередньому веденні якого знаходилася не фундаментальна наука, а в першу чергу прикладні, технічні, галузі знання.

Існує думка, що постанова 1934 р. була викликана до життя через те, що наукові посади немов би обіймали колишні комісари, які майже не мали наукової підготовки і не в змозі були спромогтися на написання докторської дисертації (як до революції). За цих причин і вводився ступінь кандидата наук з необхідною вимогою написання «зредукованої», кандидатської, дисертації, які надавали права на доцентські та професорські посади та водночас забезпечували партійне керування радянською наукою. Проте, якби так було насправді, не було потреби вводити жорсткі умови до захистів та до рівня підготовки претендентів-здобувачів. Партійно-адміністративний контроль за наукою достатньою мірою вже був забезпечений як створенням Вищої атестаційної комісії, так і позбавленням ректорів університетів права на видачу дипломів про наукові ступені. На нашу думку, уведення кандидатського ступеня було аналогією магістерського ступеня дореволюційної Росії навіть із підвищеним рівнем вимог до його отримання (хоча, не виключаючи при цьому й вимог класового походження та партійності).

Порядок присудження вчених звань вперше перестав бути одночасно і порядком обрання на посаду, хоча «прикріпленість» учених звань до посад, установлена спочатку статутами російських імператорських університетів, була збережена, а згодом і розвинена. Рішення рад ВНЗ і НДІ ухвалювалося за наявності кворуму не менше половини членів ради відкритим голосуванням: вперше балотування кандидатів – таємне голосування – було замінене на відкрите.

Інститут присудження вчених звань було винесено за парадигму університетів, і до системи атестації були включені всі ВНЗ і НДІ, через що потрібно було скласти й нову наукову титулатуру – для викладачів ВНЗ (установлені вчені звання асистента, доцента і професора) та для працівників наукових організацій (установлені звання молодшого наукового співробітника, старшого наукового співробітника і дійсного члена, останнє надалі було скасоване і замінене званням професора).

Нова стратифікаційна система будувалася на традиційному принципі, що закріпився до початку ХХ ст., – принципі ієрархічності, тобто залежності порядку присудження вчених звань від ієрархічного стану останніх, заснованому, у свою чергу, на поєднанні принципів уніфікації і диференціації. Одразу ж були встановлені різні, але структурно одноманітні, системи вимог і процедури проходження кандидатур.

У 1934 р. повторився прецедент статуту 1884 р., яким був зруйнований принцип передування захисту дисертації отриманню вченого звання. Затверджений у період з 1906 р. по 1917 р. порядок отримання вчених звань, що не мав виключень, перестав бути таким назавжди. Можливість отримання вчених звань як виняток – без наявності відповідного вченого ступеня, – уведена в 1934 р., поклала початок системі виключень, що незмінно розширювалася.

Перша система органів атестації була досить широкою, включаючи до свого складу чотири інстанційних рівня:

- 1) вища інстанція, яка виносила остаточні ухвали (ВАК ВКВТО (ВАК ВКВШ), народний комісар, президії Академії наук СРСР і академій союзних республік);
- 2) проміжна ланка, призначена для здійснення процедури затвердження (народний комісар, директор ВНЗ або НДІ);
- 3) орган, що забезпечує додатковий розгляд питання (кваліфікаційні комісії народних комісаріатів);
- 4) первинна інстанція, що клопоче про присудження звання (рада ВНЗ або НДІ).

Таким чином, радянська влада визнала необхідним жорстко і однаково в межах усього Союзу РСР урегулювати справу атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Була створена централізована загальнодержавна системи атестації на чолі з Вищою Атестаційною Комісією СРСР, яка мала забезпечити єдність вимог до здобувачів наукових ступенів і вчених звань. Водночас справа атестації вийшла далеко за межі університетів, і до неї долучилися численні новостворені радянські вищі навчальні заклади та науково-дослідні установи.

Ідея єдиного (докторського) наукового ступеня була відкинута, натомість була впроваджена дворівнева система наукових ступенів, доволі подібна до тієї, що існувала у

Російській імперії. Що ж стосується вчених звань, то намітився розкол раніше відносно єдиної науково-освітньої спільноти на «чистих» науковців і освітян зі своїми власними ученими званнями. Новацією стало і нормативне закріплення можливості здобути вчене звання як виняток, тобто не маючи відповідного наукового ступеня.

Нова радянська атестаційна система зберегла ряд традиційних норм і інститутів, але загалом слід констатувати посилення державно-адміністративного впливу навіть порівняно з дореволюційною російською практикою.

3.3. Розвиток інституту наукової титулатури в УРСР (1934–1991 рр.)

Створення 1934 р. нової загальносоюзної системи наукових титулів стало стимулом для активізації відповідної законотворчої діяльності: з 1934 по 1991 р. було прийнято близько 70 нормативно-правових актів, що регулювали порядок присудження вчених ступенів і присвоєння вчених звань. При цьому, весь цей час питання надання наукових титулів у Радянській Україні регламентувалося виключно загальносоюзними актами, тому назва цього підрозділу має доволі умовний характер.

Систему вимог, встановлену інструкцією Наркомосу СРСР від 24.05.1941 р. «Про порядок застосування постанови СНК СРСР від 20.03. 1937 і 26.04.1938 р. «Про вчені ступені і звання» [109; 110] вирізняли дві особливості:

- 1) *ускладнення* вимог до здобувачів учених звань професора, доцента і старшого наукового співробітника при збереженні попередньої процедури їх присудження;
- 2) *збереження* вимог до претендентів на вчене звання асистента (молодшого наукового співробітника) при *ускладненні* процедури їх присудження.

Кардинальним чином були змінені, зі збереженням своєї уніфікованої системи, вимоги до претендентів на вчене звання доцента і професора, а процедура присудження залишилася тією ж. Встановлено, що *«вчене звання доцента присвоюється... особам, що мають науковий ступінь кандидата наук і які обіймають штатну посаду або обрані за конкурсом на посаду доцента і затверджені на цій посаді наркоматом, після закінчення одного року їх успішної науково-педагогічної діяльності на посаді доцента. Учене звання*

старшого наукового співробітника присвоюється особам, що мають учений ступінь кандидата наук і перебувають на посаді старшого наукового співробітника не менше одного року» [109, 19].

Уперше вимоги доповнювалися умовами і темпоральними межами, відведеними на їх виконання: особам, що відповідали вищеназваним вимогам, звання присвоювалося за умов успішної науково-педагогічної діяльності на посаді доцента протягом одного року. Цим був введений свого роду випробувальний термін. Таким чином, була відроджена колишня «відповідність» учених звань посадам і практика випробувальних термінів, уведена ще статутом імператорських російських університетів 1884 р. [54, 468]. Аналогічно визначалися й вимоги до претендентів на вчене звання професора: *«Учене звання професора присвоюється...особам, що мають науковий ступінь доктора наук, затвердженим ВКВШ на посаді завідувача кафедрою або обраним Радою інституту за конкурсом на посаду професора кафедри із затвердженням на цій посаді наркоматом, по закінченні одного року їх успішної науково-педагогічної діяльності на посаді професора» [109, 19].*

Оскільки присвоєння учених звань доцента і професора ставилося у залежність від перебування на відповідній посаді, то автоматично виникли квантитативні обмеження: кількість осіб із ученими званнями доцента і професора відтоді не мала перевищувати кількість названих посад, установлених за штатним розкладом. Аналогія зі статутами імператорських російських університетів очевидна.

Із урахуванням наведених змін було викладено і положення, що раніше було приміткою до п. 14 постанови 1937 р., про можливість отримання вчених звань доцента і професора без наявності вченого ступеня. Таке право зберігалося для висококваліфікованих фахівців із великим виробничим стажем, стосовним до педагогічної діяльності у ВНЗ, із тим обмеженням-уточненням, що цей стаж було напрацьовано в промисловості, на транспорті, у сільському господарстві або в галузі мистецтв [109, 19–20]. Інструкцією 1941 р. вже теж виключалася можливість допущення за певних умов до виконання обов'язків професора, доцента, старшого наукового співробітника осіб, що мають достатній стаж науково-дослідної або педагогічної діяльності, але не мають наукового ступеня. Наявне в інструкції 1934 р., таке положення

інструкцією 1938 р. було підтверджено лише в частині раніше винесених ухвал із посиленням умов і визначенням обмежувальних часових рамок [109, 13–14]. Інститут тимчасово виконуючих обов'язки професора, доцента, старшого наукового співробітника фактично був скасований.

Вимоги до претендентів на звання асистента (молодшого наукового співробітника) не зазнали ніяких змін. Це, як і раніше, обов'язковість вищої освіти, кваліфікованість до викладацької і науково-дослідної роботи і її здійснення під керівництвом професора або доцента (старшого наукового співробітника), але з ускладненням процедури присудження.

Уведена в 1941 р. залежність отримання вчених звань від штатної посади була розвинена в інструкції «Про порядок присудження вчених ступенів і присудження вчених звань», затвердженій 4 квітня 1957 р. [117], у якій загальними для претендентів на вчене звання стали вимоги про:

- 1) перебування в штаті ВНЗ або НДІ на відповідній штатній посаді;
- 2) успішну роботу на посаді не менше року;
- 3) наявність вищої закінченої освіти і відповідного вченого ступеня;
- 4) наявність опублікованих наукових робіт, праць або винаходів.

В інструкції 1957 р. вперше у радянській практиці була сформульована вимога до здобувачів наукових ступенів надавати до Ради навчального закладу, або науково-дослідної установи автореферат (у попередніх інструкціях від 20 січня 1937 р., 26 квітня 1938 р. та 24 травня 1941 р.), мова йшла про надання лише тез дисертації без розгорненого визначення вимог до них. В авторефераті мав бути відображений основний зміст дисертації із переліком наукових видань, в яких його надруковано, обсягом до 1 друкованого аркуша для кандидатської та до 2 друкованих аркуші – для докторської. Виданий ВНЗ чи НДІ, автореферат мав наклад не менш як 100 примірників і розсилався членам ради і заінтересованим установам та організаціям не пізніше, ніж за 30 днів до захисту [117, 6–14].

Таким чином, можна говорити про те, що після 1957 р. перестала існувати одноманітна система вимог до кандидатів, унаслідок диференціації з'явилися дві різні системи вимог:

- 1) уніфікована, конкретизована система вимог до претендентів на звання професора, доцента і старшого наукового співробітника;
- 2) система вимог, що абсолютно різниться з нею, до претендентів на звання асистента (молодшого наукового співробітника).

За інструкцією «Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», затвердженою 9 квітня 1960 р., розширено систему винятків. За новим положенням регламентувалася можливість отримання вченого звання доцента і професора як виняток для висококваліфікованих фахівців, залучених до педагогічної діяльності у ВНЗ, із великим виробничим стажем. Це право було поширене й на викладачів ВНЗ [118, 15], які могли отримати звання без наявності вченого ступеня, за умови, що вони:

- 1) посідають відповідну посаду доцента або професора за конкурсом;
- 2) успішно пропрацювали на цій посаді не менше року;
- 3) мають друковані наукові праці і навчально-методичні розробки;
- 4) мають великий стаж науково-педагогічної роботи;
- 5) ведуть лекційні курси на високому науково-теоретичному рівні з використанням досягнень сучасної науки і техніки.

У 1966 р., 28 вересня, ВАК при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти СРСР затвердила нову інструкцію про порядок присудження учених ступенів і присвоєння вчених звань, згідно з якою отримання вченого звання, окрім звань асистента і молодшого наукового співробітника, прямо залежало від єдності трьох основоположних вимог – наявності відповідного наукового ступеня, перебування на штатній посаді та успішної роботи на цій посаді протягом установленого строку.

Вимога обіймати відповідну посаду вводилася і для претендентів на звання асистента (молодшого наукового співробітника). Подальший розвиток отримали положення, що стосуються участі претендентів у підготовці наукових кадрів, згодом зведені в ранг обов'язкових вимог [123, 22].

Був виправлений недолік попереднього порядку, згідно з яким доктор наук, посідаючи в НДІ відповідну посаду, але не ведучи підготовки наукових кадрів або педагогічної роботи у ВНЗ, як того вимагало отримання звання професора, позбавлявся

можливості отримати вчене звання загалом, оскільки право набути звання старшого наукового співробітника поширювалося лише на кандидатів наук. Нове положення зрівняло всіх докторів наук у праві на отримання вчених звань, надало їм можливість залежно від посади претендувати на звання або професора, або старшого наукового співробітника.

Головна особливість системи вимог 1966 р. полягала в значному розширенні кола осіб, які отримали право бути затвердженими в ученому званні професора або доцента без наявності наукового ступеня. У ній, як і раніше, залишилися висококваліфіковані фахівці з великим виробничим стажем у промисловості, на транспорті, у сільському господарстві і в галузі мистецтва та викладачі ВНЗ із великим стажем науково-педагогічної роботи [123, 29]. Як виняток, викладачам ВНЗ із великим стажем науково-педагогічної роботи могло бути присуджене вчене звання професора і доцента в тому випадку, якщо вони займали відповідну посаду за конкурсом, успішно пропрацювали у ВНЗ на цій посаді не менше року, вели лекційні курси на високому науково-теоретичному рівні, брали активну участь в ідейно-виховній роботі, мали друковані наукові праці, підручники та навчально-методичні посібники. Ці положення вперше були доповнені двома примітками, чинними дотепер: а) народні артисти СРСР і союзних республік, заслужені артисти союзних республік, народні художники СРСР, заслужені діячі мистецтв союзних республік, дійсні члени та члени-кореспонденти Академії мистецтв СРСР, лауреати міжнародних та всесоюзних конкурсів, які проводять педагогічну роботу за своєю спеціальністю у вищих навчальних закладах, користуються переважним правом подання до затвердження у вченому званні; б) особи, які затверджені у вченому званні доцента без наукового ступеня кандидата наук, крім працівників мистецтв, не можуть бути подані до затвердження у вченому званні професора без захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук [123, 30]. Водночас одна особа, за винятком працівників мистецтв, не могла у виключному порядку набути послідовно вчені звання доцента і професора. Тобто здобувач, одного разу реалізувавши право на отримання вченого звання (доцента) без наявності вченого ступеня, при отриманні більш високого вченого звання (професора) такого права вже позбавлявся.

Поява в інструкції таких положень ще раз підтверджує тезу про те, що законодавство в частині присудження вчених звань цілеспрямовано розвивалося шляхом постійного і поступового збільшення діапазону можливих претендентів, у даному випадку вже за рахунок тих, хто отримав визнання на державному рівні, добився видатних успіхів на професійному терені. А це закономірно вимагало і постійного вдосконалення системи відбору через збільшення кількості претендентів і пошуку критеріїв, що дозволяли підтримувати стабільно високий професійний рівень самих претендентів.

В Інструкції про порядок присудження вчених ступенів і присудження вчених звань, затвердженій ВАК при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти СРСР 23 червня 1972 р., система вимог до претендентів зазнала якісних змін: триєдність основоположних вимог доповнено четвертою – установленим мінімальним стажем науково-педагогічної і науково-дослідної роботи, що різнився залежно від звання [128]. Щодо присвоєння наукових ступенів вимоги залишалися незмінними.

Абсолютна обов'язковість наявності наукового ступеня була поширена і на претендентів на звання старшого наукового співробітника. Тим самим підкреслювалося, що передбачена для ВНЗ можливість отримання її працівниками вченого звання без відповідного наукового ступеня на співробітників НДІ ні за яких умов не поширюється. Очевидно, що система відбору претендентів на вчене звання з наукового середовища була (і нині залишається) жорсткіша, ніж з науково-педагогічної.

У вимогах до претендентів на вчене звання доцента було слушно виключено введену інструкцією 1966 р. умову активно брати участь в ідейно-виховній роботі серед студентів, але додано умову мати не менше 5 років загального науково-педагогічного стажу, зокрема, не менше трьох років педагогічної роботи у ВНЗ.

Абсолютно новим було положення про те, що *«доктори і кандидати наук, залучені з виробництва за конкурсом на педагогічну роботу, можуть подаватися до затвердження у вчених званнях після закінчення семестру їх успішної педагогічної роботи в даному ВНЗ»* [128, 12]. Це дозволило уникати ситуацій, коли доктори і кандидати наук від виробництва опинялися в гіршому стані, ніж висококваліфіковані

фахівці з великим виробничим стажем, але без ступеня. Тепер перша категорія не лише зрівнювалася у правах з другою, а й мала навіть певні преференції.

Таким чином, двома послідовними інструкціями – 1966 р. і 1972 р. – були внесені однотипні зміни, якими залежно від наявності чи відсутності вченого ступеня та їх ієрархії коригувався обсяг прав окремих категорій претендентів. На нашу думку, це дозволяє говорити про свідоме прагнення привести правовий статус претендента на отримання вченого звання й обсяг його прав у відповідність зі статусом, набутим із присудженням наукового ступеня.

Повертаючись до питання про вимоги, що висуваються до висококваліфікованих фахівців, відзначимо, що вони, залишившись в колишньому формулюванні, були доповнені роз'ясненнями та примітками, що надало їм дещо іншого сенсу. Так, *«при поданні таких осіб до затвердження в учених званнях разом із тривалістю виробничого стажу мають враховуватися посади, обіймані в період їх виробничої діяльності, і якість педагогічної роботи з моменту обрання на посаду за конкурсом»*. Під останнім, у свою чергу, малося на увазі те, що і претенденти на звання професора, і претенденти на звання доцента мусять *«обіймати посади, що вимагають глибоких професійних знань і наукової ерудиції на рівні»*: для перших – професори ВНЗ зі ступенем доктора наук, для інших – доценти зі ступенем кандидата наук. Основною вимогою до педагогічної роботи претендентів на звання професора визначено *«читання на високому науковому і методичному рівні семестрового курсу лекцій зі своєї спеціальності»*. Рівень аналогічної вимоги до претендентів на звання доцента знижений до *«освоєння читання курсу лекцій за фахом і всіх інших видів навчальної та методичної роботи»* [128, 12]. У цієї категорії претендентів на вчене звання не вважалось обов'язковим наявність опублікованих наукових праць.

18 жовтня 1974 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові № 825 «Про заходи з подальшого вдосконалення атестації наукових і науково-педагогічних кадрів» [133] відзначили, що Вища атестаційна комісія (ВАК) і ради ВНЗ та НДІ провели позитивну роботу з наукової атестації кадрів, чим сприяли формуванню наукового потенціалу країни. Разом з тим, у цій роботі були і ряд серйозних недоліків і упущень. Так, *«мережа рад з присудження вчених ступенів і присвоєння вчених звань настільки розрослася, що*

ВАК не в змозі чинити активного впливу на їхню діяльність, враховувати нові перспективні напрямки в розвитку наук і галузей народного господарства» [133, 51]. В результаті недостатнього контролю з боку ВАК багато рад послабили вимогливість до якості дисертацій, підвищенню їх теоретичної та практичної цінності. У ряді випадків ради з присудження наукових ступенів виявилися недостатньо кваліфікованими. Чимало дисертаційних робіт не представляли наукової вартості, мали описовий, поверхневий характер, дублювали одна одну.

З моменту створення ВАК (1932 р.) була фактично відсутня нормативна база її діяльності. У зв'язку з вищесказаним ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили:

а) визнати за необхідне перетворити Вищу атестаційну комісію при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти СРСР на Вищу атестаційну комісію при Раді Міністрів СРСР;

б) встановити, що ВАК при Раді Міністрів СРСР (пленум) буде формуватися з числа великих учених і фахівців основних напрямків наук у межах 200 осіб. Керівним органом ВАК при Раді Міністрів СРСР має стати президія числом 25 чоловік, яка у своїй діяльності підзвітна пленуму ВАК;

в) покласти на ВАК керівництво науковою атестацією кадрів, контроль за забезпеченням високої якості дисертаційних робіт;

г) президії ВАК спільно із заінтересованими установами в двомісячний строк підготувати і внести на розгляд ЦК КПРС положення про ВАК;

д) із метою підвищення вимог до наукової атестації кадрів і більш кваліфікованої оцінки якості дисертаційних робіт визнати за необхідне створення мережі спеціалізованих рад, у складі яких мають бути представлені найавторитетніші вчені;

е) у практичній діяльності ВАК і спеціалізовані ради мають встановити непорушне правило, щоб до захисту приймалися тільки такі дисертаційні роботи, які мають наукову і практичну цінність, а здобувачами наукових ступенів затверджувалися особи, які позитивно проявили себе в науковій, виробничій і громадській роботі [133].

8 травня 1975 р. постановою № 375 Рада Міністрів СРСР ухвалила затвердити «Положення про Вищу атестаційну комісію при Раді Міністрів СРСР (ВАК СРСР)» [134], підготовлене президією ВАК СРСР спільно з Державним комітетом Ради

Міністрів СРСР з науки і техніки, Академією наук СРСР і Міністерством вищої й середньої спеціальної освіти СРСР.

Положення складалося з 15 пунктів. ВАК СРСР визначався як загальносоюзний державний орган з присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам із усіх напрямків науки, техніки, освіти і культури. Головними завданнями ВАК СРСР встановлювалися: керівництво атестацією наукових кадрів вищої кваліфікації та забезпечення єдності вимог до здобувачів наукових ступенів; контроль за якістю дисертаційних робіт, за їх науковою та практичною значимістю; участь у формуванні наукового потенціалу країни.

ВАК СРСР відповідно до покладених завдань: а) надавала за клопотаннями міністерств і відомств радам з присудження наукових ступенів право прийому до захисту докторських і кандидатських дисертацій; б) створювала спеціалізовані ради для захисту докторських і кандидатських дисертацій при провідних ВНЗ і НДІ; в) затверджувала персональний склад рад з присудження наукових ступенів, встановлювала перелік спеціальностей, за якими радам надавалося право прийому до захисту дисертацій; г) присуджувала на основі рекомендацій рад ВНЗ та НДІ науковий ступінь доктора наук; д) розглядала в порядку контролю кандидатські дисертації, приймала рішення про видачу диплома кандидата наук, а в необхідних випадках скасовувала рішення рад; е) брала участь із зацікавленими установами у плануванні підготовки наукових кадрів; ж) спільно із заінтересованими міністерствами розглядала в порядку контролю тематику запланованих докторських і кандидатських дисертацій із урахуванням вимог науково-технічного і соціального прогресу; проводила аналіз захищених дисертаційних робіт; з) оформляла дипломи доктора і кандидата наук; здійснювала ностріфікацію (прирівнення) дипломів про наукові ступені інших держав.

Поряд з обов'язками, ВАК СРСР дістала право: 1) здійснювати державний контроль за діяльністю рад з присудження наукових ступенів; 2) заслуховувати на засіданнях Президії та Колегії ВАК СРСР звіти керівників рад з метою вивчення та узагальнення досвіду їх роботи; 3) направляти в разі потреби до спеціалізованих рад дисертаційні роботи на додатковий висновок з приводу їх цінності для науки і народного господарства та відповідності визначеним вимогам до дисертацій; 4) позбавляти права

прийому до захисту дисертацій ради, які присуджували наукові ступені за недоброякісні роботи або припускали грубі порушення встановленого порядку захисту дисертацій; 5) позбавляти наукових і науково-педагогічних працівників наукових ступенів; 6) здійснювати контроль за організацією та рівнем кандидатських іспитів; 7) отримувати щорічну звітність від спеціалізованих рад з присудження наукових ступенів; 8) доручати організаціям та установам проведення науково-дослідних робіт, пов'язаних із удосконаленням наукової атестації кадрів; 9) скликати міжвідомчі наради для обговорення проблем, пов'язаних із удосконаленням системи наукової атестації кадрів, підвищенням наукового рівня і практичної цінності дисертацій; 10) брати участь у роботі міжнародних організацій, нарад та конференцій з питань досвіду присудження наукових ступенів; 11) видавати Бюлетень ВАК з питань наукової атестації кадрів.

ВАК СРСР очолював Голова, який мав Заступників і Головного вченого секретаря, які призначалися Радою Міністрів СРСР. Пленум ВАК СРСР визначався науково-громадським органом і формувався з числа визначних учених і фахівців з основних напрямів науки. Скликався він не рідше двох разів на рік. Президія ВАК СРСР вважалася підзвітною Пленуму, і була керівним органом ВАК СРСР у період між Пленумами. Основними функціями президії ВАК СРСР визначалися: а) розроблення порядку організації та розміщення спеціалізованих рад з присудження наукових ступенів; б) затвердження персонального складу рад із захисту докторських дисертацій і надання їм права розгляду дисертаційних робіт за відповідними спеціальностями; в) винесення рішення про створення експертних рад, на які ВАК спирався у своїй роботі; г) прийняття рішення про присудження наукового ступеня доктора наук; д) періодичне заслуховування звітів про роботу голів рад з присудження наукових ступенів, повідомлень Державної інспекції з питань наукової атестації, обговорення проектів документів, що виносяться на розгляд Пленуму ВАК СРСР.

Колегія ВАК СРСР створювалася у складі Голови ВАК СРСР (голова колегії), заступників Голови, Головного вченого секретаря та інших керівних працівників ВАК СРСР. Колегія на своїх регулярних засіданнях:

а) розглядала основні питання поточної діяльності ВАК СРСР, перевірки виконання прийнятих рішень, добору і використання кадрів, проекти найважливіших наказів, інструкцій і постанов, звіти керівників відділів;

б) затверджувала персональний склад рад із захисту кандидатських дисертацій і надавала їм право розгляду дисертаційних робіт за відповідними спеціальностями;

в) розглядала клопотання рад ВНЗ та НДІ про присудження наукового ступеня кандидата наук.

Для наукової експертизи поданих дисертацій створювалися експертні ради по галузях наук із числа провідних вчених і фахівців народного господарства і культури. Вони затверджувалися Президією ВАК СРСР на 3 роки з подальшим оновленням складу не менш ніж на третину. Штатний розклад апарату ВАК СРСР, а також положення про відділи розглядалися і затверджувалися колегією ВАК СРСР.

Інший акт атестаційної реформи – «Положення про порядок присудження вчених ступенів та присвоєння вчених звань», затверджений постановою Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1975 р. за № 1067 [135], мав п'ять пов'язаних між собою розділів: 1) Вчені ступені і вчені звання; 2) Про спеціалізовані ради із захисту дисертацій і присудження вчених ступенів; 3) Про присудження вчених ступенів і порядок проходження відповідних справ у ВАК СРСР; 4) Про присвоєння наукових звань і порядку проходження відповідних справ у ВАК СРСР; 5) Про порядок оформлення атестаційних документів, позбавлення наукових ступенів і вчених звань та розгляду апеляцій.

У першому розділі нічого нового в порівнянні з попередньою інструкцією про порядок присудження вчених ступенів не було внесено. Основні доповнення і уточнення було зосереджено в другому розділі. Тепер кожна спеціалізована рада мала право приймати до захисту дисертації з однієї або групи (не більше трьох) суміжних спеціальностей. До складу ради із захисту докторських дисертацій мали входити лише доктори наук, з них не менше п'яти з кожної зі спеціальностей, за якими раді надано право прийняття дисертацій до захисту. У раді з присудження наукових ступенів кандидата наук мало було бути не менше трьох докторів і трьох кандидатів наук з кожної спеціальності, але доктори наук мали становити не менше половини всього складу ради. Строк повноважень зазначених рад не повинен був перевищувати п'яти

років. Склад ради встановлювався у кількості від 11 до 25 чоловік, при цьому кількість членів ради за її профілем повинно було перевищувати число інших спеціалістів, що входять в раду. До її складу включалося не менше 20 відсотків вчених з інших організацій з кожної зі спеціальностей. Відповідно до положення доктор наук мав право бути членом не більше двох рад, одна з яких знаходилася за місцем його роботи. До складу ради з правом вирішального голосу включалися також представники партійної та профспілкової організацій.

У цьому положенні вперше за радянський період окремий підрозділ було присвячено вимогам, які висуваються до здобувачів наукових ступенів. Відповідно до ст. 24 здобувачі наукових ступенів мусили мати «... *глибокі професійні знання і наукові досягнення в певній галузі науки, широкий науковий і культурний кругозір*», володіти марксистсько-ленінською теорією, позитивно проявити себе в науковій, виробничій і громадській роботі та слідувати нормам комуністичної моралі, керуючись у своїх діях принципами радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Особи, яким присудили наукові ступені, зобов'язувалися виявляти творчу ініціативу в розвитку відповідної галузі науки, брати участь у підготовці та атестації наукових кадрів.

Ступінь доктора наук мав присуджуватися особам, які мають ступінь кандидата наук, зазвичай, з відповідної галузі науки після публічного захисту докторської дисертації. Здобувач вченого ступеня доктора наук мусив проявляти себе творчим дослідником, здатним самостійно на високому теоретичному рівні ставити й вирішувати загальнонаукові проблеми, що представляють значний внесок у науку і практику. Ступінь кандидата наук присуджувався особам, які мають, як правило, відповідну вищу освіту, успішно склали кандидатські іспити і публічно захистили кандидатську дисертацію. Здобувач цього ступеня мав виявляти здібності до самостійних наукових досліджень, уміння розробляти актуальні наукові проблеми, які мають важливе теоретичне і практичне значення. Слід зазначити, що особи, уже затверджені в ученому званні професора або доцента, при здачі кандидатських іспитів звільнялися від іспиту за спеціальною дисципліною.

В окремому підрозділі розкривалися вимоги, що висуваються до докторських і кандидатських дисертацій. Вони суттєво відрізнялися від тих, які були сформульовані в

інструкції 1972 року. Так, докторська дисертація мала бути самостійною роботою, в якій на підставі виконаних автором досліджень *«сформульовані і обґрунтовані наукові положення, сукупність яких можна кваліфікувати як новий перспективний напрямок у відповідній галузі науки, або здійснено теоретичне узагальнення та вирішення великої наукової проблеми, що має важливе народногосподарське, політичне та соціально-культурне значення»*. Основні наукові результати, отримані в докторській дисертації, необхідно було опублікувати в наукових виданнях, що випускаються центральними і республіканськими видавництвами, а також іншими видавництвами за списком, затвердженим ВАК СРСР і Державним комітетом Ради Міністрів СРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук, згідно зі ст. 28 Положення, є закінченою науково-дослідною роботою, виконаною самостійно або під керівництвом доктора наук, яка містить *«нове вирішення актуальної наукової задачі, що має істотне значення для відповідної галузі знань»*. Як виняток, кандидатська дисертація могла бути виконана під керівництвом кандидата наук відповідної спеціальності.

У Положенні були сформульовані загальні вимоги до дисертації, що розумілася як *«...кваліфікована наукова робота в певній галузі науки, що має внутрішню єдність, містить сукупність наукових результатів, наукових положень, висунутих автором для публічного захисту, і свідчить про особистий внесок автора у науку і його якостях як ученого»*. У дисертацію мали включатися авторські наукові положення, їх теоретичне обґрунтування та експериментальне підтвердження, обґрунтування вибраної методики дослідження, отримані результати. Якщо автором дисертації пропонувалися нові шляхи вирішення проблеми, то вони мали бути критично аргументовані й суворо оцінені порівняно з відомими рішеннями за усіма аспектами. Відзначалося, що в дисертації мають наводитися відомості, що підтверджують впровадження чи практичне використання в народному господарстві отриманих автором результатів. Основними формами впровадження в практику результатів дисертаційних робіт мали стати розроблення нормативно-правових та аналітичних матеріалів для державних органів; опублікування дисертаційних досліджень у вигляді монографій; використання матеріалів дослідження в базових, елективних і факультативних курсах; пропагування

результатів дисертації в засобах масової інформації. Відповідно до Положення навчальні посібники та словники до захисту у формі дисертації не приймалися.

При написанні дисертації здобувач зобов'язаний був давати посилання на автора і джерело, звідки він запозичив матеріал або окремі результати. У разі використання чужого матеріалу без посилання на автора і джерело дисертація мала зніматися з розгляду без права повторного захисту.

У Положенні також викладалися вимоги до змісту вступу до дисертації. У ньому мав міститися у вигляді короткої анотації виклад того нового, що вноситься здобувачем у дослідження проблеми, і основних положень, що виносяться на захист.

У підрозділі «Про порядок подання та захисту дисертацій» мінімальний час, що має пройти після опублікування основних результатів дослідження до захисту докторської дисертації був збільшений ще на два місяці і складав півроку, а кандидатської дисертації – на один місяць і складав чотири місяці після опублікування праць здобувача, що відображають основний зміст, результати, висновки і рекомендації дисертації.

У цьому Положенні вперше запроваджувалася норма, згідно з якою здобувач зобов'язаний був отримати висновок організації, де виконував дисертаційну роботу або до якої був прикріплений. Законодавець вважав, що такий висновок є попередньою експертизою дисертації. У ньому мали відобразитися: актуальність теми дослідження та її зв'язок з планом основних наукових робіт НДІ і ВНЗ; конкретна особисту участь автора в отриманні наукових результатів, викладених у дисертації; ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації; ступінь новизни результатів, отриманих автором дисертації; пропозиції щодо використання отриманих результатів; рекомендація дисертації до захисту з урахуванням наукової зрілості та суспільно-політичної діяльності претендента.

Стосовно до змісту автореферату, у ньому *«... мають бути висловлені ідеї та висновки дисертації, показаний внесок автора в розробку обраних проблем, ступінь новизни і значимості результатів досліджень, а також обґрунтована структура дисертаційної роботи»*.

У цьому Положенні було розширено коло питань, які мають бути висвітлені офіційним опонентом у відгуку: 1) актуальність обраної теми; 2) новизна дослідження та

отриманих результатів; 3) ступінь обґрунтованості та достовірності кожного наукового положення, висновків і висновків здобувача, сформульованих у дисертації; 4) значимість для науки і практики висновків і рекомендацій дисертанта; 5) відповідність роботи вимогам, що пред'являються до дисертацій; 6) опублікування основних результатів дисертації в науковій пресі; 7) переваги і недоліки за змістом і оформленням дисертації; 8) думку про наукову роботу здобувача в цілому.

У Положенні також були конкретизовані і ширше представлені вимоги до змісту відгуку провідної установи. У ньому необхідно було відобразити: 1) актуальність теми виконаної роботи та її зв'язок з планами відповідних галузей науки і народного господарства; 2) новизну дослідження та отриманих результатів, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації; 3) значущість для науки і виробництва отриманих автором дисертації результатів; 4) конкретні рекомендації щодо використання результатів та висновків дисертаційної роботи із зазначенням підприємств чи установ, де їх доцільно впроваджувати; 5) наукові колективи, яким слід продовжити або розвинути відповідні дослідження; 6) рекомендації щодо використання її матеріалів у навчальних курсах.

Вперше вводився розділ «Про проходження у ВАК СРСР справ з присудження учених ступенів». клопотання спеціалізованої ради про присудження наукового ступеня доктора наук, особова справа здобувача та дисертація мали бути подані у ВАК СРСР і розглянуті відповідною експертною радою, основними функціями якої визначався контроль за високим науковим рівнем дисертацій, їх науковою та практичною цінністю. На підставі поданих матеріалів експертна рада ВАК СРСР затверджувала висновок з дисертації, який оформлявся протоколом. Він був рекомендацією для прийняття рішення ВАК СРСР. Якщо дисертація була написана на перетині кількох галузей науки, для її розгляду могли бути скликані об'єднані засідання декількох експертних рад.

Деякі зміни у змісті відбулися в розділі «Про порядок оформлення атестаційних документів, позбавлення наукових ступенів і вчених звань та розгляду апеляцій». Так, у ст. 104 подано перелік організацій, які могли порушувати клопотання перед ВАК СРСР про позбавлення наукових ступенів. Ними були спеціалізовані ради та ради НДІ і ВНЗ. Також у статті були перераховані такі підстави для позбавлення наукових ступенів:

роботи здобувача не мають цінності для науки та виробництва; плагіат (запозичення опублікованого чужого матеріалу під своїм ім'ям); наукова несумлінність здобувача; скоєння аморальних, антипатріотичних або інших вчинків, несумісних зі званням радянського вченого.

Питання про позбавлення наукових ступенів розглядалося в спеціалізованій раді, як правило, з персональним викликом. Рішення приймалося таємним голосуванням. Матеріали з питань позбавлення наукових ступенів ради направляли до ВАК СРСР у десятиденний термін, де вони розглядалися Президією і Колегією ВАК СРСР.

Із метою реалізації даного Положення Президія ВАК СРСР 9 січня 1976 р. прийняла постанову № 1 «Про Положення про порядок присудження вчених ступенів та присвоєння вчених звань» [136]. Щоб підвищити і сформулювати єдині вимоги до оцінки дисертацій президія ВАК СРСР 12 лютого 1977 р. схвалила «Пам'ятку офіційному опоненту» [138]. У ній були викладені вимоги до структури та змісту офіційного відкликання. Якщо офіційним опонентом будуть встановлені зауваження, помилки або порушення, що проявилися в наступному: відсутність новизни або недостатня обґрунтованість висновків дисертації, низька наукова та практична цінність результатів дисертації, запозичення чужих робіт без посилань на авторів, невідповідність змісту дисертації науковій спеціальності, за якою вона подана до захисту, то у відгуку мають бути вказані конкретні причини, за якими здобувачеві не може бути присуджено вчений ступінь. Проте, в Пам'ятці не містилося критеріїв оцінок, за допомогою яких можна було б об'єктивно встановити рівень (ступінь) актуальності теми дослідження; достовірності й новизни висновків і результатів дисертації, наукової та практичної цінності виконаної наукової роботи.

27 липня 1977 р. було видано наказ № 801 Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР «Про номенклатури спеціальностей наукових працівників» [137]. Відповідно до нього присуджувалися вчені ступені з 19 галузей наук. Практика атестації наукових кадрів свідчила про постійне вдосконалення роботи спеціалізованих рад. Результативність їх роботи багато в чому залежала від правильності оформлення документів, що подаються у ВАК СРСР. Тому 13 листопада 1981 р. президією ВАК

СРСР було прийнято постанову № 44/33 «Про уточнення Інструкції та форм документів з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів» [140].

На початку 1980-х рр. СРСР зіткнувся з низкою кризових явищ, зокрема кризою державно-монополістичного індустріального суспільства, кризою сільського господарства та кризою авторитарної політичної системи. 8 березня 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний М. С. Горбачов, який у квітні 1985 р. на Пленумі ЦК проголосив курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Головними факторами прискорення мали стати науково-технічний прогрес, технічне переозброєння машинобудування, а на цій основі і всього народного господарства і також активізація «людського чинника».

Згідно з таким рішенням потрібно було й перебудувати радянську науку і, відповідно, систему атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Цьому слугувала, зокрема, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 13 березня 1987 р. № 327 «Про заходи щодо поліпшення підготовки і використання науково-педагогічних і наукових кадрів» [144], якою передбачалося здійснення перебудови підготовки наукових кадрів, зважаючи на те, що вона є невід'ємною частиною єдиної системи безперервної професійної освіти [145], а також уточнення і доповнення нової номенклатури спеціальностей наукових працівників, яка 4 листопада 1988 р. № 386 була затверджена постановою Державного комітету СРСР з науки і техніки [151]. Відповідно до неї наукові ступені присуджувалися з 21 галузі наук, що включають 514 спеціальностей.

5 березня 1988 р. Міністерство освіти СРСР, Державний комітет СРСР з професійно-технічної освіти та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР були ліквідовані, а замість них утворено союзно-республіканський Державний комітет з народної освіти. Структурна перебудова органів управління СРСР, як правило, супроводжувалося відповідними нормативно-правовими змінами взагалі, і в галузі порядку присудження наукових ступенів зокрема. Тому 30 грудня 1989 р. затверджено нову постанову Ради Міністрів СРСР № 1186 «Положення про порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань» [158].

Нове Положення за структурою було аналогічне Положенню 1975 року. Вчений ступінь міг бути присуджений за дисертацію, подану у вигляді 1) рукопису, або

2) наукової доповіді, або 3) монографії, або 4) підручника. Уведена була також норма, згідно з якою наукові ступені доктора і кандидата наук могли бути присуджені ВАК СРСР, як виняток, без захисту дисертацій на підставі спільного подання Державного комітету СРСР з науки і техніки та Академії наук СРСР авторам відкриттів або найбільш визначних винаходів.

Звертає на себе увагу і той факт, що в новому Положенні був відсутній розділ «Про здобувачів наукових ступенів», деякі елементи якого ми знаходимо в I розділі «Загальні положення». Так, наукові ступені могли присуджуватися особам, які мають глибокі професійні знання і наукові досягнення в певній галузі науки.

Науковий ступінь доктора присуджувалася ВАК СРСР на підставі клопотання спеціалізованої ради, прийнятого після публічного захисту дисертації здобувачем, який має вищу освіту, і з урахуванням висновку експертної ради ВАК СРСР. З формулювання видно, що науковий ступінь доктора міг бути присуджений і здобувачу, що не має ступеня кандидата, що підтверджувалося ст. 39. Якщо говорити про науковий ступінь кандидата наук, то він присуджувався спеціалізованою радою на підставі прилюдного захисту дисертації здобувачем із вищою освітою. Підставою для публічного захисту та присудження наукового ступеня є дисертація, яка визначалася як кваліфікаційна наукова робота. Вимоги до змісту докторських і кандидатських дисертацій загалом відповідали попереднім.

Положення 1989 р. також приділило увагу до змісту й оформлення автореферату дисертації. Вперше уточнювалося, що в ньому має бути стисло викладені основні ідеї та висновки дисертації, показаний внесок автора в розробку обраних проблем, ступінь новизни і значимості результатів досліджень, а також обґрунтована основна структура дисертації. Автореферат мав повно розкривати зміст дисертації, у ньому не повинно бути зайвих подробиць, а також інформації, яка була відсутня в дисертації. Автореферат позбавлявся міркувань, доказів і аргументації, ілюстративного матеріалу, прикладів, пояснень, виносков, посилань, розгорнутих формул та цифрових даних тощо. Розділи в тексті автореферату, зазвичай, не виділялися.

Узгоджено з зазначеним положенням були також прийняті «Положення про Вищу атестаційну комісію при Раді Міністрів СРСР» [157] і «Положення про експертну раду Вищої атестаційної комісії при Раді Міністрів СРСР» [159].

Таким чином, з часу створення у 1934 р. єдиної радянської атестаційної системи і до розпаду СРСР:

1) непохитно зберігалася дворівнева система наукових ступенів «кандидат наук – доктор наук»;

2) було відроджено жорсткий зв'язок учених звань із відповідними штатними посадами, і кількість осіб, що мали вчені звання, загалом не мала перевищувати кількість штатних названих посад;

3) система вимог до здобувачів ступенів постійно збагачувалася та розширювалася не тільки за рахунок відновлення колишніх, а й уведення нових, формулювання яких постійно зазнавало зміни то у бік конкретизації, то у бік узагальнення, при тому, що сама дворівнева система не зазнавала жодних змін ні кількісного, ані термінологічного характеру;

4) первинна (з 1934 р.) триєдність основоположних вимог до претендентів на вчені звання перетворилася на чотириєдність, будучи доповненою необхідністю наявності встановленого мінімального стажу науково-педагогічної і науково-дослідної роботи, що різнився залежно від звання;

5) не виправдала себе практика існування вчених звань асистента і молодшого співробітника, які згодом перетворилися на формальні посади, а поява посад наукового співробітника, провідного наукового співробітника та головного наукового співробітника призвела до того, що система вчених звань науковців зовсім відірвалася від системи наукових посад;

6) використання уніфікованих і диференційованих критеріїв у їх поєднанні, уведення вимог, що доповнювали або уточнювали правила, призвели до встановлення складної системи винятків, доцільність якої не витримала перевірки часом;

7) для мінімізації негативних наслідків установлених виключень постійно зростали вимоги до претендентів на отримання вченого звання без наявності відповідного наукового ступеня;

8) загальною тенденцією стало посилення вимог щодо оформлення та змісту дисертаційних робіт та їхніх авторефератів;

9) відповідно до розвитку нових напрямів у науці розширювався й уточнювався Перелік спеціальностей, з яких могли присвоюватися наукові ступені;

10) з метою вдосконалення експертизи дисертаційних робіт до переліку обов'язкових відгуків на дисертацію було долучено відгук так званої провідної установи (організації).

Висновки до розділу 3

Реформи системи атестації наукових та науково-педагогічних кадрів і державного управління наукою почалися в СРСР після закінчення громадянської війни. Якщо у Радянській Росії були скасовані дореволюційні наукові ступені (повністю) та вчені звання (натомість уведено нові звання професора та викладача) й пов'язані з ними права, привілеї й пільги, то в Радянській Україні ще де-не-де зберігався науковий ступінь доктора наук, проте система чіткої оцінки наукової кваліфікації викладача ВНЗ або співробітника академічної установи буда відсутня до 1934 року в обох республіках.

В Україні спостерігалася тенденція до повного відновлення функціональності докторського ступеня, правовою основою чого стала ст. 619 Кодексу про народну освіту 1922 р., а також відповідні відомчі акти Наркомосу УСРР. Комісія з присудження учених ступенів при Укрголовнауці під керуванням академіка О. В. Палладіна розглянула у загальній кількості за 1925–1933 рр. близько 70 дисертаційних справ (переважно клопотання у відновленні в ступені). Використовувалася й практика присудження наукового ступеня доктора *honoris causa*.

Постановою РНК СРСР від 13 січня 1934 р. на основі рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. в СРСР була створена єдина стабільна система атестації, яка передбачала встановлення наукових ступенів кандидата й доктора наук та визначення порядку захисту відповідних дисертацій, а також по три учених звання для викладачів ВНЗ (асистент – доцент – професор) та працівників науково-дослідних установ (молодший науковий співробітник – старший науковий співробітник – дійсний член науково-дослідної установи). Таким чином, була здійснена універсалізація форм і

методів управління та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, з'явилася чітко структурована система нормативно-правових актів, яка регламентувала процес становлення та розвитку науково-атестаційного процесу на місцях.

Із метою заохочення наукової роботи і підвищення кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів у Постанові були встановлені наукові ступені кандидата і доктора наук, сформульовано вимоги до здобувачів наукових ступенів, впроваджені вчені звання асистента, доцента й професора у вищих навчальних закладах (для науково-дослідних установ відповідні вчені звання молодшого наукового співробітника, старшого наукового співробітника і дійсного члена науково-дослідної установи). Таким чином, для вчених звань було встановлено дві паралельні системи присудження: одна – для викладачів ВНЗ, друга – для працівників наукових органів, і якщо наукові ступені покликані встановлювати «кваліфікацію ... особи в галузі певної наукової дисципліни за обсягом знань, ступенем самостійності наукової роботи і її науковим значенням», то вчені звання «визначають посадову наукову функцію (педагогічну або науково-дослідну)». Порядок присудження вчених звань вперше перестав бути одночасно і порядком обрання на посаду, хоча «прикріпленість» учених звань до посад, встановлена спочатку статутами російських імператорських університетів, була збережена, а згодом і розвинена.

Наукові ступені присуджувалися президіями АН СРСР, ВАСГНІЛ, Комуністичної академії, академій наук союзних республік та Радою Всесоюзного інституту експериментальної медицини. Крім того, науковий ступінь доктора присуджувалася через подання наукових рад ВНЗ та НДІ постановами Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті з вищої технічної освіти та Кваліфікаційних комісій при народних комісаріатах освіти та охорони здоров'я союзних республік, створення яких також передбачалося Постановою 1934 р.

Інститут надання наукових титулів було винесено за парадигму університетів, і до системи атестації були включені всі ВНЗ і НДІ. Така реорганізація науки в 1930-і роки загалом та введення вчених ступенів і звань зокрема безпосередньо пов'язувалися передусім із цілями практичними – з народногосподарськими планами. І головним органом, що затверджував вчені ступені та звання, стала Вища атестаційна комісія при

Всесоюзному комітеті з вищої технічної освіти, у безпосередньому веденні якого знаходилася не фундаментальна наука, а передусім прикладні, технічні, галузі знання.

Порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань в СРСР після 1934 р. регулювався положеннями та інструкціями, затвердженими урядом в 1937, 1938, 1957, 1960, 1966, 1972, 1975, 1989 рр., причому правову основу цього порядку протягом сорока років складала Постанова Раднаркому СРСР від 20 березня 1937 р. № 464 «Про вчені ступені та звання» й від 26 квітня 1938 р. № 558 «Про вчені ступені та звання». Весь цей час зберігалася наступність та продовжувався розвиток правових норм, а створення та вдосконалення нормативно-правової бази порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань носило характер традиції, із підсиленням державно-адміністративної складової. Система вимог удосконалювалася за рахунок конкретизації вимог до здобувачів та здобувачів, становлення об'єктивних критеріїв атестаційної оцінки наукових і науково-педагогічних кадрів. З іншого боку, постійно розширювався реєстр категорій науковців, що мали право на присудження наукового ступеня без захисту дисертаційного дослідження та на присвоєння вченого звання без наявності наукового ступеня (не поширювалося на співробітників науково-дослідних установ).

Порядок присудження наукових ступенів та вчених звань зазнавав демократизації за рахунок постійного розширення кола осіб, що отримують доступ до наукових титулів, збільшення прав здобувачів через уведення інститутів оскарження рішень органів атестації (1937 р.), позбавлення ступенів та звань та поновленні в них (1960 р.), нострифікації дипломів (1989 р.), переатестації науковців усіх рангів (1989 р.). Разом із тим системи вимог до здобувачів ставали все суворіше. Жорсткішими ставали й умови прийняття вченими радами рішень щодо надання наукових титулів. Головна ж тенденція – централізованість та державний характер атестаційної діяльності загалом збереглася і дотепер.

РОЗДІЛ 4
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПРИСУДЖЕННЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ
І ПРИСВОЄННЯ ВЧЕНИХ ЗВАНЬ
У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

4.1. Розвиток правового регулювання присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань у незалежній Україні

Проголошення державної незалежності України автоматично поставило на порядок денний питання про створення власної системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Утім, перші кроки у цьому напрямі було зроблено ще раніше. Так, у Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) було заявлено, що *«Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації»* [166].

На реалізацію цього курсу 23 травня 1991 р. було прийнято Закон Української РСР «Про освіту» [171], в якому визначалися засади суспільних відносин у сфері навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України.

Зокрема, було включено до органів управління освітою Вищу атестаційну комісію Української РСР (стаття 10), до повноважень якої було віднесено організацію і проведення атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Положення про цей орган мало затверджуватися Кабінетом Міністрів Української РСР (стаття 12).

Стаття 37 мала назву «Наукові ступені. Вчені звання» і закріпила абсолютно нову, порівняно з радянською практикою, систему наукових ступенів: *«Випускникам коледжу, інституту за результатами кваліфікаційної роботи присуджується перший науковий ступінь – бакалавра відповідної спеціальності... Випускникам інституту, академії, університету, інших до них прирівняних навчальних закладів за результатами захисту кваліфікаційної роботи присуджується другий науковий ступінь – магістра відповідної спеціальності... Наукові ступені кандидата і доктора наук присуджуються спеціалізованими вченими радами вищих навчальних закладів в установленому порядку».*

Водночас передбачалося, що *«учені звання доцента, професора, старшого наукового співробітника присвоюються вченими радами вищих навчальних закладів і затверджуються в установленому порядку»*. А серед норм про автономію вищого навчального закладу (стаття 39), було і положення про можливість встановлення і присвоєння *«вчених звань вищого навчального закладу»*.

Зазначені положення давали багато підстав для критики. Так, нові наукові ступені бакалавра і магістра в Статті 36 цього ж закону визначалися і як кваліфікації. Жодним словом не згадувалося про можливість набуття наукових ступенів і вчених звань у наукових установах, а не в навчальних закладах. Та й звична фраза про *«установлений порядок»* виглядала занадто неконкретно, оскільки не визначала державний орган, який має установити цей порядок. На тлі стрімкого зростання чисельності ВНЗ різного рівня доволі швидко стало зрозуміло, що не кожний з них заслуговує на присвоєння власних вчених звань.

Децю поспішною, як видається, була і заміна звичного поняття *«вчений ступінь»* на *«науковий ступінь»*. Йшлося саме про поняття, а не термін, оскільки поняття і термін *«учене звання»* зберігалося. Ймовірно, ініціатори цього термінологічного нововведення вирішили до певної міри відірвати ступені кандидата і доктора наук від процесу освіти і закріпити їх виключно за науковою галуззю. Це породило певні труднощі перекладу, оскільки і сьогодні немає єдиної практики як перекладати це поняття російською мовою (у зразках анотацій до автореферату дисертації, схвалених ВАК України, пропонується, наприклад, *«ученая степень»*, а не *«научная степень»*)

У ширшому контексті мусимо зауважити, що включення згаданих положень до базового закону у сфері освіти було в принципі не зовсім коректним, оскільки питання атестації наукових і науково-педагогічних кадрів мають міжгалузевий характер, а ВАК України вважати органом управління освітою можна хіба що за дуже розширеного тлумачення поняття *«управління освітою»*. Скажімо, в радянський час аналогічних положень не було ні в Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту [131, 5–29] від 19 липня 1973 р., ні в Законі Української РСР *«Про народну освіту»* [132] від 28 червня 1974 р.

А коли в 1996 р. приймалася нова редакція Закону України «Про освіту», народний депутат В. А. Яблонський цілком слушно, на нашу думку, зауважив, що «до органів управління освітою випадково попав ВАК – Вища атестаційна комісія, яка є позавідомчою установою при Кабінеті Міністрів, вона не є органом управління освітою, а лише проводить атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів чи то в системі освіти, чи в системі наукових установ» [278]. Доповідач з цього питання І. І. Ніколаєнко загалом погодився з наведеними міркуваннями, але пояснив, що згадки про ВАК України немає в жодному іншому законі, і якщо вилучити її і з цього закону, то ВАК буде зовсім позбавлений законної основи для свого існування [278]. Із урахуванням того, що діяльність ВАК України як органу виконавчої влади є управлінською за своєю природою і хоча б опосередковано впливає на підготовку освітянських кадрів, розкритикована норма після голосування все ж залишилася у тексті нової редакції Закону України «Про освіту».

Таким чином Закон Української РСР «Про освіту» ще за радянської доби став правовою основою для створення в республіці власної системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

Утім, реалізація положень закону вимагала витрат з державного бюджету і певного часу на здійснення належних організаційних заходів. Щодо коштів, то ще під час прийняття проекту закону у другому читанні на вечірньому засіданні 22 травня 1991 р. доповідач І. Р. Юхновський повідомив, що для створення ВАК УРСР потрібно 400 тис. крб. і Міністерство фінансів погодилося дати ці кошти [278]. А відповідні організаційні проблеми були враховані у Постанові Верховної Ради УРСР від 4 червня 1991 р. про порядок введення в дію цього закону [167]. Поміж іншого там було передбачено, що статті 36 і 37 в частині, що стосується нових кваліфікацій і наукових ступенів, мають уводитися в дію – з 1 вересня 1992 р. Цією ж постановою Кабінету Міністрів України доручалося «протягом року розробити порядок введення нових кваліфікацій і наукових ступенів та встановити відповідність нині діючих кваліфікацій і наукових ступенів до тих, що вводяться згідно із статтями 36, 37 Закону».

У ці останні місяці існування єдиної союзної держави і керівництво СРСР запланувало ряд заходів щодо розширення прав союзних республік, що стрімко йшли до

своєї незалежності. Так, 14 листопада 1991 р. Державна Рада СРСР з посиланням на Закон СРСР «Про органи державної влади і управління СРСР у перехідний період» та Договір про економічне співтовариство прийняла постанову «Про скасування міністерств та інших органів державного управління СРСР» [172]. Багато державних органів, зокрема й ВАК СРСР, мали припинити свою управлінську діяльність з 1 грудня 1991 р. Відповідну роботу ліквідаційні комісії мусили завершити упродовж двох місяців. Згодом організаційні аспекти цього процесу було вирішено в постанові Комітету з оперативного управління народним господарством СРСР (орган, який з серпня 1991 р. замінив Кабінет Міністрів СРСР) від 23 листопада 1991 р. № 53 «До питання про скасування міністерств і інших центральних органів державного управління СРСР» [173] і Указі Президента Росії «Про реорганізацію центральних органів державного управління РРФСР» [174] від 28 листопада 1991 р. № 242, згідно з яким майно, фінансові та інші засоби скасованого ВАК СРСР передавалися Міністерству науки, вищої школи і технічної політики РРФСР. З 1 грудня 1991 р. ВАК СРСР офіційно припинив свою діяльність.

А 5 червня 1992 р. було прийнято Указ Президента Росії № 557 «Про Вищий атестаційний комітет Міністерства науки, вищої школи і технічної політики РРФСР» [180], яким було засновано відповідний орган, що розглядався як правонаступник ВАК СРСР не лише у Росії, а й деяких інших державах СНД, які ще не мали власних аналогічних органів. Наприклад у Білорусі до 1993 р. діяли спецради, створені ще ВАК СРСР, які підпорядковувалися ВАК Росії.

Що ж стосується України, то 13 грудня 1991 р. було прийнято Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» [181], в якому, однак, містилася лише одна норма, що безпосередньо стосувалася наукових ступенів і вчених звань – у статті 18 закону серед форм державної політики у формуванні та заохоченні науково-технічних кадрів зазначалося: *«Держава запроваджує та підтримує систему атестації кадрів, сприяє визнанню еквівалентності дипломів про вищу освіту та наукових ступенів на міждержавному рівні»*. Також передбачалося прийняття на розвиток цього акта ще й окремого закону про наукову і науково-технічну експертизу (згідно з постановою Верховної Ради України про порядок введення в дію

Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності». Кабінет міністрів України мав внести відповідний законопроект на розгляд Верховної Ради України упродовж шести місяців).

На такій законодавчій основі Указом Президента України від 25 лютого 1992 р. № 100 було створено Вищу атестаційну комісію України [176]. На виконання цього указу Постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1992 р. № 265 було затверджено Положення про Вищу атестаційну комісію України [177], згідно з яким ВАК України визнавалася органом центральної виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів, із основними функціями:

а) керівництва атестацією наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, пов'язаною з присудженням наукових ступенів і присвоєння ученого звання старшого наукового співробітника;

б) визначення вимог до дисертацій та до осіб, які претендують на здобуття наукових ступенів і вчених звань;

в) контролю якості атестації.

20 травня 1992 р. постановою Кабінету Міністрів України № 257 також на виконання згаданого Указу Президента України було затверджено «Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» [178], яке визначало порядок присудження наукових ступенів доктора й кандидата наук та присвоєння вчених звань професора, доцента і старшого наукового співробітника.

Оперантними категоріями під час присвоєння вчених звань визнавалися категорії «наявність/відсутність певного наукового ступеня», «стаж роботи»; «місце роботи в науковому/вищому навчальному закладі»; «посада»; «наявність певної кількості виданих друком наукових робіт». У зв'язку з цим розрізнялися учені звання «доцента», «професора» та «старшого наукового співробітника», причому вчене звання професора присвоюється Міносвіти на основі рішень вчених рад вищих навчальних закладів, наукових установ і організацій, вчене звання доцента присвоюється Міносвіти на основі рішень вчених рад вищих навчальних закладів, а вчене звання старшого наукового співробітника присвоює ВАК на основі рішень вчених рад наукових установ та

організацій. Тобто, принципового розрізнення за рівнями ні наукові ступені, ні вчені звання не мають, різняться тільки вимоги до здобувачів наукових титулів.

У одинадцяти розділах цього положення послідовно висвітлювалися такі питання: загальні положення; спеціалізовані вчені ради; кандидатські іспити; вимоги до дисертацій; подання і захист дисертацій; розгляд дисертацій ВАК України; присвоєння вчених звань; переатестація і нострифікація; оформлення і видача дипломів та атестатів; позбавлення наукових ступенів і вчених звань; розгляд апеляцій.

Найпринциповіші норми містилися у п. 2–4 Положення:

«2. Науковий ступінь доктора наук присуджується спеціалізованою вченою радою на підставі прилюдного захисту дисертації особою, яка має вищу освіту, і затверджується ВАК України з урахуванням висновку відповідної експертної ради ВАК України.

ВАК України може надавати право окремим спеціалізованим ученим радам остаточно вирішувати питання про присудження наукового ступеня доктора наук.

Науковий ступінь кандидата наук присуджується спеціалізованою вченою радою на підставі прилюдного захисту дисертації особою, яка має вищу освіту.

ВАК України перевіряє всі захищені докторські та вибірково захищені кандидатські дисертації, які при потребі одержує від відповідної спеціалізованої вченої ради, і може скасувати прийняті спеціалізованими вченими радами рішення у разі порушення вимог цього Положення.

3. Дисертація на здобуття наукового ступеня являє собою наукову працю у вигляді спеціально підготовленого рукопису, наукової доповіді, опублікованих монографії або підручника.

Дисертація має бути написана державною мовою України або іншими мовами відповідно до чинного законодавства.

4. Учене звання професора присвоюється особам, які ведуть науково-педагогічну діяльність, ученими радами вищих навчальних закладів або наукових установ і затверджується Міністерства освіти України.

Учене звання доцента присвоюється особам, які ведуть науково-педагогічну діяльність, ученими радами.

Учене звання старшого наукового співробітника працівникам наукових установ присвоюється вченими радами.

Докторам і кандидатам наук видаються дипломи, а професорам, доцентам і старшим науковим співробітникам – атестати встановленого зразка.

Дипломи доктора і кандидата наук, а також атестат старшого наукового співробітника видає ВАК України, атестати професора і доцента – Міносвіти України».

Хоча у положенні було чимало посилань на акти, які ще мають прийняти ВАК України та Міністерство освіти України, його прийняття засвідчило, що в Україні вже остаточно сформована власна науково-атестаційна система, яка загалом виходила з відповідного радянського досвіду, але мала й певні відмінності від неї. Зокрема, виходячи з побажань наукової громадськості, тепер остаточно рішення щодо кандидатських дисертацій, як правило, приймали спеціалізовані вчені ради, а ВАК України здійснював лише вибірковий контроль.

Утім, у наступні роки правове регулювання присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань в Україні зазнало певних змін.

Так, Верховна Рада України у 1996 р. прийняла нову редакцію Закону України «Про освіту» [186]. До повноважень ВАК України було додано «керівництво роботою з присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» (стаття 13). Усуваючи недоліки попереднього тексту, в статті 31 передбачалося існування вже не чотирьох, а лише двох наукових ступенів: кандидата наук і доктора наук. Зазначалося, що ці ступені присуджуються спеціалізованими вченими радами вищих закладів освіти, наукових установ та організацій у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Вченим званням присвячувалася окрема (32) стаття. Попередній перелік вчених звань зберігся, але було уточнено, що вчені звання старший науковий співробітник, доцент, професор присвоюються на основі рішень вчених рад вищих закладів освіти, наукових установ і організацій у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. У статті 45 було розширено зміст поняття «наукова діяльність у системі вищої освіти», яке тепер охоплювало і підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. У статті 46 про автономію

вищого закладу освіти зазначалося, що право на встановлення і присвоєння власних вчених звань мають лише вищі заклади освіти четвертого рівня акредитації.

У 1998 р. було схвалено нову редакцію базового закону у галузі науки, який дістав назву «Про наукову і науково-технічну діяльність» [192]. У новій редакції було вперше сформульовано тлумачення основоположних термінів – «вчений» і «науковий працівник» і визнано вченого основним суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності. У статті 5 серед інших елементів правового статусу вченого було зафіксовано його право здобувати державне і громадське визнання через присудження наукових ступенів, вчених звань, премій, почесних звань за внесок у розвиток науки, технологій, впровадження наукових, науково-технічних результатів у виробництво та за підготовку наукових кадрів. У статті 10 визначалося, що вчена (наукова, науково-технічна, технічна) рада наукової установи, зокрема, затверджує теми дисертацій здобувачів та аспірантів, їх наукових керівників (консультантів) та в межах своєї компетенції розглядає питання про присвоєння вчених звань.

У цій статті також зазначалося, що при науковій установі можуть створюватися спеціалізовані вчені ради для захисту дисертацій за відповідними спеціальностями у порядку, передбаченому законодавством України.

Окрім того, в тексті закону з'явилася нова стаття такого змісту:

«Стаття 20. Наукові ступені і вчені звання

Вчені мають право на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора наук та присвоєння вчених звань старшого наукового співробітника, доцента і професора.

Присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань є державним визнанням рівня кваліфікації вченого. Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Атестати доцента і професора видаються Міністерством освіти України, а дипломи кандидата і доктора наук та атестат старшого наукового співробітника – Вищою атестаційною комісією України.

Наявність відповідного наукового ступеня або вченого звання є кваліфікаційною вимогою для зайняття науковим працівником відповідної посади».

У статті ж 24 закріплювалося право наукових працівників, які мають науковий ступінь на додаткову житлову площу у вигляді кімнати (кабінету) або в розмірі до 20 кв. метрів.

У 1995 р. було прийнято Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [184]. У статті 5 цього акта серед об'єктів експертизи було названо і дисертаційні дослідження. І хоча положень, які б визначали специфіку експертизи дисертаційних досліджень, у законі немає, його базові принципи, на нашу думку, слід враховувати у діяльності спеціалізованих вчених рад, експертних рад ВАК України, офіційних опонентів та усіх інших осіб, які здійснюють експертизу дисертацій.

Згодом, 17 січня 2002 р. було прийнято Закон України «Про вищу освіту» [199]. Порівняно з попередніми законодавчими актами у ньому дещо змінена термінологія, наприклад, упроваджено поняття освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр) (Статті 6 і 8). Вже традиційно у статті 17 ВАК України визначено як один з органів управління у галузі вищої освіти. До повноважень «спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки», тобто галузевого міністерства було віднесено, поміж іншим, організація атестації педагогічних і науково-педагогічних працівників щодо присвоєння їм кваліфікаційних категорій, педагогічних та вчених звань. (Стаття 18)

Стаття 19 Закону визначає, що Вища атестаційна комісія України забезпечує виконання державних вимог при атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. До її компетенції віднесено:

- 1) формування мережі спеціалізованих вчених рад та контролювання їх діяльності;
- 2) формування нормативних та методичних засад діяльності спеціалізованих вчених рад;
- 3) розробка і затвердження вимог до рівня наукової кваліфікації здобувачів наукових ступенів та встановлення критеріїв атестації наукових кадрів вищої кваліфікації;
- 4) забезпечення єдності вимог до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають науковий ступінь кандидата або доктора наук;

- 5) формування мережі експертних рад;
- 6) проведення експертизи дисертацій для здобуття наукових ступенів;
- 7) затвердження рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукових ступенів, а також скасування їх у разі невиконання державних вимог при атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;
- 8) вирішення в установленому порядку питання позбавлення наукових ступенів, оформлення й видачі дипломів, а також розгляд апеляцій;
- 9) здійснення співробітництва з державними органами інших країн з питань, що належать до компетенції Вищої атестаційної комісії України;
- 10) вирішення в установленому порядку питання взаємовизнання документів про присудження наукових ступенів.

У другій частині статті підкреслюється, що акти Вищої атестаційної комісії України, прийняті в межах її повноважень, є обов'язковими для міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, установ, в системі яких створено спеціалізовані вчені ради по присудженню наукових ступенів кандидата і доктора наук та діють вчені (наукові, науково-технічні, технічні) ради, що приймають рішення про присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника.

Із проблематикою наукових ступенів і вчених звань найтісніше пов'язано розділ IX цього закону під назвою «Підготовка наукових і науково-педагогічних працівників». До нього входять: «Стаття 58. Аспірантура (ад'юнктура), асистентура-стажування та докторантура»; «Стаття 59. Наукові ступені і вчені звання»; «Стаття 60. Спеціалізовані вчені ради». В них, зокрема на законодавчому рівні зафіксовано, що підготовка кандидатів і докторів наук здійснюється вищими навчальними закладами третього і четвертого рівнів акредитації, науково-дослідними установами та їх відокремленими підрозділами, а порядок підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів визначається Кабінетом Міністрів України.

Перелік наукових ступенів і звань не змінився порівняно з чинною редакцією Закону України «Про освіту», але було внесено дуже суттєве уточнення «Рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукових ступенів затверджуються Вищою атестаційною комісією України».

Аналогічні зміни відбулися і з питань присвоєння вчених звань. Якщо раніше їх присвоювали вчені (та прирівнювані до них) ради, то тепер суб'єктом прийняття рішень ставали ВАК України щодо звання старшого наукового співробітника і «спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки» щодо звань професора і доцента. Щоправда, присвоєння має відбуватися на основі рішення вченої (наукової, науково-технічної, технічної) ради. В цьому акті уперше на рівні закону докладно визначено основні засади створення і діяльності спеціалізованих вчених рад:

«Стаття 60. Спеціалізовані вчені ради

1. Спеціалізовані вчені ради є основною ланкою в системі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Спеціалізовані вчені ради утворюються за рішенням Вищої атестаційної комісії України у вищих навчальних закладах третього та четвертого рівнів акредитації, у інших установах, які проводять наукові, науково-технічні дослідження, а також мають високий рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення для підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

2. До складу спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій включаються вчені, які мають науковий ступінь доктора наук.

До складу спеціалізованих вчених рад для захисту кандидатських дисертацій також можуть бути включені вчені, які мають науковий ступінь кандидата наук.

3. Порядок створення і діяльності спеціалізованих вчених рад визначається Вищою атестаційною комісією України».

Таким чином, наведеними чотирма законами на сьогодні і вичерпується перелік актів такого рівня, що регулюють питання атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Їх порівняльний аналіз свідчить про повну неузгодженість положень різних актів і, зокрема, про відсутність ієрархічної відповідності між Законом України «Про освіту» і прийнятим на його розвиток Законом України «Про вищу освіту». Суперечить канонам законодавчої техніки і дублювання у кількох законах одних і тих самих норм, але у відмінних редакціях) Утім, найголовнішим недоліком видається те, що за відсутності окремого спеціального закону з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів наявну лакуну намагаються компенсувати передусім внесенням відповідних положень

до різного роду освітянських законів, які мають свій дещо відмінний предмет законодавчого регулювання. Так, найдокладніше зазначені питання урегульовані у Законі України «Про вищу освіту». Водночас, з суто формального боку питання наукових ступенів і вчених звань стосуються людей, що вже дістали вищу освіту, і таким чином виходять за межі регулювання зазначеного закону.

Від законів перейдемо до підзаконних актів. Після першого Положення про Вищу атестаційну комісію України 1992 р. [176] статус цього органу послідовно визначався ще двома аналогічними нормативно-правовими документами, які загалом зберігали наступність основних положень, але вносили деякі редакційні та інші зміни порівняно з попередніми актами.

Так, у Положенні про Вищу атестаційну комісію, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 27 березня 1996 р. № 352 [185] основні завдання ВАК було розширено за рахунок необхідного глобально-державного завдання участі у формуванні й реалізації разом з іншими центральними органами державної виконавчої влади та науковими організаціями державної політики щодо перспектив розвитку науки і техніки, кадрового потенціалу України з урахуванням рівня світового науково-технічного прогресу.

Нині чинним є Положення про Вищу атестаційну комісію України, затвержене Указом Президента України від 25 лютого 1999 р. № 216 (зі змінами) [193]. Положенням визначено, що Вища атестаційна комісія України (далі – ВАК України) є центральним органом виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів України. ВАК України реалізовує державну політику в галузі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, присудження наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника. До речі, згідно зі статтею 13 Закону України «Про освіту» положення про Вищу атестаційну комісію України має затверджуватися не Президентом України, а Кабінетом Міністрів України. Натомість у Законі України «Про вищу освіту», де досить докладно розписано компетенцію ВАК України, немає жодної вказівки на інші документи, якими має визначатися статус цього органу.

Статус Міністерства освіти і науки України (державного органу, що присвоює вчені звання доцента і професора) визначено постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України» від 19 грудня 2006 р. № 1757 [205]. Проте, взаємовідносини між цими двома органами виконавчої влади, що відповідають за атестацію наукових і науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації, досі не урегульовані нормативно в плані обсягу повноважень та перетину сфер діяльності.

Перше у часі «Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» від 20 травня 1992 р. через п'ять років змінив «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 644 «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» [187]. Дрібні зміни окремих пунктів цього Порядку вносилися ще неодноразово відповідно до постанов Кабінету Міністрів України № 1241 від 05.08.98 [191]; № 1336 від 22.07.99 [196]; № 229 від 14.03.2001 [198]; № 161 від 11.02.2004 [201].

В окремих розділах нового Порядку послідовно визначалися:

- 1) загальні принципи порядку присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань;
- 2) присудження наукових ступенів;
- 3) присвоєння вчених звань;
- 4) переатестація та нострифікація;
- 5) оформлення та видача дипломів і атестатів;
- 6) позбавлення наукових ступенів та вчених звань;
- 7) розгляд апеляцій.

Зміни здебільшого мали редакційний характер. Наприклад у Положенні 1992 р. передбачалося, що наукові ступені присуджуються, а вчені звання присвоюються особам, які мають глибокі фахові знання і значні досягнення в певній галузі науки. А у Порядку 1997 р. критерієм ставала наявність вищої освіти, глибокі фахові знання і значні досягнення в певній галузі науки, у педагогічній діяльності. Утім, вимога про вищу освіту була і в Положенні 1992 р., але в іншому пункті.

Зберігався принциповий підхід, що наукові ступені як доктора, так і кандидата наук на підставі прилюдного захисту дисертацій присуджують спеціалізовані вчені ради. Проте, зникла вказівка на вибіркового характер експертизи захищених кандидатських дисертацій. Була зафіксована єдина норма для здобувачів обох наукових ступенів, що ВАК провадить експертизу дисертаційних робіт, розгляд атестаційних справ здобувачів та видачу дипломів доктора наук і кандидата наук на підставі рішень спеціалізованих вчених рад та атестаційного висновку президії ВАК.

Встановлювалося, що дисертація на здобуття наукового ступеня є кваліфікаційною науковою працею, виконаною особисто у вигляді спеціально підготовленого рукопису або опублікованої наукової монографії, тобто була скасована можливість захистити як дисертацію підручник або наукову доповідь.

У Порядку (п. 4) з'явилася й практично важлива норма про те, що дипломи докторів та кандидатів наук, а також атестати професорів, доцентів, старших наукових співробітників, видані атестаційними органами СРСР і Російської Федерації за результатами захистів дисертацій або рішень вчених рад до 1 вересня 1992 року, в Україні визнаються дійсними.

Новий Порядок порівняно з попереднім Положенням був конкретнішим, але й формальнішим, оскільки окремі вимоги набували фіксованого вигляду.

Наприклад, згідно з Положенням 1992 р. серед вимог до докторів наук – здобувачів вченого звання професора були наявність опублікованих після захисту дисертації наукових праць і підготовка ними кандидатів наук, а в Порядку 1997 р. вказувалося, що таких праць має бути не менше 10, а доктори наук, які працюють не у ВНЗ, а в наукових установах мали не лише бути залучені до педагогічної роботи, а й підготувати не менше трьох кандидатів наук.

Прийняття 2002 р. Закону України «Про вищу освіту» несподівано спричинило відмову від багаторічної традиції мати єдиний основний підзаконний акт, що регулює присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Оскільки у статті 59 цього закону окремо говорилося про відповідні атестаційні повноваження ВАК України і «спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки» з двома однотипними посиланнями на порядок, встановлений Кабінетом

Міністрів України, то 31 грудня 2004 р. Кабінет Міністрів України постановою № 1791 затвердив «Порядок присвоєння вчених звань професора і доцента» [204] із одночасним вилученням відповідних норм зі спільного Порядку 1997 р. Відтоді останній став називатися «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника».

А згодом кожний з двох порядків ще раз було прийнято у новій редакції відповідно до постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» від 7 березня 2007 р. № 423 [206] і «Про затвердження Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента» від 27 грудня 2008 р. № 1149 [210]. Ці постанови залишаються чинними і на час написання цієї дисертації, хоча мало не щороку в них вносяться нові зміни редакційного характеру. Наприклад, у перший з Порядків лише в 2009 р. тричі вносилися зміни Постановами Кабінету Міністрів України № 369 від 14 квітня, № 603 від 5 червня і № 1197 від 11 грудня.

Серед найважливіших змін Порядку від 7 березня 2007 р. відзначимо скасування провідної установи як одного з важливих суб'єктів наукової експертизи дисертації. Це нововведення видається абсолютно невиправданим, оскільки практика свідчить, що саме колективна рецензія є найоб'єктивнішою.

Періодичні ж зміни Порядку присудження вчених звань професора і доцента мають характер своєрідних припливів і відливів. Періодично то збільшуються, то зменшуються вимоги до здобувачів вченого звання професора щодо кількості підготовлених ними кандидатів наук. І до здобувачів обох учених звань висуваються то занадто суворі, то доволі ліберальні вимоги щодо характеру й кількості підготовлених науково-методичних праць.

Особливо негативну реакцію викликала скасована нині норма, щоб кожний претендент на вчене звання (зокрема й доцента) мав у своєму доробку навчальний підручник або посібник з грифом Міністерства науки і освіти. Враховуючи кількість претендентів постає логічне питання, скільки ж альтернативних підручників з кожної дисципліни потрібно нашій державі? Невже у кожному навчальному закладі має бути свій власний підручник?

Дотичними до проблеми присудження наукових ступенів є питання про кандидатські іспити. Основним документом, де фіксуються вимоги до кандидатських іспитів, є підзаконне «Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів». Аналогічні загальносоюзні Положення існували ще в радянську добу і деякий час ще зберігали свою чинність в Україні. У незалежній Україні відповідний документ уперше було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 309 «Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів» [194]. У цьому Положенні визначено умови формування та діяльності аспірантури і докторантури; правовий статус здобувачів наукового ступеня, які готують свої дослідження поза аспірантурою і докторантурою; порядок проведення кандидатських іспитів. Положення залишається чинним і нині, хоча в нього періодично вносяться певні зміни.

Зокрема, значний суспільний резонанс (здебільшого негативний) мала постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2010 р. № 254 [215], якою запроваджувався обов'язковий кандидатський іспит з української мови (за професійним спрямуванням). Утім, зазначена новела була скасована постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 2010 р. № 642 [216].

Подальша деталізація регламентації питань присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань здійснювалася актами ВАК України і Міністерства освіти і науки України. Зокрема ВАК України затвердив «Положення про експертну раду Вищої атестаційної комісії України» (наказ від 14.07.1997 р. № 448 з подальшими змінами [189]) і «Положення про спеціалізовані вчені ради» (наказ від 29.08.2000 р. № 429 із подальшими змінами [197]), а Міністерство освіти і науки України затвердило «Положення про Атестаційну колегію Міністерства освіти і науки України» (наказ від 29.01.2009 р. № 45 [211]) тощо.

Зауважимо, що практика науково-атестаційної діяльності пішла таким шляхом, що спочатку ВАК України вносив певні зміни у звичний порядок присудження наукових ступенів, а вже згодом постановою Кабінету Міністрів України йому надавалося право регулювати такі питання.

Так саме нормативними актами ВАК України було:

1) запроваджено обов'язкову публікацію у журналі «Науковий світ» оголошень про захист кандидатських дисертацій [188, 6];

2) встановлені формальні вимоги щодо кількості і обсягу наукових публікацій (Постанова ВАК № 1/4 від 17.04.97 «Про мінімальну кількість та обсяг публікацій основного змісту дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» [190, 7])

3) передбачено особливу категорію привілейованих, так званих фахових видань і затверджено перший перелік таких видань («Про затвердження переліку № 1 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт» (№ 1–05/7 від 09.06.99) [195, 9] – до переліку ввійшло шість часописів з фізичних наук; «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» (15.01.2003 № 7–05/1) [200, 5];

4) запроваджено практику оприлюднення результатів дисертаційних досліджень в електронних фахових виданнях (нині діє наказ ВАК «Про затвердження порядку внесення друкованих та електронних наукових видань до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт» [213]).

На тлі бурхливої нормотворчої діяльності ВАК України Міністерство освіти і науки України майже не приймало власних нормативних актів з питань атестації наукових і академічних кадрів. Як поодинокий виняток можна назвати Наказ № 406 від 13.11.1997 р. «Про порядок розгляду атестаційних справ про присвоєння вчених звань професора і доцента», утім, цей акт давно не оновлювався і фактично вийшов з обігу.

Таким чином чинна система нормативно-правових актів України з питань присудження наукових ступенів і вчених звань характеризуються відсутністю єдиного акта у галузі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, суперечливим і дублюючим один одного змістом відповідних законів, наявністю трьох не зовсім узгоджених актів Кабінету Міністрів України і значною кількістю нормативних документів ВАК України, що складають враження безперервного соціального експерименту над здобувачами наукових ступенів. Так, на формальному рівні під егідою боротьби з корупцією постійно підсилюються вимоги поза наукового характеру,

періодично змінюється термінологія (відгуки – відзиви, пошукувачі – здобувачі), а також розширюється кількість випадків, які вимагають погодження з ВАК України.

Натомість у погоні за виконанням суто формальних вимог зникає потреба дбати про суто якісні показники. Тим паче, що, якщо виходити лише з нормативно-правових документів, то до здобувачів кандидатського і докторського ступеня висувуються майже однакові якісні вимоги, а різниця полягає в обсязі дисертаційних досліджень, кількості попередніх публікацій, строках проходження атестаційної справи, кількості й кваліфікаційному рівні опонентів, необхідності для здобувачів кандидатського ступеня скласти відповідні іспити тощо.

Загалом передбачається, що дисертації на здобуття наукового ступеня доктора й кандидата наук розрізняються рівнем узагальнення науково та практично значимих результатів, але ця різниця часом доволі тонка: вимоги до рівня дослідження: для докторської дисертації – має містити проведені автором дослідження, що відповідають одній з таких вимог: а) отримання нових науково обґрунтованих результатів у певній галузі науки, які в сукупності розв’язують важливу наукову проблему; б) здійснення нових науково обґрунтованих розроблень в певній галузі науки, які забезпечують розв’язання значної прикладної проблеми; для кандидатської дисертації – містити проведені автором дослідження, що відповідають одній з таких вимог: а) отримання нових науково обґрунтованих результатів, які в сукупності вирішують конкретне наукове завдання, що має суттєве значення для певної галузі науки; б) отримання нових науково обґрунтованих теоретичних або експериментальних результатів, які в сукупності є суттєвими для розвитку конкретного напрямку певної галузі науки. Як конкретно визначити відповідність подібним вимогам – невідомо.

З одного боку, прагнучи поставити перешкоди на шляху появи неякісних або неохайних наукових робіт, ВАК, з іншого боку, ставив штучні перепони на шляху усупільнення результатів діяльності науковців. Замість того, щоб вводити практику реєр-ревію, що сприяє досягненню українськими виданнями міжнародного наукового рейтингу та створювати умови для поширення експертного знання, введення практики фахових видань, навпаки, консервує та ізолює українську науку від світової, ставить науку в умови необґрунтованої формалізації.

ВАК України у повному порозумінні з МОН України послідовно посилював вимоги до здобувачів, які не мають повної вищої освіти в галузі науки, з якої підготовлено дисертацію. Так, у радянську добу йшлося про один додатковий іспит з загальнотеоретичної дисципліни відповідної галузі науки і в певних випадках, якщо дисертація підготовлена саме з цієї загальнотеоретичної дисципліни, він «перекривався» іспитом зі спеціальності. МОН України ініціював тут суто кількісний підхід і за всіх обставин мав складатися один, згодом два додаткових кандидатських іспити. Зокрема у чинному Наказі ВАК України № 555 від 10.10.2008 р. «Про складання додаткових кандидатських іспитів», зазначається *«у разі невідповідності кваліфікації здобувача галузі науки, з якої підготовлено дисертацію, здобувач складає не менше двох додаткових кандидатських іспитів для забезпечення відповідного рівня його теоретичної підготовки. Перелік додаткових кандидатських іспитів та їх кількість визначає спеціалізована вчена рада за програмами, затвердженими МОН України»*.

Формально-бюрократичні перепони не сприяють науковій діяльності. Після незначного поменшання у 1992–1993 рр. кількості дисертаційних робіт у подальшому відбулося суттєве збільшення кількості акредитованих ВНЗ, що потребувало значної кількості викладачів із науковими ступенями (цього вимагали саме потреби акредитації). Це спричинило вал неякісних дисертацій, написаних за умов пом'якшених вимог до написання кваліфікаційних робіт подібного плану порівняно з радянською практикою.

Спроба ВАК поставити кордон для неякісних робіт полягала передусім у назадньому збільшенні формально-бюрократичних вимог, проте аналіз відхилених робіт показує, що їх кількість залишається приблизно такою же, тобто результативність такої практики слід оцінювати як нульову, хоча постійно збільшується перелік формальних вимог до здобувачів, не виправдано жорсткими як для науковців стають бібліографічні норми з великою кількістю зайвих позицій опису джерел, звужується перелік фахових видань, сама практика застосування яких суперечить світовим стандартам рейтинговості посилянь тощо.

Утім є і певні позитиви: аналіз системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації виявив, що за деякими параметрами вона прогресивніша у порівнянні з аналогічними системами ряду розвинутих країн світу, а

саме: 1) носить демократичний характер; 2) визначається наявністю єдиної нормативно-правової бази проведення державної політики та центрального органу виконавчої влади – Вищої атестаційної комісії; 3) організаційно систему підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації віднесено до сфери науково-технічної діяльності; 4) відзначається певною економічною доцільністю саме державної атестації наукових кадрів вищої кваліфікації.

Важливою проблемою сьогодення є зближення вітчизняної системи наукової титулатури з освітніми системами країн пострадянського простору [359]. Так, євроінтеграційні процеси, що відбуваються в сучасній Україні, свідчать про необхідність розроблення та реалізації державної стратегії узгодження української системи наукової титулатури з відповідними системами держав з різними традиціями та вимогами присвоєння наукових ступенів та вчених звань. Включення України в євроінтеграційні та інші аналогічні процеси призвело до взяття Україною на себе певних зобов'язань міжнародно-правового характеру, які мають бути реалізовані у нашому законодавстві (законодавство України має бути гармонізовано з європейським і міжнародним правом).

Ще до початку Болонського процесу 43 держави підписали Лісабонську конвенцію – конвенцію про визнання освітніх кваліфікацій, що стосуються академічної вищої освіти в європейському регіоні (Лісабон, 1997 р.). Лісабонська конвенція рекомендує країнам-учасницям визнавати академічні кваліфікації і відповідні документи держав, що підписали конвенцію. Доводиться погодитися, що вказані рекомендації не мають обов'язкової сили. Однак, безумовно, найближчим часом країнам Болонського процесу треба визначитися чи будуть у їх освітньому просторі верифікуватися дипломи магістрів або докторів філософії третіх держав, наприклад, США, Канади. Останні два ступені верифіковані, і тривалий час співіснують дипломи докторів філософії, еквівалентні до них дипломи кандидатів наук та дипломи докторів наук. Жодної чіткої правової норми з приводу їх сертифікації, соціальної стратифікації їх носіїв поки не існує. Це вже призводить до напруження і непорозумінь під час атестації як науково-педагогічних кадрів, так і акредитації вищих навчальних закладів.

У документах, прийнятих за підсумками офіційних заходів у межах Болонського процесу (Прага, 19 травня 2001 р.; Саламанка, 29–30 березня 2001 р.; Берлін, 18–19 вересня 2003 р.), конкретизовано і актуалізовано завдання, що стосуються введення

кваліфікацій для академічного освітнього процесу у вищій школі [1]. Істотним доповненням до первинних установок Декларації було рішення, прийняте в Берліні 18–19 вересня 2003 р., про включення в перелік проблем вищої школи підготовку на рівні доктора філософії як третього кваліфікаційного рівня вищої освіти [316]. Це обумовлено усвідомленням внутрішньої особливої значущості дослідницької складової для повноцінного функціонування вищої школи, єдності вищої освіти і сучасних виробничих процесів загалом.

У 2002 р. у Лісабоні відбувся семінар із взаємного визнання кваліфікацій, який відпрацював низку рекомендацій, того ж року схвалених Комітетом Ради Європи з вищої освіти і науки (*Council of Europe's Steering Committee for Higher Education and Research*) на його пленарному засіданні. Нижче наводимо частину цих рекомендацій, які стосуються заходів із визнання академічних наукових ступенів [335, 22–31]. Рекомендовано, зокрема, приділяти основну увагу результатам освіти і компетенції, а не термінам навчання і назвам курсів, для чого розвивати співпрацю між ВНЗ, що спрямована на здобуття сумісних ступенів і інших форм автоматичного визнання і підвищує рівень довіри між ВНЗ, сприяє взаємному визнанню кваліфікацій, а також інформувати професорсько-викладацький склад, адміністративно-управлінський персонал, студентів про визнання кваліфікацій і відповідних документів про вищу освіту.

Проблему визнання наукових ступенів, включених в академічний освітній процес, можна розглядати як проблему процедур акредитації ВНЗ у країнах Болонського процесу та їх освітніх системах. Якщо освітня програма певного ВНЗ акредитована відповідними органами не тільки своєї країни, а й якоїсь іншої, то з цього автоматично повинно випливати визнання ВНЗ третіми країнами Болонського процесу. Ця процедура визнання поширюється на осіб, які засвоїли ту чи іншу програму навчального закладу, так само, як і на визнання відповідних документів про освіту.

Однією з відносно нових є проблема розроблення пропозицій щодо порядку визнання наукових титулів (ступенів і звань), наданих в одній державі – учасниці Болонського процесу, іншими державами-учасниками. Це загалом частина ширшої проблеми гармонізації нормативно-правових актів різних країн, що стосуються наукової

діяльності. У контексті завдань нашого дослідження йдеться передусім про верифікацію наукових дипломів.

Зауважимо, що питання сертифікації наукових ступенів, верифікації наукових дипломів, соціальної стратифікації вчених кадрів як у Європейському просторі загалом, так і в нашій країні зокрема, за умов приєднання до Болонського процесу, недостатньо науково розроблено і також потребує опрацювання.

Між тим, мусимо визнати, що певні практичні здобутки у цьому напрямі є. Так, зроблено ряд кроків, спрямованих на чітку регламентацію та удосконалення міжнародного визнання українських дипломів вищої кваліфікації, що сприяє інтеграції України до світового наукового простору, неподільність якого є неодмінною умовою появи наукових досягнень.

Україна є членом Міжнародної асоціації державних органів атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації (МАДАТ), остання, XI Конференція якої проходила в Києві 21–24 червня 2010 р. [305]. Міжнародне співробітництво у галузі атестації передбачає підготовку міжнародних угод із взаємного визнання документів, у тому числі іноземних, про наукові ступені й учені звання, а також присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань громадянам інших держав.

На сьогодні підписано угоди про взаємне визнання документів про освіту, наукові ступені та учені звання між Урядом України та урядами Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Російської Федерації, Туркменістану, Ліванської Республіки, Литовської Республіки та Португальської Республіки, готуються міжурядові угоди з урядами Польщі, Франції, Естонії, Молдови, причому навіть за відсутності самих домовленостей власники дипломів інших держав проходять переатестацію й нострифікацію в Україні в індивідуальному порядку. Водночас іноземні громадяни без особливих перешкод отримують українські ступені кандидатів наук (докторів філософії) і докторів наук, що засвідчує відповідна статистика ВАК України [306, 28–29].

Таким чином є серйозні підстави для вдосконалення чинної системи правового регулювання, що зумовлюються як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками.

4.2. Основні пропозиції з удосконалення системи наукової титулатури та її регуляції в Україні

Виявлені проблеми та недосконалість чинної української системи присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань потребують реакції як наукової спільноти, так і держави. Загалом необхідність реформування атестаційної системи вже не викликає сумніву, проте щодо шляхів такого реформування точаться багаторічні дискусії. Невиправдано затягнулося і юридичне оформлення навіть тих нових підходів до атестаційної системи, щодо яких немає принципових розбіжностей.

Протягом 2002–2010 рр. до Верховної Ради України було подано чотири законопроекти, присвячених державній системі атестації висококваліфікованих наукових та науково-педагогічних кадрів, а саме:

1) Проект закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, реєстр. № 2112 від 02.09.2002 р., поданий народним депутатом України Дорогунцовим С. І. [222];

2) Проект закону про підготовку та атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, реєстр. № 2112–1 від 01.04.2003 р., поданий народними депутатами України Ситником К. М., Юхновським І. Р., Матвієнком А. С. [224];

3) Проект закону про систему державної атестації наукових кадрів вищої кваліфікації, реєстр. № 2112–2 від 08.05.2003 р., поданий народним депутатом України Курасом І. Ф. (проект було оголошено відкликаним у зв'язку із смертю народного депутата) [225];

4) Проект закону про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, реєстр. № 5267 від 22.10.2009 р., поданий народними депутатами України Литвином В. М, Табачником Д. В, Курило В.С., Каракай Ю. В. [223].

Окрім того, ще один законопроект «Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації» було підготовлено за дорученням Кабінету Міністрів України ВАК України з допомогою фахівців Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України [226]. Цей

законопроект обговорювався на спеціальній нараді, що відбулась у м. Києві 26 червня 2008 р.

Існує ще кілька інших проектів реформування науково-атестаційної системи, які не те, що не набули якогось офіційного статусу, але навіть не були широко оприлюднені, а тому не стали і предметом широкого обговорення. Утім, їх положення здебільшого збігаються з тими чи тими положеннями наведених вище законопроектів. Відмінності мають здебільшого редакційний характер. Наприклад, пропонується мати в Україні «просто» докторів наук і «державних докторів наук», професорів і «державних професорів», тобто зберегти загалом дворівневу систему наукових ступенів і вчених звань, але з «соліднішими» назвами наукових титулів.

Багато пропозицій не мають завершеного системного характеру і стосуються окремих вразливих місць сучасного атестаційного процесу. Зокрема, низку цікавих пропозицій, які свідчать про ясне розуміння проблеми й відсутність відомчої заангажованості, можна знайти в публікаціях і публічних виступах керівників та відповідальних працівників ВАК України [490, 10–14; 561, 2–19].

Чимало цікавих думок висловлюють журналісти, науковці та інші особи, які не байдужі до досліджуваних нами проблем [339; 353; 354; 355; 518; 568].

Утім, розміщення трьох перших згаданих законопроектів на сайті Верховної Ради України та їх оприлюднення, відповідно до рішення Громадської ради при ВАК України від 20.12.2004 р., у «Бюлетені ВАК України», виходячи з малочисельності відповідних відгуків у засобах масової інформації, не започаткувало активного обговорення концепцій та змісту цих проектів широкою науковою громадськістю та фахівцями.

Згідно з законопроектом № 2112 передбачаються такі головні засади атестації наукових та науково-педагогічних кадрів:

- 1) атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації регулюється державою та є однією з основних ланок в системі державного регулювання науки та освіти в Україні відповідними органами виконавчої влади;

- 2) наукові ступені, що присуджуються у встановленому порядку, – кандидат наук, доктор наук; вчені звання, що присвоюються у встановленому порядку – старший науковий співробітник, доцент та професор;

3) проблеми підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів (створення та функціонування інститутів аспірантури, докторантури, підготовка дисертацій здобувачами поза аспірантурою і докторантурою) у законопроекті не розглядаються загалом, як і права навчальних чи науково-дослідних установ на їх організацію залежно від рівня акредитації та форми власності;

4) наукові ступені присуджують спеціалізовані вчені ради (створюються за рішенням ВАК у відомих своїми досягненнями наукових, науково-дослідних установах та вищих навчальних закладах III і IV рівнів акредитації, які здійснюють фундаментальні та прикладні наукові та науково-технічні дослідження) на підставі прилюдного захисту дисертацій; присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника здійснює ВАК, а професора та доцента – МОН;

5) ВАК України виконує наступні функції: організовує дотримання законодавчих актів, здійснює контроль за їх реалізацією; забезпечує виконання та контроль за виконанням державних вимог при атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, формує мережу спеціалізованих вчених рад та експертних рад, забезпечує здійснення ними колективних експертиз, розробляє нормативні та методичні засади їхньої діяльності та контролює порядок їх виконання; затверджує рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукових ступенів і рішення вчених (наукових, науково-технічних, технічних) рад про присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, а також скасовує їх у разі невиконання державних вимог при атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;

б) до функцій МОН України в науково-атестаційному процесі належать: експертиза атестаційних справ на підставі рішень вчених рад за поданням Атестаційної колегії МОН, присвоєння здобувачам вчених звань доцента та професора з видачею відповідних атестатів.

Законопроект № 2112–1 пропонує вирішення питань підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів таким чином:

1) витлумачуючи атестацію як колегіальне визначення відповідності наукових праць та професійної кваліфікації вчених певним кваліфікаційним вимогам, а атестаційний процес як послідовний комплекс експертних дій щодо оцінки відповідності

наукового рівня праць та професійної кваліфікації вчених кваліфікаційним вимогам та прийняття учасниками атестаційного процесу відповідного колегіального рішення, автори законопроекту прагнуть максимально зменшити вплив держави на науково-атестаційні процедури; проте у законопроекті зауважено, що присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань є державним визнанням рівня кваліфікації вченого;

2) науковими ступенями вищої кваліфікації вважаються ступені кандидата наук, доктора наук, науковими званнями – доцент та професор;

3) підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації здійснюється науковими установами та організаціями, вищими навчальними закладами III–IV рівнів акредитації через аспірантуру, докторантуру або шляхом наукового керівництва здобувачів наукового ступеня кандидата наук та консультування здобувачів наукового ступеня доктора наук, із умовою безпосередньої участі здобувачів у наукових дослідженнях;

4) аспірантури і докторантури створюються в наукових установах та організаціях, вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації всіх форм власності для підготовки кадрів вищої кваліфікації за конкретними науковими напрямками і спеціальностями лише за умови, якщо згадані установи і заклади ведуть певний обсяг фундаментальних та прикладних наукових досліджень даного профілю, що підтверджується зареєстрованими у відповідності з чинним законодавством дослідницькими темами та публікаціями;

5) наукові ступені кандидата й доктора наук присуджують спеціалізовані вчені ради на підставі прилюдного захисту дисертацій, а ВАК України проводить експертизу дисертаційних робіт, розгляд атестаційних справ здобувачів та за результатами рекомендацій експертних рад і атестаційного висновку Президії ВАК України здійснює видачу їм дипломів доктора наук і кандидата наук; вчені звання доцента і професора присвоюються ВАК України за рішенням вчених (науково-технічних) рад наукових установ і організацій та колегією Міністерства освіти і науки України за рішенням вчених рад ВНЗ III–IV рівнів акредитації;

6) до повноважень ВАК України належать: забезпечення реалізації державної політики в науковій, науково-технічній та інноваційній сферах, підготовка і атестація наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації; забезпечення реалізації та контролю за виконанням вимог про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів

вищої кваліфікації; формування мережі спеціалізованих вчених рад та експертних рад; надання дозволу на створення аспірантури і докторантури; розроблення нормативних та методичних засад їхньої діяльності та контроль їх виконання; затвердження рішення спеціалізованих вчених рад про присудження наукових ступенів і рішення вчених (наукових, науково-технічних, технічних) рад про присвоєння вченого звання доцента та професора, а також скасування їх у разі невиконання вимог Закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Законопроект № 2112–2 передбачав такі основні принципи і положення:

1) атестація тлумачиться як державний процес, що визначає рівень наукової кваліфікації вченого, із присудженням наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та присвоєнням вченого звання старшого наукового співробітника, що є державним визнанням рівня наукової кваліфікації здобувачів, яке забезпечується чинною системою державного матеріального і соціального заохочення вчених,

2) атестація забезпечує право вчених на присудження наукових ступенів кандидата і доктора наук і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника;

3) право на присудження наукових ступенів надається виключно науковим центрам, відомим своїми науковими досягненнями, які мають високий рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення для підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації;

4) ВАК реалізує державну політику в галузі атестації наукових кадрів вищої кваліфікації, здійснює керівництво її організацією і контроль якості, інспекційні перевірки відповідності проведених захистів вимогам Порядку присудження наукових ступенів і цього Закону, визначає вимоги до дисертацій та до здобувачів наукових ступенів, затверджує типові Положення про спеціалізовані дисертаційні ради і Порядок присудження наукових ступенів; для розгляду конкретних питань стосовно присудження наукових ступенів, надання висновків, підготовка яких потребує наукового забезпечення, при ВАК утворюється інститут експертів.

Згідно з законопроектом 2008 року, який виходив безпосередньо від ВАК України, основними концептуальними засадами атестаційної діяльності в галузі присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань мають стати:

1) підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації здійснюється під патронатом держави, яка визнає наукову громадськість (спеціалізовані вчені ради, експертні ради) головним осередком у проведенні атестації та доручає ВАК України виконання функцій загальної організації системи та процесу підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;

2) науковими ступенями вищої кваліфікації вважаються ступені доктора наук та атестованого доктора наук, а вченими званнями – звання асоційованого професора та професора;

3) основною формою організованої підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації є докторантура (очна та заочна); самостійною формою підготовки атестації є здобувацтво, причому підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації мають бути органічно пов'язані з процесом виконання наукових і науково-технічних робіт та не можуть бути організовані у відриві від нього;

4) докторантури, спеціалізовані вчені ради із визначеним науковим профілем і статусом створюються за рішенням ВАК України в наукових установах та вищих навчальних закладах IV рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності, які здійснюють фундаментальні, прикладні дослідження та науково-технічні розробки за державно-зареєстрованою тематикою і мають в своєму складі певний науково-кадровий потенціал;

5) право на організовану підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації надається виключно тим науковим установам і вищим навчальним закладам IV рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності, які постійно здійснюють наукові дослідження за державно зареєстрованою тематикою та мають розвинуті наукові школи та наукові напрями досліджень у відповідних галузях науки;

б) науковий ступінь доктора наук і вчене звання асоційованого професора остаточно присуджується та присвоюється спеціалізованою вченою радою наукової установи, де відбувся процес атестації; науковий ступінь атестованого доктора наук та вчене звання професора присуджується та присвоюється спеціалізованою вченою радою

наукової установи, де відбувся процес атестації, підтверджується (не підтверджується) експертною радою та затверджується (не затверджується) Президією ВАК України;

7) за ВАК України закріплюються функції: відповідальність за створення нормативних документів, регламентуючих організацію системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації; оптимізація мережі докторантур та спеціалізованих вчених рад в наукових установах; контроль за діяльністю спеціалізованих вчених рад; організація діяльності експертних рад; затвердження рішень експертних рад, видача відповідних дипломів та атестатів.

Останній у часі і вже прийнятий Верховною Радою України у першому читанні [218] проект закону про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації (реєстр. № 5267 від 22.10.2009 р.) також покликаний вирішити важливі питання засад функціонування і розвитку державної системи надання наукових титулів. Основними положеннями цього документу є такі:

1) підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації здійснюється під патронатом держави, яка визнає наукову громадськість (спеціалізовані вчені ради, експертні ради) головним осередком у проведенні атестації та доручає ВАК України виконання функцій загальної організації системи та процесу підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;

2) науковими ступенями вищої кваліфікації вважаються ступені доктора філософії та доктора наук, а вченими званнями – звання старшого наукового співробітника, доцента та професора;

3) для підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук здобувачеві може бути надано право на трьохрічне навчання у докторантурі або надаватися наукові стажування і оплачувані відпустки тривалістю від 3 до 12 місяців; форми основної підготовки докторів філософії у законопроекті не визначені;

4) докторантури, спеціалізовані вчені ради із визначеним науковим профілем і статусом створюються за рішенням ВАК України в наукових установах та вищих навчальних закладах IV рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності, які здійснюють фундаментальні, прикладні дослідження та науково-технічні розробки за

державно зареєстрованою тематикою і мають у своєму складі певний науково-кадровий потенціал;

5) право на організовану підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації надається виключно тим науковим установам і вищим навчальним закладам IV рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності, які постійно проводять наукові дослідження за державно зареєстрованою тематикою та мають розвинуті наукові школи та наукові напрями досліджень у відповідних галузях науки;

б) наукові ступені набувають чинності з дня захисту, тобто присвоюються спеціалізованими радами;

7) за ВАК України закріплюються функції: а) забезпечення разом із Національною академією наук України, державними галузевими академіями наук, центральними і місцевими органами виконавчої влади, а також іншими власниками, які мають у підпорядкуванні (сфері управління) науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації, функціонування системи атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації; б) формування в установленому порядку мережі спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах, науково-дослідних (науково-технічних) установах, що проводять наукові та науково-технічні дослідження, затверджує перелік спеціальностей (у тому числі разових), за якими ці ради можуть проводити захист дисертацій, присуджувати наукові ступені; в) контролю якості атестації відповідно до цього Закону та Законів України «Про наукову і науково-технічну діяльність» і «Про наукову і науково-технічну експертизу»; г) організації і проведення періодичної атестації спеціалізованих вчених рад вищих навчальних закладів, науково-дослідних (науково-технічних) установ, що проводять наукові та науково-технічні дослідження (далі – спеціалізовані вчені ради); д) формування експертних рад ВАК України, мережі експертних рад і за їх участі проведення вибіркової експертизи або обов'язкової (у разі виникнення спірних питань) експертизи дисертацій; е) затвердження за погодженням зі спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань освіти і науки переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій, присудження наукових ступенів і присвоєння

вчених звань; ж) аналіз разом з заінтересованими міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади актуальності дисертаційних досліджень з урахуванням вимог науково-технічного та суспільного прогресу, розроблення відповідних рекомендацій для керівників вищих навчальних закладів, науково-дослідних (науково-технічних) установ та спеціалізованих вчених рад; з) скасування рішень спеціалізованих вчених рад та вчених (наукових, науково-технічних та технічних) рад про присудження наукових ступенів доктора філософії та доктора наук у разі порушення цими радами встановленого порядку присудження наукових ступенів, а також інших вимог нормативно-правових актів з питань атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, розгляд питання відповідальності спеціалізованих вчених рад за обґрунтованість прийнятих ними рішень, персональної відповідальності керівників та членів спеціалізованих вчених рад, експертів та офіційних опонентів за порушення процедури атестаційного процесу; і) організація роботи, пов'язаної з установами еквівалентності дійсних в Україні документів, що засвідчують присудження наукових ступенів, аналогічним документам, виданим органами атестації інших держав, вирішення в установленому порядку питань нострифікації (визнання) в Україні документів, що засвідчують присудження наукових ступенів, виданих відповідними органами інших держав; к) розгляд апеляцій на рішення спеціалізованих вчених рад щодо присудження (неприсудження) наукових ступенів доктора філософії та доктора наук, а також вчених (науково-технічних) рад вищих навчальних закладів, науково-дослідних (науково-технічних) установ щодо присвоєння (неприсвоєння) вченого звання старшого наукового співробітника; л) створення банків даних щодо наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, а також банк даних докторів наук і докторів філософії, які мають право залучатися до роботи у спеціалізованих вчених радах; м) затвердження загального переліку офіційних опонентів з кожної спеціальності, за якою проводиться захист дисертацій, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань тощо.

Як бачимо, аналізовані законопроекти мають чимало спільних рис, але водночас і певні оригінальні підходи до науково-атестаційних проблем. Зокрема, можна констатувати певну єдність позицій щодо необхідності збереження: державної системи

атестації наукових і науково-педагогічних кадрів загалом; двох рівнів наукових ступенів і вчених звань; статусу ВАК України як відносно незалежного державного органу, що перебуває у безпосередньому підпорядкуванні Кабінету Міністрів України. Автори всіх законопроектів також відстоюють необхідність суттєвого розширення прав спеціалізованих вчених рад, виважених підходів до їх формування, тісного зв'язку дисертаційних досліджень з плановими науково-дослідними роботами, зареєстрованими в установленому порядку.

Варто спеціально зазначити, що паралельно з підготовкою окремого законодавчого акта з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів упродовж ряду років здійснюється підготовка нової редакції Закону України «Про вищу освіту», про перебіг якої можна дізнатися з сайту МОН України. У відповідних пропозиціях чимало місця приділяється реформуванню науково-атестаційної системи, зокрема запровадженню замість наукового ступеня кандидата наук наукового ступеня доктора філософії. На нашу думку, в Законі України «Про вищу освіту» ці питання можуть регулюватися лише тимчасово, до появи спеціального закону. Проте окремі новаторські пропозиції освітян, які можна реалізувати не в акті про вищу освіту, а саме у цьому спеціальному законі, заслуговують на увагу.

Загалом через призму історичного досвіду, сучасних загальносвітових і європейських тенденцій та вітчизняної практики жодний з цих законопроектів не видається цілком задовільним. Їх недоліки значною мірою зумовлюються відсутністю схваленої науковою спільнотою концепції закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів.

На нашу думку, саме з ухвалення загальної концепції слід було починати відповідну законопроектну роботу. Утім, ще не пізно схвалити таку концепцію, найпринциповішими засадами якої могли бути такі:

- 1) підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації здійснюється під патронатом держави, тобто держава доручає МОН України загальну організацію системи та контроль процесу підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, а ВАК України (або його

правонаступник) здійснює аналогічні функції щодо атестації наукових і науково-педагогічних кадрів;

2) водночас держава визнає наукову громадськість (спеціалізовані вчені ради, експертні ради) головним суб'єктом у проведенні атестації;

3) основними формами організованої підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації є аспірантура і докторантура (очна та заочна – остання виключно для науковців і освітян); допускається також присвоєння наукових ступенів особам, які самостійно досягли визнаних науковою громадськістю значних наукових здобутків упродовж виконання планових та інших НДР, зареєстрованих у встановленому порядку;

4) підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації мають бути органічно пов'язані з процесом виконання наукових і науково-технічних робіт та не можуть бути організовані у відриві від нього;

5) право на організовану підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації надається виключно тим науковим установам і вищим навчальним закладам IV рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності, які постійно проводять наукові дослідження за державно зареєстрованою тематикою та мають розвинуті наукові школи та наукові напрями досліджень у відповідних галузях науки;

6) за ВАК України або його правонаступником закріплюються функції: відповідальність за створення нормативних документів, регламентуючих організацію системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації; оптимізація мережі спеціалізованих вчених рад; контроль за діяльністю спеціалізованих вчених рад; організація діяльності експертних рад; затвердження рішень експертних рад, видача відповідних дипломів та атестатів;

7) за МОН України закріплюються симетричні функції щодо підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Ряд наведених вище позицій впливають з необхідності запобігти згубній практиці масового захисту дисертацій чиновниками, підприємцями та іншими «впливовими» особистостями, далекими у повсякденному житті від реальної освітньої і наукової діяльності. Певним підтвердженням цього можуть бути статистичні дані ВАК України,

згідно з якими у 2006 р. – 9,3 % (500), у 2007 р. – 5,8% (298), а в 2008 р. – 17% (987) здобувачів не навчалися в аспірантурі й на час захисту не працювали у наукових установах чи у ВНЗ [304, 17–18].

Водночас першорядним завданням є забезпечення відповідності наукових ступенів і вчених звань реальній кваліфікації і авторитету їх носіїв. У сучасному українському суспільстві вже склалася доволі однотайна думка, що наша атестаційна система є заформалізованою і не сприяє розвитку науки та підвищенню престижу наукової і науково-педагогічної праці. Так, усім відомі приклади осіб з високими науковими ступенями і вченими званнями, у яких фактично відсутні реальні, а не формальні, наукові або педагогічні здобутки. Водночас багато яскравих авторитетних особистостей, відомих своїми вагомими науковими працями і педагогічними досягненнями, через бюрократичні перешкоди і негнучкість атестаційної системи не відзначено адекватними науковими ступенями і вченими званнями.

Загалом підготовка системних законопроектних пропозицій виходить за традиційні межі історико-правових досліджень, але виходячи з очевидної актуальності порушених проблем, за наслідками цього дисертаційного дослідження була підготовлена і направлена до ВАК України відповідна наукова записка (див. Додаток Б).

Необхідність внесення цих пропозицій помітно посилилась у зв'язку з тим, що коли ця дисертація вже була рекомендована до захисту і готувалася до внесення у спеціалізовану вчену раду Президент України 9 грудня 2010 р. видав Указ «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [221], одним з пунктів якого була передбачена ліквідація ВАК України з покладанням її функцій на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Ця реорганізація повинна не звестися лише до зміни вивіски відповідної державної структури, а мати наслідком широкі системні зміни самого порядку надання наукових титулів. Так, видається доцільним:

здійснити своєрідну ревізію і кодифікацію чинної нормативно-правової бази науково-атестаційної діяльності і прийняти окремий закон, який регулюватиме ці питання і замінить розрізнені і суперечливі приписи чинних Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність»;

у компетенції уряду залишити регулювання порядку підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, а сферу власної нормотворчості органа- правонаступника ВАК України помітно звужити;

обмежити права ВАК України з експертизи дисертацій, яка мусить мати вибіркового характер і обов'язково здійснюватися лише у разі виникнення спірних питань;

використати вітчизняний історичний досвід, який цілком узгоджується з сучасною зарубіжною практикою, щодо присудження наукового ступеня за видатні наукові заслуги без захисту дисертації як спеціальної кваліфікаційної праці;

законодавчо закріпити можливість створення позавідомчих всеукраїнських спеціалізованих вчених рад, які включатимуть провідних фахівців однієї наукової спеціальності, а якщо ця спеціальність охоплює кілька галузей (підгалузей) науки, то фахівців однієї з цих галузей (підгалузей);

прийняти пропозицію про підготовку дисертацій за загальним правилом як наслідок навчання в аспірантурі і докторантурі, залишаючи можливість для науковців і освітян, які вчаться у процесі своєї безпосередньої діяльності (і лише для цих категорій) навчання у заочній аспірантурі і докторантурі;

поруч з набуттям ступеня доктора наук через докторантуру і підготовку відповідної дисертації передбачити можливість надання цього ступеня за сукупністю наукових здобутків провідним вітчизняним вченим без перебування в докторантурі і без формальної дисертації.

здійснити «деформалізацію» процесу присудження наукових ступенів, скасувати переліки так званих фахових видань і надати можливість спеціалізованій вченій раді самостійно оцінювати якість наукових праць здобувача, а також обмежити кількість документів, які подаватимуться до органа- правонаступника ВАК України, однією довідка встановленого зразка з необхідною інформацією про особу здобувача та його наукову біографію і висвітленням основних моментів процедури захисту;

визнати доцільним у перспективі скасувати окрему процедуру присвоєння вчених звань з тим, щоб професорами і доцентами вважалися особи, обрані вищими навчальними закладами на відповідні посади, оскільки подвійне іменування освітян однаковими титулами (за посадою і за вченим званням) є суто радянським винаходом,

який не мав аналогів ні у попередньому вітчизняному історичному досвіді, ні у практиці сучасних так званих цивілізованих країн;

враховуючи високий авторитет звання професора, його можна було б, як виняток, надавати тим науковцям, які хоча і не обіймають професорські посади у вишах, але підготували велику кількість кандидатів наук (докторів філософії);

на перехідний період (до радикального скорочення кількості вітчизняних ВНЗ) чинна система вчених звань може бути збережена, але із забезпеченням повної еквівалентності звань старшого наукового співробітника (старшого дослідника) і доцента та запровадженням окремого вченого звання приват-доцента для осіб, які бажають займатися викладацькою діяльністю за сумісництвом (без обрання їх на штатні посади професорів і доцента).

Ці та інші пропозиції, які докладно викладені і аргументовані у доданій науковій записці, тісно пов'язані із виявленням і врегулюванням загальних проблем стану науки і освіти в Україні. Основоположною неврегульованою проблемою упродовж всіх років незалежності залишається соціальний статус наукової і освітньої діяльності, що не враховує їх суспільно орієнтованого характеру й змісту. Звідси впливає і сумної слави фінансування науки і освіти за «залишковим принципом».

Іншими словами, систему атестації не можна створити чи вдосконалити лише юридичними (організаційно-правовими) змінами. Потрібні зрушення у суспільстві загалом, в освітній і науковій сфері насамперед, реальне піднесення престижу наукової діяльності, виведення її із злиденного стану тощо.

Висновки до розділу 4

Після проголошення незалежності України в державі була створена власна науково-атестаційна система, яка успадкувала основні риси попередньої радянської системи. Місце союзного ВАК посів ВАК України, а питання присвоєння вчених звань професора і доцента стали належати до компетенції Міністерства освіти (освіти й науки) України.

Нормативно-правова база присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань нині складається з відповідних положень Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність». «Про наукову і науково-технічну експертизу»; Указу Президента України, яким було затверджено «Положення про Вищу атестаційну комісію України»; кількох актів Кабінету Міністрів України, якими було затверджено «Положення про Міністерство освіти і науки України», «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», «Порядок присвоєння вченого звання професора і доцента», «Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів»; рядом нормативно-правових актів ВАК України, серед яких найважливішими є накази про затвердження «Положення про спеціалізовані вчені ради», «Положення про експертну раду Вищої атестаційної комісії України» та різних вимог щодо наукових публікацій здобувачів наукових ступенів; наказу МОН України про затвердження «Положення про Атестаційну колегію Міністерства освіти і науки України» та деяких інших підзаконних актів.

Нормативні приписи зазначених актів часто безпідставно дублюються, а іноді й прямо суперечать один одному; підзаконні акти в окремих випадках підміняють собою закони. Найсуттєвішим недоліком стала відсутність спеціального закону з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

Науково-атестаційна система поступово еволюціонувала в бік посилення суто формальних вимог до здобувачів наукових ступенів і вчених звань, але виявилася нездатною запобігти корупційним процесам і комерціалізації у справі надання наукових титулів. Водночас чимало авторитетних вчених через небажання витратити

дорогоцінний для творчої людини час на подолання бюрократичних перепон досі не мають давно заслуженого наукового ступеня чи вченого звання.

Сьогодні нагальною проблемою стало прийняття закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, який зняв би деякі суто юридичні колізії нашого законодавства і водночас став правовою основою для раціоналізації і демократизації практики присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань.

Виходячи з історичного досвіду у цьому законі доцільно зберегти перевірені часом підходи до науково-атестаційної діяльності, зокрема її природу як державного визнання наукової (науково-педагогічної) кваліфікації вченого.

Доцільно зберегти установу, що забезпечує державне регулювання, керівництво і контроль у відповідній сфері діяльності. Водночас слід підтвердити і зміцнити провідну і вирішальну роль наукової громадськості (вчених рад, спеціалізованих вчених рад і експертних рад) у присудженні наукових ступенів і присвоєнні вчених звань.

Для поліпшення науково-атестаційних процесів слід здійснити низку організаційно-правових та суто практичних заходів. Найсуттєвішими з них видаються запровадження практики підготовки дисертаційних досліджень виключно через аспірантуру або докторантуру. До заочної аспірантури (докторантури) при цьому можуть зараховуватися лише особи, які працюють у галузі науки і освіти.

Разом з тим слід запровадити і підтримувати практику надання провідним вченим ступеня доктора наук на підставі їх реальних наукових здобутків, без підготовки і захисту дисертації та поза докторантурою. В дисертації пропонується організаційний механізм цього процесу.

Практика присвоєння вчених звань теж потребує певної демократизації. У перспективі має обов'язково бути вирішено питання про усунення подвійного титулування освітян (за посадою і вченим званням). На нинішньому етапі слід визнати повну еквівалентність вчених звань доцента і старшого наукового співробітника (старшого дослідника), раціоналізувати формальні вимоги до здобувачів вченого звання професора і доцента. Також пропонується, виходячи з історичного досвіду запровадити вчене звання приват-доцента для осіб, які працюють у вищих навчальних закладах за сумісництвом.

Запропонований правовий режим підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації дасть можливість усунути існуючі недоліки системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, буде сприяти на законодавчому рівні підвищенню якості наукового потенціалу української науки та удосконаленню управління науково-технологічним розвитком країни.

Проте вирішити наявні проблеми науково-атестаційної системи суто організаційно-правовими засобами неможливо, оскільки ці проблеми значною мірою зумовлюються сучасним місцем науки і освіти в суспільному житті, їх деградації на тлі суцільної комерціалізації і моральної дезорієнтації. Тому реформа системи присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань має здійснюватися у тісному взаємозв'язку з іншими суспільними реформами, спрямованими на формування в Україні громадянського суспільства й не декларативної, а реальної правової держави.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні відповідно до його мети сформульовано найсуттєвіші результати, наведено теоретичні узагальнення та нове вирішення наукового завдання з'ясування історичного досвіду функціонування інституту присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань, ролі різних титулатурних традицій та їх впливу на розвиток вітчизняної правознавчої бази наукового й науково-педагогічного атестаційного процесу.

Історико-правовий аналіз проблеми дав змогу дійти таких висновків.

1. Проблематика походження, розвитку та функціонування інституту наукової титулатури в Україні починаючи від Середньовічного університету і закінчуючи сучасними прагненнями до інтеграції в світові освітні структури досі не була об'єктом окремого аналізу в такому масштабі, хоча в контексті загальних питань історії науки та освіти, навчальних та наукових установ, а також оцінки ефективності атестаційних і нострифікаційних процедур дослідники зверталися до окремих аспектів цього багатогранного питання у різножанрових наукових розвідках, серед яких дисертації, монографії, збірки наукових праць, науково-інформаційні й статистичні матеріали, наукові статті в енциклопедіях та енциклопедичних словниках, матеріали мережі Інтернет.

Умовний хронологічний розподіл наукового доробку з даної теми вбачається як триетапний: 1) дореволюційні дослідження, 2) радянські дослідження, 3) пострадянські дослідження. Проблемно-історичний аналіз джерел дозволяє розподілити їх на роботи, присвячені 1) Середньовічному університетові та його трансформаціям на східнослов'янських землях; 2) історії наукової титулатури в Україні під владою Російської та Австро-Угорської імперій; 3) інституту надання наукових титулів у Радянській Україні; 4) науково-атестаційному процесові в сучасній незалежній Україні (включаючи вимоги та процедури присудження наукових ступенів та вчених звань, а також питання євроінтеграції української освітньої програми зважаючи на Болонські домовленості).

Слід сказати, що кожна історична епоха з її ідеологією накладали відбиток на оцінки і висновки авторів цих досліджень. Проте комплексного вивчення становлення й розвитку інституту наукової титулатури не здійснювалося. Саме тому для досягнення об'єктивності досліджено весь масив історіографічного матеріалу.

2. Виникнення і первинний досвід функціонування університетів, формування системи вчених ступенів та звань пов'язано із уніфікованим характером Середньовічної Європи із єдиною латинською мовою, єдиним віросповіданням, системою безперешкодної міграції інтелектуального товару та з необхідністю продукування високоосвічених фахівців для забезпечення діяльності в різних суспільних сферах у період економічного зростання. Подібність середньовічних університетських структур за внутрішнім устроєм до цехових корпорацій (зі зміною родинно-виробничих міжсуб'єктних відносин на професійно-виробничі), корпоративна структура середньовічних університетських консорцій передбачала, що студенти та викладачі пов'язані єдиною метою та здатні до виробництва й трансляції (а також – і продажу) особливого виду товару – знання.

3. Вже в середньовічному університеті існували, якщо орієнтуватися суто на назви, майже всі сучасні наукові ступені (бакалавр, магістр, доктор) і вчене звання професора (виникло у XVI ст. в Оксфордському університеті). Але у сучасному розумінні фактично існував лише ступінь доктора або магістра для професора (учителя, викладача), що здобув цей ступінь із виконанням тих умов, якими була обставлена ліцензія. Уведення до вищого ступеня випробуваннями не супроводжувалося. Випробування (іспити) передували лише отриманню ліцензії.

4. Українські вищі навчальні заклади почали засновуватися наприкінці XVI ст., (Острозька академія 1576 р., Києво-Могилянська колегія/академія 1615/1632 рр., пізніше – Львівський університет 1661 р.), спочатку запрошуючи викладачів зі ступенями від Патріарха Константинопольського, з Ватикану, або

віддаючи перевагу власним випускникам, оступініним за кордоном та обіймавшим у рідному ВНЗ посади професорів та викладачів.

Тільки Львівський Йосифінський університет протягом 150 років здійснював присудження вчених ступенів ліцензіатів та докторів наук та присвоєння вчених звань звичайного, надзвичайного та почесного професора й штатного та приватного доцента субординовано з Віденським університетом та Міністерством освіти Австро-Угорщини (педагогічні посади вчителів, асистентів, суплентів, ад'юнктів та конструкторів особи з вищою освітою обіймали за рішенням ректора). Для здобуття доцентури було необхідно мати вчений ступінь доктора, пройти триетапну процедуру габілітації та відповідне затвердження міністром освіти у Відні. Кількість професорів завжди збігалася з кількістю кафедр, тобто посада завідувача кафедрою завжди відповідала професорському званню та науковому ступеню доктора. Такі ж механізми діяли й у Чернівецькому університеті Франца-Йосифа, створеному 1875 р.

5. Процедура надання наукових титулів в Російській імперії первинно була законодавчо закріплена у «Положенні про зведення в учені ступені» 1819 р., в якому визначалися науки, з яких проводилися іспити (випробування) для присудження наукових ступенів, що дає право припустити, що тут вміщено першу номенклатуру наукових спеціальностей.

Новий університетський Статут 1835 р. закріплював і продовжував подальшу централізацію системи підготовки наукових кадрів. «Положення про зведення в учені ступені» 1844 р. змінило порядок проходження магістерських і докторських випробувань та впровадило нові розряди наук, з яких могли присуджуватися вчені ступені. Університетський Статут 1863 р. визначив, що «дійсний студент», – це не вчений ступінь, а вчене звання, яке присуджується усім особам, що успішно скінчили університетський курс. Нарешті, останній університетський Статут, затверджений в 1884 р., був чинний практично до Великої Жовтневої революції. Порівняно із Статутом 1863 р., ним зменшувалася кількість університетських кафедр і скорочувалися відповідно багато професорських посад.

Три українські університети – Харківський, Св. Володимира (Київський) та Новоросійський (в Одесі) – завдячуючи уніфікованій системі вимог повністю підлягали загальноімперському законодавству.

Номенклатура вчених звань (посад) піддавалася постійним змінам від Статуту до Статуту: у 1804 р. – ординарний професор, екстраординарний професор, ад'юнкт; 1835 р. – додалося звання заслуженого професора; 1863 р. – замість звання ад'юнкта було введено звання доцентів та приват-доцентів; 1884 р. – скасовано, а у 1906 р. – відновлено звання доцента; у 1917 р. – з'явилася посада асистента.

6. Після розпаду Російської імперії та проголошення Української Народної Республіки питання зміни парадигми науково-атестаційного процесу майже не порушувалося, увага законодавців і урядовців була присвячена переважно питанням підтримки науки та заснування нових національних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Склад університетських учених звань в період 1917–1920 рр. залишався традиційним (професура – доцентура, включаючи приват-доцентів – викладачі – асистенти професорів), не змінювався й склад наукових звань (ад'юнкт – магістр – доктор). До нововведень слід віднести право президента новозаснованої Всеукраїнської Академії наук за поданням академічних зборів присвоювати науковий ступінь доктора *honoris causa*, рівноцінний до ступеня доктора у сфері наук, із обов'язковим оповіщенням про це міністра освіти.

7. Після Жовтневої революції та по завершенні громадянської війни в РСФРР, і в УСРР вироблені урядом напрями реформи вищої школи стали основою для перших декретів у галузі вищої освіти: уперше двері ВНЗ були відкриті для трудящих та їхніх дітей, освіта ставала безкоштовною, а також скасовувалися вступні іспити, дипломи та атестати, необхідні для зарахування до вищих навчальних закладів (було необхідно представляти тільки посвідчення особи та довідку про досягнення 16-річного віку). Була ліквідована кастовість, що

панувала у вищій школі, та корпоративність професорсько-викладацького складу, для того, щоб відкрити шлях новим кадрам – носіям нового світогляду.

Скасування ж дореволюційних наукових титулів та пов'язаних з ними прав та пільг, і введення нових звань професорів та викладачів (наукових співробітників) із заміщення посад за конкурсом стосувалося тільки Росії. Між тим, українські вищі навчальні заклади позбулися академічної автономії та інших основних привілеїв вікової університетської системи і лише за своєю структурою (ректорат, факультети, кафедри) нагадували європейські університети. Система чіткої оцінки наукової кваліфікації викладача була відсутня аж до 1934 р., а науковий ступінь не був обов'язковим навіть для професорської посади.

8. Згідно з статтею 619 Кодексу про народну освіту, затвердженого Президією ВУЦВК 22 листопада 1922 р. в Україні встановлювався єдиний учений ступінь доктора наук як вища наукова кваліфікація, що присуджувалася особам, які зарекомендували себе науковими дослідженнями, відповідно до особливого положення про порядок присудження наукового ступеня та інструкції до цього положення, затверджуваних органами НКО УСРР. У 1922–1925 рр. було прийнято дві редакції згаданих підзаконних актів.

Для отримання ступеня кандидат мав подати до відповідної Комісії власне *curriculum vitae* та свої наукові роботи, у складі яких – самостійне наукове дослідження, яке мав захистити в публічному засіданні Комісії, відгук відповідної фахові науково-дослідницької кафедри або іншого наукового закладу, або учених-фахівців. Комісії з присудження учених ступенів створювались у Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі та складалися з усіх наявних у даному місті дійсних членів ВУАН, керівників та членів кафедр, фахівців, професорів, представників профспілок, державних органів та суспільних організацій практичних спеціалістів, які зацікавлені у розвитку даної науки у її практичних досягненнях, причому не тільки у межах УСРР, а й з інших республік СРСР.

9. Створення відносно єдиної системи управління, атестації та нострифікації наукових кадрів на місцях стало завершальним етапом формування радянської

системи управління освітою, яка пройшла шлях від повної самостійності у прийнятті рішень (завдяки відсутності розподілу повноважень) на початковому етапі – 1917–1921 рр., до централізації та одержавлення управління вищою освітою з 1921 до кінця 20-х – початку 30-х рр. До суттєвих змін можна віднести зниження ролі університетів і їх професури та вихід системи атестації за межі університетів, а також посилення ролі держави через ВАК.

Від 1934 р. почала існувати загальносоюзна система атестації, на чолі якої стала Вища атестаційна комісія, первинно створена з метою забезпечення єдності вимог до претендентів наукових ступенів і вчених звань. Основні лінії розвитку інституту наукової атестації й титулатури в радянській науці, які розроблялися після виходу в світ Постанови 1934 р., у подальших законодавчих актах держави, були спрямовані на все більше удосконалення самої системи за рахунок розробки термінологічних та процедурних питань.

10. Загальні засади підготовки кадрів вищої кваліфікації в незалежній Україні закладені у Законах України «Про освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну експертизу».

Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 309 було затверджено Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів, яке регламентує діяльність у галузі підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів і є обов'язковим для всіх вищих навчальних закладів та наукових установ України незалежно від їх підпорядкованості та форми власності. Нині його замінюють два акти – постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» від 7 березня 2007 р. № 423 і «Про затвердження Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента» від 27 грудня 2008 р. № 1149.

Окремі питання підготовки дисертаційних досліджень і складання кандидатських іспитів регулюються постановою Кабінету Міністрів України

«Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів» від 1 березня 1999 р. № 309.

11. Таким чином, порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань в Україні протягом століть розвивався у межах європейської традиції шляхом поглиблення та розгалуження самих меж атестаційної діяльності (у зв'язку із розвитком самої науки), збільшення кола осіб, що мають право на отримання наукового ступеня чи вченого звання (за рахунок розвитку інституцій освіти), а також розширення обсягу прав таких осіб (через загальну тенденцію демократизації суспільства).

Разом із цим змінювалися критерії та системи відбору здобувачів у напрямку уніфікації вимог до усіх категорій та підкатегорій претендентів, причому ускладнення вимог відбувалося одночасно з встановленням відносно рівних умов для осіб, що здобувають науковий ступінь чи пошукують вченого звання; відповідно до цього суворішали системи вимог та умови прийняття відповідними інстанціями рішень з питань присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань.

Головна тенденція централізації та одержавлення атестаційної діяльності в цілому та порядку присудження наукових ступенів та присудження вчених звань зокрема, започаткована в германських університетах Середньовіччя й Нового часу та успадкована звідти університетами Російської імперії та Радянського Союзу, зберігається в Україні й досі, а кваліфікаційна діяльність здійснюється за моделлю атестації в межах державної системи наукових та освітніх закладів.

12. Виходячи з історичного досвіду і аналізу стану законодавства сучасної України нагальною проблемою слід вважати прийняття закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, який зняв би деякі суто юридичні колізії нашого законодавства і водночас став правовою основою для раціоналізації і демократизації практики присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань.

Для поліпшення науково-атестаційних процесів доцільно здійснити низку організаційно-правових та суто практичних заходів. Найсуттєвішими з них видаються запровадження практики підготовки дисертаційних досліджень виключно через аспірантуру або докторантуру. До заочної аспірантури (докторантури) при цьому можуть зараховуватися лише особи, які працюють у галузі науки і освіти. Разом з тим слід запровадити і підтримувати практику надання провідним вченим ступеня доктора наук на підставі їх реальних наукових здобутків, без підготовки і захисту дисертації та поза докторантурою.

**ОСНОВНІ ДОКУМЕНТИ, ЩО РЕГУЛЮВАЛИ ПОРЯДОК
ПРИСУДЖЕННЯ ЄДИНОГО СТУПЕНЯ ДОКТОРА НАУК В УСРР**

КОДЕКС ЗАКОНОВ О НАРОДНОМ ПРОСВЕЩЕНИИ УССР,

утвержденный ВУЦИК 1 ноября 1922 г. на основании
постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г.

Книга третья. – Профессиональное и специально-научное образование.

Часть третья. – Организация научных учреждений и содействия ученым.

Раздел первый. Научные учреждения.

Глава IV Подготовка научных деятелей и ученая степень

(Извлечение)

619. Ученая степень определяет высшую ученую квалификацию и присуждается лицам, зарекомендовавшим себя учеными исследованиями, согласно особого положения о порядке присуждения ученой степени, утверждаемого Наркомпросом

(СУ УССР. – 1922. – № 49. – Ст. 729)

ПОЛОЖЕНИЕ

о порядке присуждения ученой степени

1. Для лиц, желающих получить высшую ученую квалификацию, устанавливается единая ученая степень доктора отдельной науки. Перечень наук, по которым может быть получена ученая степень, устанавливается Научным Комитетом Наркомпроса.

2. Комиссии, присуждающие ученую степень, организуются Ученым Комитетом Наркомпроса в Харькове, Киеве, Одессе и Екатеринославе на следующих основаниях: Председатель каждой Комиссии и его заместители назначаются сроком на один год Научным Комитетом, членами же Комиссии входят все наличные в данном городе по данной специальности действительные члены Всеукраинской Академии Наук, руководители и действительные члены Научно исследовательских кафедр и их секций, представители от тех государственных органов, кои заинтересованы в практических достижениях данной науки, а равно и отдельные компетентные лица, которые могут быть приглашены Научным Комитетом.

3. Для получения ученой степени по избранной специальности, кандидат обязан представить в означенную комиссию жизнеописание, по крайней мере, одно совершенно самостоятельное научное исследование с отзывом соответствующей научно-исследовательской кафедры или другого ученого учреждения или ученых специалистов и защитить означенное исследование в публичном заседании комиссии.

Примечание: Указанное исследование может быть представлено в печатном, литографированном или рукописном, но четко написанном виде, в количестве не менее трех экземпляров.

4. Лицам, приобретшим учеными работами почетную известность в науке, Комиссией может быть присуждена ученая степень и без выполнения указанных в § 3 условий.

5. Ранее полученные ученые степени регистрируются в Научном Комитете через Научно-исследовательские кафедры и др. ученые учреждения.

Зампредукрглавпрофобра *Машкин*.

Пред. Научного Комитета *Семковский*.

(Бюлетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. – 1922. – № 4–6. – С. 23–24).

ИНСТРУКЦИЯ

по проведению положения об ученой степени

I. Согласно пункту 619 Кодекса по народному просвещению для лиц высшей ученой квалификации устанавливается ученая степень *доктора* по нижеперечисленным общим дисциплинам, причем название общей дисциплины может быть дополнено указанием на соответствующую более узкую специальность:

а) 1) химической технологии, 2) механической технологии, прикладной механики, 4) инженерно-строительных наук, 5) электротехники, 6) металлургии, 7) горно-инженерных наук.

б) 1) агрономии, 2) зоотехники, 3) лесоводства, 4) ветеринарных наук, 5) с.-х. экономии.

в) 1) медико-морфологических наук, 2) медико-физиологических наук, 3) социальной медицины, 4) клинической медицины.

г) 1) политической экономии, 2) публичного права, 3) гражданского права, 4) уголовного права.

д) 1) математики, 2) прикладной математики (включая механику и математическую физику), 3) астрономии и геодезии, 4) физики, 5) химии, 6) ботаники, 7) зоологии, 8) геологии и минералогии, 9) географии, 10) антропологии.

е) 1) педологии, 2) психологии, 3) философии, 4) социологии, 5) истории культуры, 6) истории литературы. 7) языкознания, 8) истории украинской культуры.

Примечание. Всякие изменения в настоящем перечне могут быть произведены только Научным Комитетом с утверждения Коллегии Главпрофобра.

II. Лица, желающие получить ученую степень доктора, должны подать о том заявление в Научный Комитет или его уполномоченным в Киеве, Одессе и Екатеринославе с приложением, своего жизнеописания и ученых трудов, в том

числе по крайней мере одного совершенно самостоятельного научного исследования с отзывом соответствующей научно-исследовательской кафедры или другого учебного учреждения или ученых специалистов.

III. Научный Комитет для оценки представленных трудов и присуждения ученой степени организует сам или через своих уполномоченных на местах особые Комиссии, назначая Председателей их и их заместителей. В состав означенных Комиссий должны приглашаться Председателем все живущие в данном городе члены Всеукраинской Академии Наук соответственной специальности, руководители и действительные члены соответственных научно-исследовательских кафедр и их секций и представители тех государственных органов, которые заинтересованы в практических достижениях данной науки.

Комиссии могут включать в свой состав и отдельных лиц, известных им по компетентности в вопросах данной специальности.

IV. Комиссия, ознакомившись в общем с представленными трудами, выделяет из себя рецензионную Комиссию из специалистов, на которую возлагается обязанность детального ознакомления с трудами, их самостоятельностью, действительной компетентностью желающего получить ученую степень в соответственной отрасли знаний; подробная рецензия на представленные труды и общее заключение специалистов, представляются в Комиссию в письменном виде.

VI. По обсуждении заключения рецензентов, Комиссия, если она признает представленные труды достаточно самостоятельными и ценными, допускает кандидата к защите его исследования в публичном заседании Комиссии, назначает время и место этого заседания, доводит об этом до всеобщего сведения и назначает не менее двух своих представителей для участия в публичном обсуждении представленного исследования. Участие в определении достоинств представленных трудов и их критике предоставляется также и всем желающим из присутствующих.

VII. Если результаты диспута будут признаны Комиссией удовлетворительными, она присуждает кандидату искомую степень доктора данной специальности.

VIII. Постановление Комиссии, вместе со всеми относящимися к делу материалами, представляется в Научный Комитет, который выдает кандидату соответственное удостоверение.

Предглаврофобра *Я. Ряппо*.

Председ. Научного Комитета *С. Семковский*.

(Бюлетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. – 1923. – № 3–4. – С. 23).

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ВЧЕНІ СТУПНІ

Затверджено Колегією НКО від 09.02.1925 р.

1. Для осіб, що бажають одержати вищу кваліфікацію, встановлюється один вчений ступінь доктора окремої науки. Перелік наук, по яких можна одержати вчений ступінь, встановлюється Укрголовнаукою.

2. Комісії, що присуджують вчений ступінь, організуються в Харкові, Одесі та Катеринославі на таких підставах: Голови Комісії та їхні замісники призначаються на 1-но річний термін Президією Укрголовнауки, а не членів Комісій. Голови запрошують всіх наявних в даній місцевості членів УАН з відповідної спеціальності, керівників та дійсних членів відповідних науково-дослідних кафедр, видатних спеціалістів, професорів відповідних кафедр Вуз'ів, представників державних органів, профспілок та громадських організацій, які можуть бути зацікавлені в розвитку даної науки та в її практичних досягненнях, а також і окремих осіб, відомих зі своєї компетенції в питаннях даної спеціальності, які живуть так в обсягу УСРР, як і в інших республіках Союзу.

3. Для одержання вченого ступня по обраній спеціальності кандидат зобов'язаний представити до комісії життєпис та свої наукові праці, в тому числі одно абсолютно самостійне наукове дослідження, яке він мусить захистити на публічному засіданні Комісії.

Примітка: Зазначене дослідження може бути представлено в друкованому, літографованому виді, в кількості не менш, як 3-х примірників, при чому на науково-дослідчі катедри, або комісії покладається обов'язок розмножити це дослідження.

4. Особам, що набули вченими працями видатність у науці, Комісією може бути присуджений вчений ступінь і без виконання зазначених у § 3 умов.

(Бюлетень народного комісаріату освіти. – 1926. – № 6. – С. 39).

ІНСТРУКЦІЯ

по переведенню положення про вчені ступені

I. Згідно з положенням про вчені ступні, для осіб вченої кваліфікації встановлюється єдиний вчений ступінь доктора нижчеперелічених загальних дисциплін, при чому назва загальної дисципліни може бути доповнена на відповідну більш вузьку спеціальність.

а) 1/ Хемічної технології, 2/ Механічної технології, 3/ Практичної механіки, 4/ Інженерно-будівельних наук, 5/ Електротехніки, 6/ Металургії, 7/ Гірничо-інженірних наук.

б) 1/ Агрономії, 2/ Зоотехніки, 3/ Лісоводства, 4/ Ветеринарних наук, 5/ С-Г Економії.

в) 1/ Медико-морфологічних наук, 2/ Медико-фізіологічних наук, 3/ Соціальної медицини, 4/ Клінічної Медицини.

г) П р а в а.

д) 1/Математики, 2/ Практичної математики і включаючи механіку й математичну фізику, 3/ Астрономії і геодезії, 4/ Фізики, 5/ Хемії, 6/ Ботаніки, 7/ Зоології, 8/ Геології й Мінералогії, 9/ Географії, 10/ Антропології.

е) Педагогіки, 2/ Філософії й Соціології, 3/ Історії Культури, 4/ Фізики, 5/ Хемії, 6/ Ботаніки, 7 /Зоології, 8/ Геології й Мінералогії, 9/ Географії, 10/ Антропології.

Примітка: Всякі зміни в цьому перелікові можуть бути зроблені тільки Укрголовнаукою.

II. Вчений ступінь, як вищу вчену кваліфікацію, можуть одержати особи, які зарекомендували себе своїми вченими працями й діяльністю, як самостійні цілком оформленні наукові робітники.

III. Особи, що бажають одержати вчену ступінь доктора повинні внести про це заяву до Президії Головнауки в Харкові, або Уповноваженим Головнауки в Києві, Одесі та Катеринославі з додатком свого життєпису та вчених праць, в тому числі одного абсолютно самостійного наукового дослідження, яке він повинен захистити на публічному засіданні Комісії.

IV. Президія Головнауки, або її уповноважені одержавши зазначену в § 3 заяву, доручають головам Комісій організувати для перегляду їх праць особливої комісії в склад яких головами мусять бути запрохані всі члени УАН з відповідної спеціальності, керівники, або дійсні члени відповідних науково-дослідчих катедр, видатні спеціальности, професори відповідних катедр ВУЗ'ів, представники державних органів, громадських та професійних організацій, які можуть бути зацікавлені в розвитку даної науки та в її практичних досягненнях, а також і окремі особи, відомі зі своєї компетенції в питаннях даної спеціальности.

V. Комісія, ознайомившись взагалі з науковою діяльністю кандидата, виділяє зі свого складу рецензійну наукову комісію зі спеціалістів, на яку покладається обов'язок детального ознайомлення з усіма науковими працями кандидата, їх самостійністю, науковою цінністю та з дійсно науковою компетентністю кандидата в галузі знання, відповідно до ступня, якого він домагається. Детально рецензія від комісії дослідження, що підлягає публічному захистові, інші праці кандидата, а також і загальний висновок прикладається Комісії в писаному вигляді.

VI. По обміркувані висновку рецензійною підкомісією Комісія, якщо вона визнає досліджені праці самостійними і маючими цілком задовольняючу наукові цінність, а особу, що старається про вчений ступінь зовсім компетентним робітником у відповідній галузі знання, припускає кандидата до захисту його дослідження на публічному засіданні Комісії, призначає не менш двох своїх представників для участі в публічному обміркуванні доставлених досліджень при чому офіційним опонентом не може бути голова установи чи лабораторії, де виконана праця, яка підлягає захистові. Встановлює час та місце цього засідання і подає це до загального відома. Про свою постанову та призначення публічного диспуту Комісії повинен негайно інформувати Президію Укрнауки. Право участі у визначенні вартості запропонованих праць, мають дисертанти та їх критики, що можуть бути теж присутні.

Примітка: Комісія повинна звертати особливу увагу на першу стадію своєї роботи до допуску кандидата до захисту його досліджу.

VII. Про закінченні диспуту комісія на закритому засіданні обміркує його і якщо наслідки диспуту будуть визнанні задовольняючими, то вона присуджує кандидатові ступінь доктора даної спеціальності.

VIII. Постанова Комісії разом з усіма матеріалами, що стосується до цієї справи доставляється до Президії Головнауки, яка перевіривши процесуальний бік праці Комісії, затверджує її постанову й видає кандидатові відповідне посвідчення. В тому випадкові, коли в роботі Комісії були формальні, або процесуальні неправильності, або була значна розбіжність вимог, що до допущення кандидата до захисту або в справі можливості присудження ученого ступіня після захисту, або коли було подано окремою думкою, то Президія Укрнауки може обміркувати питання по суті, притягаючи для цієї мети найкомпетентніших спеціалістів.

IX. Нормальний термін для праць комісії по присудженню вчених ступенів встановлюється у шість місяців, рахуючи зі дня скликання Комісії.

НАУКОВА ЗАПИСКА ДО ВАК УКРАЇНИ

Вища атестаційна комісія України
01001, м. Київ, вул. Хрещатик, 34

У грудні 2010 року у відділі історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України було завершено і рекомендовано до захисту дисертаційне дослідження здобувачки наукового ступеня кандидата юридичних наук Костенко Ірини Валентинівни «Формування і розвиток системи наукових ступенів і вчених звань в Україні в контексті світового досвіду: історико-юридичне дослідження». У процесі роботи над цією дисертацією було вивчено досвід правового регулювання присудження вчених (наукових) ступенів та вчених звань за значний історичний період (від середніх віків до сучасності). Оскільки проблеми вдосконалення науково-атестаційної системи саме зараз набули особливої гостроти у контексті адміністративної реформи і прийняття Верховною Радою України у першому читанні законопроекту №5267 «Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації», вважаємо необхідним ознайомити компетентні органи державної влади України з деякими висновками і пропозиціями цього дослідження.

1. У ході дослідження було встановлено, що нині існуюча в Україні система наукових ступенів і вчених звань та порядок їх надання (присудження, присвоєння) сформувалася внаслідок доволі тривалої історичної еволюції.

Так, на етапі зародження наукової титулатури в середньовічних університетах (Болонському, Паризькому та ін.) навчальні заклади здебільшого автономно вирішували всі питання присудження вчених ступенів. Тобто, первинна система вчених ступенів і звань була відображенням корпоративного (цехового, псевдородинного) підходу до наукової титулатури. Справа возведення у вчений ступінь належала до внутрішньої компетенції наукової корпорації,

визначалася здебільшого звичаями та традиціями, а також (доволі рідко) писаними корпоративними нормами і майже не регулювалася владою. Остання лише надавала навчальним закладам «титул» або «гідність» університету, що мало наслідком і право присуджувати вчені ступені і вчені звання, а також від свого імені санкціонувала надання відповідного наукового титулу, що зобов'язувало до його визнання на всій території держави чи навіть у межах всього освітньо-наукового простору, що фактично у в ті часи не обмежувався державними кордонами. Існували титули (ступені, градуси, звання) студента (дійсного студента) і бакалавра, які знаменували досягнення в оволодінні знаннями, а не певні наукові здобутки. Власне науковий характер мали титули доктора і магістра наук, які в цей час були до певної міри рівноправними. Існував також проміжний ступінь «ліценціата» («ліцензіата»), який надавався особам, що за рівнем своєї кваліфікації мали право захищати докторську дисертацію, але не робили цього з певних (здебільшого, суто матеріальних) причин.

Існування в середні віки невеликої кількості докторів наук, які отримували таке звання поза науковою корпорацією безпосередньо від німецького імператора або римського папи лише підтверджувало загальне правило, оскільки ставлення наукової громадськості до цих так званих печаткових докторів було вкрай негативне і навіть сама влада здебільшого не зараховувала їх до числа осіб, які можуть розглядатися експертами у відповідній галузі знань.

Європейські традиції наукової титулатури приходили в Україну опосередковано, насамперед через рецепцію устрою і порядку університетів, що існували на теренах феодално-роздробленої Священної Римської імперії німецької нації і тих держав, що з часом постали на її колишній території. Першим таким закладом став 1348 р. Карлов університет у Празі, який започаткував правову парадигму, що так чи інакше поширювалася на всі центральноєвропейські, а згодом – й на східноєвропейські університети. Зокрема за празьким взірцем присуджував вчені ступені Ягелонський університет у Кракові, традиції якого з часом перейняли перші українські університети у Львові і Чернівцях. (Зауважимо, що ні Острозька академія, ні Києво-Могилянська

академія не мали статусу університетів та, відповідно, не мали права присудження вчених ступенів, хоча викладачів цих закладів і називали професорами.)

У цих університетах зведення в наукові ступені отримало, порівняно з Болоньєю та Парижем, більш складний розвиток та відповідну різноманітність, детальну розгалуженість та значні бюрократичні ускладнення. Почався процес своєрідного «одержавлення» вчених ступенів, установлення залежності науково-атестаційної системи від вищої світської влади з одночасним збереженням традиційних академічних вільностей: присудження ступенів регулювалося канцлером університетів та здійснювалося князем після відповідної сплати, згодом носії вчених ступенів дістали право набуття дворянства, стали утримуватись державним коштом та отримувати певні оплачувані «державні замовлення» від влади. Своєрідний паритет академічної автономії і державного визнання у справі надання вчених ступенів з тих пір аж до сьогодні зберігається в багатьох зарубіжних, передусім західноєвропейських, країнах. Згідно з цими традиціями присуджувалися вчені ступені у Львівському і Чернівецькому університетах аж до перетворення їх на радянські заклади освіти.

Університети, які утворилися на землях Російської імперії, перейняли європейський корпоративний устрій, але запозичені західні форми швидко було пристосовано до російського життя з його одержавленням сфери освіти. Державна регламентація особливо посилилася після видання 1816 р. Дерптським університетом з явним відступом від існуючих норм і традицій двох дипломів докторів наук завідомо негідним цього ступеня особам. Реагуючи на скандал, Міністерство народної освіти на кілька років призупинило захист дисертацій та ініціювало прийняття 20 січня 1819 р. «Положення про зведення в наукові ступені», у якому докладно виписувалися єдині загальні державні вимоги як до самої дисертації й рівня підготовки претендентів, так і до процедури захисту.

Відтоді питання про надання наукових ступенів в Росії регулювалося двома групами нормативно-правових документів. Загальні університетські статuti від 26 липня 1835 р., 18 червня 1863 р. і 23 серпня 1884 р. (з відповідними змінами і

доповненнями) визначали суб'єктів права присудження наукових ступенів і перелік цих ступенів та деякі інші найпринциповіші питання. Ці статuti не поширювалися на Віленський, Дерптський і Варшавський університет, які мали власні статuti, що закріплювали певні особливості, викликані національною та конфесійною своєрідністю відповідних регіонів. Загалом, наукові ступені присуджувалися в університетах, а інші (технічні, комерційні, сільськогосподарські тощо) вищі навчальні заклади такого права не мали. Окрім того, наукову атестацію здійснювали деякі спеціалізовані вищі медичні навчальні заклади, що існували паралельно з медичними факультетами університетів.

До другої групи нормативно-правових актів належали загальнодержавні положення, що регламентували власне «технологію» процесу атестації. З часом Положення 1819 р. змінили акти від 26 і 28 квітня 1837 р. (*«Положение об испытаніях на учёные степени»*), 6 квітня 1844 р. (*«Положение о производстве в ученые степени»*), 4 січня 1864 р. (*«Положение об испытаніях на звание действительного студента и на ученые степени»*).

Принагідно зауважимо, що власну систему атестації, подібну до наукової, мали православні духовні академії та навчальні заклади інших конфесій. У цій системі було багато цікавого, наприклад моральні вимоги до претендентів на ступінь, офіційна заборона подавати як дисертації компілятивні роботи (*«сочинения, без особенного труда выбранные из других книг отечественных или иностранных»*), практика розкриття імені автора дисертації лише після того, коли вона отримає оцінку всіх рецензентів (Устав и штаты православных духовных академий, Высочайше утвержденные 20-го апреля 1884 г. – СПб. : Тип. Санкт-Петербургской духовной академии, 1884. – 27 с.; Устав православных духовных академий 1910 года // Приложение к «Извлечению из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1909/10 уч. г.». – [б.м. и г.]. – С. 21–26).

Російською особливістю стала дволанкова система вчених ступенів з первинним ступенем магістра і вищим щодо нього ступенем доктора. Характерно, що всі дореволюційні автори визнавали, що з суто наукових міркувань для вчених вищої кваліфікації цілком достатньо мати один ступінь доктора, як в

європейських країнах, і наявність дволанкової системи пояснюється лише недостатньою порівняно з європейськими країнами відповідальністю наукової спільноти, а, отже, й потребою у більш жорсткому державному контролі. Як наслідок, російські наукові ступені, завжди були, так би мовити, вагоміші за аналогічні ступені в інших країнах.

Що ж стосується вчених звань, то вони автоматично додавалися до певної посади. Обрання на посаду професора чи доцента університету або надання права читати лекції у статусі приват-доцента водночас означало присвоєння відповідного вченого звання. Припинення викладацької діяльності, за винятком виходу на пенсію, фактично вело до втрати вченого звання. Тобто, сучасна практика, коли професор за посадою не є носієм вченого звання професора, була б у дореволюційній Росії просто немислимою.

Російська система зберігалася на східноукраїнських землях і в період Центральної Ради, Гетьманату й Директорії. Згодом у Радянській Росії були скасовані дореволюційні вчені ступені (повністю) та вчені звання (натомість уведено нові звання професора та викладача) й пов'язані з ними права, привілеї й пільги. Водночас у Радянській Україні деякий час зберігався єдиний вчений ступінь доктора наук відповідно до статті 619 Кодексу про народну освіту УСРР 1922 р. На його розвиток Наркомат освіти УСРР 9 лютого 1925 р. затвердив «Положення про вчені ступені й звання» разом із відповідною інструкцією. Відповідно до цього акта була створена Комісія з присудження учених ступенів при Укрголовнауці під керуванням академіка О. В. Палладіна, яка розглянула за 1925–1933 рр. близько 70 дисертаційних справ (переважно клопотання у відновленні в ступені). Використовувалася й практика присудження наукового ступеня доктора *honoris causa*. Згідно зі своїм статутом ступені доктора наук присуджувала також Всеукраїнська академія наук.

Постановою РНК СРСР від 13 січня 1934 р. на основі рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. в СРСР була створена єдина для всіх радянських республік стабільна система атестації, яка передбачала встановлення наукових ступенів кандидата й доктора наук та визначення порядку захисту відповідних дисертацій,

а також три учених звання для викладачів ВНЗ (асистент – доцент – професор) та працівників науково-дослідних установ (молодший науковий співробітник – старший науковий співробітник – дійсний член науково-дослідної установи). Таким чином, була здійснена універсалізація форм і методів управління та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, з'явилася чітко структурована система нормативно-правових актів, яка регламентувала процес становлення та розвитку науково-атестаційного процесу на місцях. У подальшому до 1991 р. радянська науково-атестаційна система зазнала чимало змін, але такі принципові її риси, як наявність двох рівнів вчених ступенів, поєднання громадських і державних засад у справі їх надання залишалися незмінними.

Разом з тим, у радянський час справа, навіть порівняно з доволі бюрократичною дореволюційною практикою, ще більше зріс державний контроль і формалізм у справі наукової атестації. При цьому мережа вищих навчальних закладів помітно розширилась і присудження вчених ступенів перестало бути переважно університетською справою. Відповідно кількість осіб зі вченими ступенями почала різко зростати. Оскільки не кожний вищий навчальний заклад мав дійсно незалежну авторитетну професорську колегію, яка могла б з повним моральним правом присуджувати вчені ступені, то основним суб'єктом їх присудження стали спеціалізовані вчені ради.

Водночас в організаційному відношенні наука відділилася від освіти, з'явилися «чисті» освітяни, які майже не вели наукових досліджень, і «чисті» науковці, які не займалися викладацькою діяльністю. Вчені звання відділилися від відповідних посад і з'явилися вчені звання у сучасному розумінні як додаткове до займаної посади визнання науково-педагогічної кваліфікації особи. В результаті еволюції системи врешті-решт було визнано доцільним існування двох вчених звань для науковців – старший науковий співробітник і професор (присвоювалися ВАК СРСР) та двох вчених звань для освітян – доцент і професор (присвоювалось Міністерством освіти СРСР). На певному етапі Міністерство освіти монополізувало право присвоювати вчене звання професора як науковцям, так і освітянам.

Після проголошення незалежності України в державі була створена власна науково-атестаційна система, яка успадкувала основні риси попередньої радянської системи. Місце союзного ВАК посів ВАК України, а питання присвоєння вчених звань професора і доцента стали належати до компетенції Міністерства освіти (освіти й науки) України. Істотних змін цієї системи за роки незалежності не відбулося, хоча на перших порах спостерігалася деяка тенденція до посилення самостійності спеціалізованих вчених рад. Більше того, з часом в умовах загальної комерціалізації суспільного життя, певного послаблення етичних засад наукової і освітньої діяльності та відповідного зростання кількості і пониження професійного рівня претендентів на наукові титули науково-атестаційна система ще більше формалізувалася. Вона поступово еволюціонувала в бік посилення суто формальних вимог до здобувачів наукових ступенів і вчених звань, але виявилася нездатною запобігти корупційним процесам і комерціалізації у справі надання наукових титулів. Водночас чимало авторитетних вчених через небажання витратити дорогоцінний для творчої людини час на подолання бюрократичних перепон досі не мають давно заслуженого наукового ступеня чи вченого звання.

2. Історико-правовий аналіз свідчить, що сучасна науково-атестаційна система України через використання попереднього дореволюційного російського і радянського досвіду помітно відрізняється від аналогічних систем зарубіжних країн, які зберегли у дещо модифікованому вигляді класичні університетські традиції. Інтеграція України у європейську і загальносвітову наукові спільноти неминуче поставить (та, власне, вже поставила) на порядок денний питання про роздержавлення і дебіюрократизацію вітчизняної науково-атестаційної системи (мінімізацію державного впливу і контролю, посилення академічної автономії; зближення сучасного статусу кандидата наук зі статусом «доктора філософії» (PhD), а статусу доктора наук зі статусом «хабілітованого» доктора; подолання відокремленості вчених звань від відповідних посад тощо). Утім, слід підкреслити, що ці завдання можна буде в повному обсязі виконати лише, коли (якщо) в Україні будуть адекватні суспільні умови функціонування науково-

освітньої сфери. Наприклад, коли кількість вищих навчальних закладів в країні перевищує будь-які самі сміливі уявлення, науковці і освітяни є соціально незахищеними і більшість з них вже багато років перебуває на межі бідності, немає підстав говорити про розвиток інститутів громадянського суспільства у сфері науки і освіти, а інстинкт самозбереження наукового середовища практично вже не діє. Тому запобігти різноманітним корупційним проявам у справі наукової атестації без жорсткого державного контролю видається цілком неможливим. Відповідно різко відмовлятися від до певної міри вже перевіреної часом вітчизняної практики поки не варто. Має бути певний перехідний період і своєрідна поетапність на шляху до теоретично оптимальної моделі демократичної науково-атестаційної системи.

3. Одним з нагальних сучасних завдань є оптимізація нормативно-правової бази присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Загальні засади підготовки і атестації кадрів вищої кваліфікації в незалежній Україні нині закладені у Законах України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451), «Про вищу освіту» (Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 134), «Про наукову і науково-технічну діяльність» (Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 165), «Про наукову і науково-технічну експертизу» (Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – С. 57), а також в Указі Президента України від 25 лютого 1999 р. № 216/99, яким було затверджене «Положення про Вищу атестаційну комісію України» (Офіційний Вісник України. – 1999. – № 9. – С. 324). Постановами Кабінету Міністрів України було затверджено «Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів» (Офіційний вісник України. – 1999. – № 3. – С. 16), «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» (Офіційний Вісник України. – 2007. – № 18. – Ст. 731) і «Порядок присвоєння вченого звання професора і доцента» (Офіційний Вісник України. – 2008. – № 100 – Ст. 3339).

Нормативні приписи зазначених актів часто безпідставно дублюються, а іноді й прямо суперечать один одному; підзаконні акти в окремих випадках

підміняють собою закони або містять норми, які мали б бути в інших актах. Тому нагальною проблемою стало прийняття окремого закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, який зняв би деякі суто юридичні колізії нашого законодавства і водночас став правовою основою для раціоналізації і демократизації практики присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Підкреслимо, що науково-атестаційні проблеми виходять далеко за рамки суто освітньої сфери, а тому не можуть безпосередньо регулюватися в Законах України «Про освіту» і «Про вищу освіту». В цих законах з позицій юридичної техніки мають бути лише посилання до спеціального закону. Так само, питання присудження вчених звань виходять за межі законів «Про наукову і науково-технічну діяльність» та «Про наукову і науково-технічну експертизу». Оскільки надання наукових (вчених) ступенів і вчених звань тісно пов'язано, то з цих питань доцільно мати саме один, а не два закони.

4. У новому законі та доповнюючи його підзаконних актах варто зберегти перевірені часом підходи до науково-атестаційної діяльності, зокрема її природу як державного визнання наукової (науково-педагогічної) кваліфікації вченого. Доцільно також (принаймні на певний історичний період) зберегти в структурі органів державної влади відносно автономну установу, що забезпечуватиме державне регулювання, керівництво і контроль у відповідній сфері діяльності. Організаційно-правова форма цієї установи (окремий Державний комітет, відомство при Кабінеті Міністрів України чи відокремлений підрозділ того чи іншого Міністерства) буде зумовлюватися сучасним баченням організації виконавчої влади загалом, але функції її мають наближатися до функцій ВАК України. У перспективі цей орган має перетворитися на Державну інспекцію з питань наукової кваліфікації і етики (назва має умовний характер і може коригуватися відповідно до загальної структури органів виконавчої влади, яка буде визначена у ході здійснення адміністративної реформи), на яку покладатимуться як реєстраційно-облікові функції у сфері присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, так і протидія плагіату, науковій несумлінності та іншим негативним явищам, які суттєво гальмують розвиток

вітчизняної науки і знижують її конкурентоспроможність. Водночас вже сьогодні доцільно покласти на орган- правонаступник ВАК України обов'язок забезпечення спеціалізованих вчених рад програмними засобами для перевірки самобутності текстів і виявлення у дисертаціях текстових запозичень і стилістичних невідповідностей.

Водночас слід підтвердити і зміцнити провідну і вирішальну роль наукової громадськості (вчених рад, спеціалізованих вчених рад і експертних рад) у присудженні наукових ступенів і присвоєнні вчених звань. Загалом у міру зміцнення громадянського суспільства мають розширюватися демократичні елементи. Одним з найважливіших суб'єктів науково-атестаційного процесу є спеціалізовані вчені ради (щодо присудження наукових ступенів) і вчені ради вищів і наукових установ (щодо присвоєння вчених звань). Якщо у другому випадку компетентність вчених рад оцінити професійні здобутки, передусім педагогічну майстерність, свого колеги не викликає жодних сумнівів, то ситуація зі спеціалізованими вченими радами виглядає дещо інакше. Сучасні спеціалізовані вчені ради доволі часто охоплюють три-чотири наукових спеціальності. Отже, кожна спеціальність представлена у раді не більше ніж шести фахівцями. При цьому кожна «номенклатурна» наукова спеціальність сформульована досить широко і здебільшого передбачає ще й внутрішній поділ на кілька галузевих спеціалізацій. Наприклад, рамками рідної для авторів цієї наукової записки спеціальності 12.00.01 охоплюються теорія держави і права; історія держави і права та історія політичних і правових вчень. У вищих навчальних закладах це навіть не три, а чотири самостійні нормативні дисципліни, оскільки історія держави і права України та історія держави і права зарубіжних країн становлять самостійні курси, що, як правило, викладаються різними фахівцями. Як наслідок у спецраді з 24 науковців може виявитися всього не більше двох вчених, які працюють у відповідній галузі, а вузьких фахівців з проблематики хоча б дотичної до теми дисертаційного дослідження може не бути зовсім.

Вихід ми бачимо у тому, щоб законодавчо закріпити можливість створення позавідомчих всеукраїнських спеціалізованих вчених рад, які включатимуть

провідних фахівців однієї наукової спеціальності, а якщо ця спеціальність охоплює кілька галузей (підгалузей) науки, то фахівців однієї з цих галузей (підгалузей). Такі ради не мусять бути прив'язані до якоїсь установи, склад її за рекомендацією відповідної експертної ради має сформувати безпосередньо орган, що буде правонаступником ВАК України. Рада з 10–12 відомих усій країні провідних фахівців з певної галузі знань (а сьогодні з деяких наукових спеціальностей і всього-то є не більше 10 «працюючих» докторів наук) користуватиметься беззаперечним авторитетом і її рішення не потребуватиме якоїсь додаткової експертизи. Фактично такій раді відразу мають бути надані права і спеціалізованої вченої ради і експертної ради. Такі ради спочатку можуть створюватися паралельно з нині існуючими спецрадами при наукових і освітніх закладах, а згодом мають остаточно їх замінити. За звичної «пропускнуої здатності» спецради в 24 дисертації за рік одна-дві вузькоспеціалізовані спецради можуть задовольнити всі атестаційні проблеми фахівців відповідно ї підгалузі. Помітно знизиться і роль корупційного чинника, який посилюється в умовах, коли спецрада організаційно прив'язана до певного наукового інституту або навчального закладу, а більшість її членів самостійно не можуть дати професійну оцінку дисертації і науковому потенціалу здобувача. Для деяких наукових спеціальностей (під спеціальностей, спеціалізацій, підгалузей – справа не у назві), за якими дисертації захищаються особливо часто, можливо, доцільним буде сформувати дві-три таких ради із знаходженням у різних регіонах країни.

5. Болючу проблему наявності занадто поширеної нині практики захисту дисертацій особами, далекими від наукової діяльності, загалом можна вирішити, якщо прийняти пропозицію МОН України про підготовку дисертацій виключно унаслідок навчання в аспірантурі і докторантурі. Для науковців і освітян, які вчаться у процесі своєї безпосередньої діяльності (і лише для цих категорій) можна дозволити заочну аспірантуру і докторантуру.

Разом з тим слід запровадити і підтримувати практику надання провідним вченим ступеня доктора наук на підставі їх реальних наукових здобутків, без підготовки і захисту дисертації та поза докторантурою. Для запобігання

можливим зловживанням слід передбачити, що у такому порядку ступінь може надаватися особам, які мають науково-педагогічний стаж на рівні вимог до здобувачів вченого звання професора; брали участь (з включенням до відповідного робочого плану як учасника або основного виконавця) у не менше, ніж трьох науково-дослідних роботах, відкриття і завершення яких офіційно зареєстровано в органах науково-технічної інформації; мають наукові публікації, які дістали публічне схвалення наукової громадськості. При цьому у разі, коли йдеться про лауреатів Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреатів премій Національної академії наук України і офіційно визнаних державою галузевих академій, дійсних членів і членів-кореспондентів зазначених академій жодні формальні умови не можуть бути перепорою для рекомендації їх до здобуття ступеня доктора наук.

Має бути розроблений також відповідний механізм надання ступеня доктора наук без подання відповідної дисертації. На нашу думку, суб'єктом порушення такого питання можуть бути лише 4-5 авторитетних наукових установ у кожній галузі науки. Це передусім інститути Національної академії наук України, класичні університети і інші навчальні заклади зі статусом дослідницького університету або національного навчального закладу. Відповідні переліки таких установ за рекомендацією експертних рад мають затверджуватися органом- правонаступником нинішнього ВАК України.

Протокол вченої ради відповідної установи з результатами таємного голосування щодо порушення клопотання про присудження наукового ступеня доктора наук без захисту дисертацій буде направлятися до належної спеціалізованої вченої ради (найкраще, якщо буде прийнята відповідна наша пропозиція, – до вузькоспеціалізованої позавідомчої ради при органі- правонаступнику ВАК України). Спеціалізована вчена рада призначатиме комісію для оцінки наукового доробку здобувача. У разі, якщо висновок комісії буде позитивний, він разом з повним списком наукових праць здобувача має бути надрукований окремим виданням і розсилатиметься у тому ж порядку, що й автореферати дисертацій. Установи, які мають право порушувати аналогічні

питання, обов'язково повідомляють спеціалізованій вченій раді свою думку щодо оцінки наукового доробку здобувача. Після надходження офіційних і неофіційних відгуків спеціалізована вчена рада у встановлені строки проводить засідання і з врахуванням думки наукової громадськості приймає рішення, яке є остаточним.

6. З інших питань вдосконалення порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань звертаємо передусім увагу на необхідність негайного скасування практики існування привілейованих «фахових» або «ваківських» наукових видань. Як видається від інших видань, відповідні журнали і збірники, що масово засновуються з суто комерційною метою, відрізняються не в кращий, а в гірший бік. Водночас будь-яка спеціалізована вчена рада цілком компетентна оцінити рівень публікацій здобувача, в якому б виданні вони не оприлюднювалися.

Складання кандидатських іспитів варто винести за рамки власне атестаційного процесу. Це має бути обов'язкова умова навчання в аспірантурі і докторантурі, без виконання якої аспірантура і докторантура не вважатиметься успішно завершеною. При цьому слід удосконалити норми щодо складання кандидатських (докторських) іспитів і, зокрема, повернутися до практики, коли особи, що не мають відповідної базової освіти, складають лише один додатковий кандидатський іспит з фундаментальної (методологічної, загальнотеоретичної) дисципліни відповідної наукової галузі, а якщо вони захищають дисертацію саме з цієї фундаментальної дисципліни, то вважати, що додатковий іспит «перекривається» іспитом зі спеціальності. Щодо осіб, яким науковий ступінь доктора наук, присуджується без захисту дисертацій, умова складання якихось (основних чи додаткових) іспитів не повинна висуватися.

Варто помітно скоротити переліки документів, що подаватимуться до ВАК України. На нашу думку, для забезпечення належного контролю мають бути подані лише сама дисертація, одна довідка встановленого зразка з необхідною інформацією про особу здобувача та його наукову біографію і висвітленням основних моментів процедури захисту, а також копія паспорту або документа, що його замінює. Всі інші первинні документи мусять зберігатися у спеціалізованій

вченій раді, і у разі потреби, можуть бути затребувані експертною радою органу- правонаступнику ВАК України. Водночас слід жорстко регламентувати діяльність апарату цього контролюючого органу України, закріпити можливість оскарження будь-якого прийнятого його працівниками рішення щодо проходження атестаційної справи до органів, які включатимуть представників наукової громадськості.

Принагідно слід чітко і докладно визначити розмір усіх «компенсацій», які сплачують здобувачі, що не працюють в установі, де функціонує спеціалізована вчена рада. Практика свідчить, що нині існуючі нормативи абсолютно не відповідають умовам життя і через те повсюдно «корегуються» на місцях. Це включає і плату офіційним опонентам, офіційний розмір якої не витримує жодної критики, а тому спонукає до неофіційних фінансових відносин між здобувачем і опонентом.

7. Практика присвоєння вчених звань теж потребує певної демократизації. У перспективі має обов'язково бути вирішено питання про усунення подвійного титулування освітян (за посадою і вченим званням). Обрання на посаду має супроводжуватися наданням відповідного звання. Утім, до раціоналізації кількості навчальних закладів доцільно тимчасово зберегти нині існуючу практику.

Але вже на нинішньому етапі слід визнати повну еквівалентність вчених звань доцента і старшого наукового співробітника, раціоналізувати формальні вимоги до здобувачів вченого звання професора і доцента. Ця пропозиція має своїм підґрунтям певну дискримінацію носіїв звання старшого наукового співробітника у вищих навчальних закладах і симетричне ставлення до доцентів у наукових установах.

Також пропонується, виходячи з історичного досвіду запровадити принаймні як експеримент вчене звання приват-доцента для осіб, які працюють у вищих навчальних закладах за сумісництвом. Як відомо, слово «приват-доцент» походить від німецького *Privatdozent* та латинського *privatim docens* – «той, хто навчає приватним чином» (Deutsch–Russisch grosswörterbuch. – München : Verlag Langenscheidts, 1997), що свідчить про первинно позаштатний характер самої

посади. Свого часу, завдячуючи цьому інституту, в Німеччині та дореволюційній Росії вдалося залучити до викладання чимало кваліфікованих позаштатних викладачів, що не мали службових обов'язків в університетах і не отримували штатної платні. Запровадження такої категорії професорсько-викладацького складу в Україні буде особливо доречним, якщо професорське звання стане невід'ємним від посади, а отже, кількість професорів буде суттєво обмежено штатним розкладом. Надання статусу приват-доцента було б адекватним стимулом для тих фахівців-практиків, які бажають у вільний час займатися викладацькою діяльністю, але не прагнуть перейти у вищий навчальний заклад на основну роботу. Водночас для високопосадовців-сумісників зникне сама можливість безпідставно претендувати на високе професорське звання. Важливо й те, що звання приват-доцента має зберігатися за особою доти, доки вона реально займатиметься викладацькою діяльністю.

8. Слід окремо звернути увагу на деякі термінологічні проблеми.

Так, як видається, перейменування у 1991 році вчених ступенів на наукові ступені, було не зовсім доречним. Традиційно наявність вченого ступеня свідчило насамперед про рівень ученості (кваліфікації) особи, а не її заняття науковою діяльністю. У світлі Болонського процесу роль ступеня як закономірного наслідку навчання в аспірантурі або докторантурі має ще більше посилитися.

Пропозиції щодо заміни ступеня кандидата наук ступенем доктора філософії мають до певної міри демонстративний (декларацію наміру інтегруватися в Європу), а не сутнісний характер, але загалом їх можна підтримати за умови, що справа не зведеться лише до перейменування.

Варто підтримати пропозицію щодо перейменування вченого звання старшого наукового співробітника на старшого дослідника, оскільки зараз за посадою існують не лише молодші і старші наукові співробітники, як у час, коли запроваджувалося це звання, а й також «просто» наукові співробітники, провідні наукові співробітники й головні наукові співробітники.

У багатьох нормативно-правових документах нині йдеться про атестацію кадрів «вищої кваліфікації» і ми теж вимушено застосовуємо цю термінологію.

Але з суто мовних позицій, можливо, коректніше було говорити і писати про кадри «високої кваліфікації».

Слід широко обговорити з фахівцями і остаточно визначитися з поняттями, які в українських нормативно-правових документах у різних їх редакціях передаються різними термінами, створюючи певні труднощі при оформленні атестаційних справ. Йдеться, зокрема про аналоги російським термінам «соискатель» («здобувач» чи «пошукувач»?) і «отзыв» («відгук» чи «відзив»?).

9. Окремо слід зазначити необхідність використання сучасних технологій у практиці спеціально уповноваженого органу державної влади з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів..

Так, відкритості та прозорості процесів підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, безумовно, сприятиме пропонована нижче нова модель «електронного ВАК», що має стати високотехнологічною інформаційно-звітною системою у вигляді дистанційного інтерактивного сайту з такою рубрикацією:

I. Базова інформація:

- 1) закони України, акти Президента України і Кабінету Міністрів України з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;
- 2) документи ВАК, зокрема й ті, що вже втратили чинність (у хронологічному порядку починаючи з 1992 року);
- 3) проекти нормативних документів для обговорення широкою науковою громадськістю;
- 4) історія розвитку механізму наукової та науково-педагогічної атестації та інституту наукової титулатури, з окремим нарисом про ВАК України та відомостями про всіх його керівників.

II. Поточна інформація:

- 1) оголошення про захисти дисертацій;
- 2) результати захистів дисертацій;
- 3) звіти про роботу спеціалізованих та експертних рад;
- 4) інші новини.

III. Методична інформація:

- 1) типи відомчої звітності;
- 2) методична література, посібники, довідники з проблематики підготовки та захисту дисертацій, отримання наукових ступенів та вчених звань;
- 3) паспорти спеціальностей.

IV. Дистанційні послуги із забезпечення прийому атестаційних справ у цифровому вигляді.

V. Контактна інформація та пошук за сайтом

Завершуючи наукову записку, маємо підкреслити що використання вітчизняного і світового історичного досвіду сприятиме усуненню існуючих недоліків системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, підвищенню якості наукового потенціалу української науки та удосконаленню управління науково-технологічним розвитком країни.

Проте вирішити наявні проблеми науково-атестаційної системи суто організаційно-правовими засобами неможливо, оскільки ці проблеми значною мірою зумовлюються сучасним місцем науки і освіти в суспільному житті, їх деградацією на тлі суцільної комерціалізації і моральної дезорієнтації. Тому реформа системи присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань має здійснюватися у тісному взаємозв'язку з іншими суспільними реформами, спрямованими на формування в Україні громадянського суспільства й не декларативної, а реальної правової держави.

Здобувач – завідувач відділу інформаційної підтримки навчального процесу факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

І. В. Костенко

Науковий керівник – завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України

І. Б. Усенко

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна – Болонья – Саламанка – Прага – Берлін) / Упоряд. Степко М. Ф., Болубаш Я. Я., Шинкарук В. Д. та ін. ; [Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка] – К. –Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 60 с.
2. Законодавство України про освіту і науку (за станом на 20. 12. 99). – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 128 с.
3. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. – Вип. 1. – 1920. – 60 с.
4. Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту / [сост. М. А. Гейзер]. – Харків : Вид. НКО УСРР, 1927. – 207 с.
5. Из истории университетов Европы : [межвуз. сб. науч. тр.]. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1984. – 95 с.
6. Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. / АН України, Інститут української археології, ЦНБ ім. В. І. Вернадського та ін. [Упор. В. Г. Шмельов та ін. / Ред. кол. : П. С. Сохань та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 376 с. – (Джерела з історії науки України).
7. Історія Національної академії наук України 1924–1928. Документи і матеріали / В. А. Кучмаренко та ін. (упоряд.) ; О. С. Онищенко та ін. (відп. ред) ; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : Наук. думка, 1998. – 762 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
8. Історія Національної академії наук України 1929–1933. Документи і матеріали / Т. В. Вересовька та ін. (упоряд.) ; П. С. Сохань та ін. (відпов. ред.); НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського – К. : Наук. думка, 1998. – 544 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
9. Культурне будівництво в Українській РСР : найважливіші рішення Комуністичної партії й Радянського уряду 1917–1959 рр. : 3б. док. : [У 2 т.]. –

- К. : Держполітвидав УРСР, 1959–1960. – Т. 1 : (1917 – червень 1941 рр.). – 1959. – 706 с.
10. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 : (Збірник документів і матеріалів) / Упорядники: В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін. – К. : Наук. думка, 1979. – 467 с.
 11. Липатникова Г. И. Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. / Г. И. Липатникова ; [уч. пос. под ред. А. Г. Москаленко]. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1973. – 220 с.
 12. Липатникова Г. И. Статуты факультета искусств Пражского университета : [перевод и примечания Г. И. Липатниковой] / Г. И. Липатникова // Вопросы истории славян. – Вып. 3. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1970. – С. 77–84.
 13. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973 гг. / Сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. – М. : Педагогика, 1974. – 558 с.
 14. О деятельности Научного Комитета Наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921–1923 гг.). – Х. : Путь просвещения, 1923. – 46 с.
 15. Об ученых степенях и званиях. – М. : Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. – 16 с.
 16. Порядок присвоения ученых званй профессора і доцента. Нормативні документи з питань атестації наукових і науково-педагогічних працівників. – К. : Толока, 2005. – 14с.
 17. Правовое положение научных работников : справочник по законодательству СССР, РСФСР и УССР / Сост. И. М. Бурштейн, Л. Б. Гейфман ; отв. ред. И. П. Терещенко ; АН Украинской ССР. – К. : Изд-во АН УССР, 1950. – 410 с.
 18. Про вчені ступені і звання (довідник на допомогу особам, які бажають добути вчений ступінь кандидата економічних наук). – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1941. – 41 с.
 19. Профессионально-техническое образование в России за 1917–1921 г. / [юбилейный сборник] под ред. О. Г. Аникст. – М.: Главпрофобр, 1922. – 38 с.

20. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919) : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. П. П. Бистренко, В. М. Брожек, А. З. Міщенко, М. І. Тесленко, О. В. Тодосіна, І. Л. Шерман. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 763 с.
21. Сборник нормативных документов и актов по вопросам аттестации научных и научно-педагогических кадров. – М.: ВАК, 1979. – 219 с.
22. Все о пенсиях, пособиях, социальной защите граждан Украины : (Науч.-практ. коммент. и сб. нормат. актов) / Сирота И. М., 4-е изд., перераб. и доп. – Х. : Одиссей ; Фолио, 2003. – 687 с.
23. Уставы Российской академии наук. 1724–1999 / Авт.-сост. : Б. В. Левшин и др. – М. : Наука, 1999. – 285 с.
24. Хрестоматия по истории институтов научной подготовки и аттестации в университетах и академиях Западной Европы и России (начало XII в. – 1918 г.) : в 2-х частях / Сост.: А. Н. Якушев, Д. А. Хохлова, И. Г. Воропаев. – Ч. 1. – Ставрополь : СГУ, 1997. – 205 с.; Ч. 2. – Ставрополь : СГУ, 1998. – 247 с.
25. Хрестоматия по истории институтов научной подготовки и аттестации в университетах и академиях Западной Европы и России (начало XII в. – 1918 г.) : в 2-х частях / Сост.: А. Н. Якушев, Д. А. Хохлова, И. Г. Воропаев. – Ч. 1. – Ставрополь : СГУ, 1997. – 205 с.; Ч. 2. – Ставрополь : СГУ, 1998. – 247 с.
26. Codex iuris canonici. Кодекс канонического права. – М. : Институт Св. Фомы, 2007. – 620 с.
27. Denifle H., Chatelain A. Chartularium Universitatis Parisiensis / H. Denifle, A. Chatelain. – Paris : [b.w.], 1889. – Vols. 1. – 786 p.
28. Schalm A. Die Authentica Habita Friedrich Barbarossas von 1155/58 – Ihre Entstehung und die Folgen (Broschiert) / A. Schalm. – Norderstedt : Grin Verlag, 2008. – 19 p.

29. Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849 / J. Muczowski [edytor]. – Cracoviae, 1849. – Pp. I–CCXL.
30. Регламент Академии наук и художеств в Санкт-Петербурге. 1747 г. // Уставы Академии наук СССР. 1724–1974. – М. : Наука, 1975. – С. 5–49.
31. Акт постановления для Императорского Университета в Дерпте. 12.12.1802 г. // СП по МНП. 1802–1825. – СПб., 1864. – Т. 1. – Стб. 6–12.
32. Акт утверждения для Императорского Университета в Вильне. 04.04.1803 г. // СП по МНП. 1802–1825. – СПб., 1864. – Т. 1. – Стб. 37–44.
33. Регламент Академии наук. 1803 г. // Уставы Академии наук СССР. – М. : Наука, 1975. – С. 62–91.
34. Устав Императорского Дерптского университета. 12.09.1803 г. // СП по МНП. 1802–1825. – СПб., 1864. – Т. 1. – Стб. 137–141.
35. Уставы Императорских Московского, Харьковского и Казанского Университетов. 5.11.1804 г. // СП по МНП : 1802–1825. – Т.1. – СПб : Типография Министерства Внутренних Дел, 1864. – № 21265.
36. Об учреждении особого Комитета по предмету производства в учёные медицинские звания. 7.05.1808 г. // Дополнение к СП по МНП. 1803–1864. – СПб., 1867. – Стб. 56–57.
37. Устав Императорской Медико-Хирургической Академии. 28.07.1808 г. // ПСЗ. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 30. – № 23185. – С. 460–473.
38. О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках, для производства в коллежские асессоры и статские советники. 06.08.1809 г. // СП по МНП. 1802–1834. – СПб., 1866. – Т. 1. – Стб. 510–517.
39. Об удалении от должностей профессоров Дерптского университета за незаконное производство в доктора правоведения. 25.06.1817 г. // ПСЗ. – Собр. 1-ое. – СПб., 1830. – Т. 34. – № 26940.
40. Циркулярное предложение о том, чтобы ищущие профессорских и адъюнктских мест имели степень Докторов и Магистров. 18.02.1820 г. // СП по МНП. 1802–1834. – СПб., 1866. – Т. 1. – Стб. 406–407.

41. О производстве в ученые степени, на основании Положения, у сего прилагаемого. 20 января 1819 года // ПСЗ. – Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 36. – № 27646.
42. Высочайше утверждённый Устав Императорской Виленской Медико-Хирургической Академии. 31.08.1832 г. // ПСЗ. Собр. 2-е. – СПб., 1835. – Т. 7. – № 5584.
43. Общий устав Императорских Российских Университетов 26.07.1835 г. // СП по МНП. – Отд. 1. – Т. 2. – 1825–1855. – СПб., 1875. – № 29761.
44. О дозволении Профессорам Лицеев, получившим сие звание до введения нового устава, переходить в Университеты, не подвергаясь испытанию на степень Доктора. 18.06.1836 г. // СП по МНП. Отд. 1-е. 1825–1839 : [2-е изд.] – СПб., 1875. – Т. 2. – Стб. 1146–1147.
45. О допущении Академиков и Адъюнктов Академии Наук к занятию должностей Профессоров и Адъюнктов Санкт-Петербургского Университета без требования от них определённых в уставе онаго учёных степеней. 14.05.1846 г. // СП по МНП. Отд. 1-е. 1825–1839 : [2-е изд.] – СПб., 1875. – Т. 2. – Стб. 787–789.
46. О сроках производства в чины по службе гражданской. 9 декабря 1856 г. // ПСЗ. – Собр. 2-ое. – СПб., 1857. – Т. XXXI. – Отд. I. – № 31237.
47. Об открытии С.-Петербургского Университета. 18.06.1863 г. // СП по МНП. 1855–1864. – СПб., 1865. – Т. 3. – Стб. 991.
48. Общий устав Императорских Российских Университетов 18.06.1863 г. // СП по МНП. – Т. 3. – 1855–1864. – СПб., 1865. – № 39748. – Стб. 923–991.
49. Устав Императорского Дерптского Университета. 09.01.1865 г. // СП по МНП. 1865–1870. – СПб., 1871. – Т. 4. – Стб. 3–125.
50. Устав Императорского Варшавского Университета. 08.06.1869 г. // СП по МНП. 1865–1870. – СПб., 1871. – Т. 4. – Стб. 1272–1367.
51. Устав православных духовных академий (Высочайше утвержденный в Царском Селе, 30 мая 1869 года) // ПСЗ. – СПб., 1870. – Т. XLIV. – № 47154.

52. О мерах относительно посторонних лиц, допускаемых к испытаниям на учёные степени и звания и совершивших проступки в зданиях или учреждениях Университета или столкновениях с лицами с членами факультета. 18.03.1872 г. // СР по ММП. 1871–1873. – СПб., 1881. – Т. 5. – Стб. 395–396.
53. По вопросу об условиях, при которых преподаватели церковной истории и церковного законоведения в Университетах могут достигать профессорского звания. 17 января 1873 г. // СР по ММП. 1871–1873. – СПб., 1881. – Т. 5. – № 268. – Стб. 919–924.
54. Общий устав Императорских Российских Университетов 23.08.1884 г. // ПСЗ : Собр. 3-е. 1881 – 1913. – Т.1. – Спб.-Пг., 1885–1916.– № 42758. – Стб. 980–1026.
55. Представление в Государственный Совет // СП по ММП. – Т. 3. – 1855–1864. – СПб, 1865. – Стб. 979–985.
56. Устав и штаты православных духовных академий, Высочайше утвержденные 20-го апреля 1884 г.. – СПб. : Тип. Санкт-Петербургской духовной академии, 1884. – 27 с.
57. Устав императорских Российских университетов. Проект, выработанный совещанием профессоров под председательством ММП графа И. И. Толстого в 1906 г. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1906. – 40 с.
58. Устав православных духовных академий 1910 года // Приложение к «Извлечению из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1909/10 уч. г.». – [б.м. и г.]. – С. 21–26.
59. Декларація Генерального секретаріату 27 червня 1917 р. // Вісті з Української Центральної ради. – 1917. – № 10. – Червень.
60. Декларація Генерального секретаріату України 29 вересня 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.
61. Протокол засідання Малої Ради // Вісті з Української Центральної ради. – 1917. – № 24. – Грудень.

62. О Всероссийских конкурсах по замещению кафедр в высших учебных заведениях : Декрет СНК РСФСР от 9 октября 1918 г. // Декреты Советской власти. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1957. – С. 35–38.
63. О некоторых изменениях в составе и устройстве государственных учёных и высших учебных заведений Российской Республики : Декрет СНК РСФСР от 01.10.1918 г. // СУ РКП. – 1918. – № 72. – Ст. 789. – С. 999–1000.
64. Об отмене государственных экзаменов и об изменении порядка производства всякого рода испытаний в вуз : Постановление Наркомпроса 9.10.1918 // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973 гг. / Сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. – М. : Педагогика, 1974. – С. 133.
65. Про заснування богословського факультету при Кам'янецькому державному українському університеті : Закон Ради міністрів Української Держави 15.11.1918 // Нова Рада. – 1918. – № 215. – 16 листопада.
66. Про заснування Української Академії наук в м. Києві : Закон Ради міністрів Української Держави № 710 від 14.11.1918 р. // Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. / АН України, Інститут української археології, ЦНБ ім. В. І. Вернадського та ін. [Упор. В. Г. Шмельов та ін. / Ред. кол. : П. С. Сохань та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 376 с. – (Джерела з історії науки України). – С. 4.
67. Про утворення Фонду Національної бібліотеки Української Держави : Закон Ради міністрів Української Держави 2 серпня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 95–96.
68. Інструкція про прийом до вищих шкіл // Збірник Декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. – Вип. 1. – 1920. – С. 47–48.
69. О рабочих факультетах : Декрет СНК РСФСР от 17 сентября 1920 г. // СУ РСФСР. – 1920. – № 80. – Ст. 381.

70. Положение о высших учебных заведениях // Профессионально-техническое образование в России за 1917–1921 гг. : [юбилейный сборник]. – М.: Госиздат, 1922. – С. 66–72.
71. Тимчасова інструкція Губвіднародосвіти // Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. – Вип. 1. – 1920. – С. 10–11.
72. Тимчасова інструкція по управлінню Вищими Школами на місцях // Збірник Декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. – 1920. – Вип. 1. – С. 48.
73. Временное положение о Высших Учебных Заведениях Украины // Бюлетень НКО. – 1921. – № 7–8. – С. 1–16.
74. Инструкция по приему в ВУЗ // Бюлетень НКО. – 1921. – № 7–8. – С. 12–13.
75. Об установлении общего научного минимума, обязательного для преподавания во всех высших школах РСФСР : Декрет СНК РСФСР от 4 марта 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 19. – Ст. 119.
76. Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 873–881.
77. О порядке присуждения ученой степени // Бюлетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. – 1922. – № 4–6. – С. 23–24
78. Инструкция по проведению положения об ученой степени // Бюлетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. – 1923. – № 3–4. – С. 23.
79. Об учреждении институтов по подготовке красной профессуры : Декрет СНК РСФСР от 11 февраля 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 12. – Ст. 79.
80. Операционный план Научного Комитета на 1922 г. // Наука на Україні. – 1922. – № 1. – С. 3–16.
81. Положение о научно-исследовательских кафедрах УССР / Я. Ряппо, С. Семковский // Наука на Україні. – 1922. – № 1. – С. 112–116.

82. Положення об управленні факультетами суспільних наук : Декрет СНК від 17 августа 1922 г. // СУ РСФСР. – 1922. – № 43. – Ст. 518.
83. Про переекваліфікування професури : Постанова Колегії Головнопрофосвіти від 11 жовтня 1922 р. // Бюлетень НКО. – 1922. – № 36 – 39. – С. 57.
84. О деятельности Научного Комитета Наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921–1923 гг.). – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 46 с.
85. Положення про вчені ступені. Затверджено в Колегії Наркомату народної освіти від 09.02.1925 р. // Бюлетень НКО. – 1926. – № 6. – С. 1–39.
86. Інструкція до положення про вчені ступені : Затверджено в Колегії Наркомату народної освіти від 09.02.1925 р. // Бюлетень НКО. – 1926. – № 6. – С. 40.
87. Положення про порядок заміщення посад керівників та викладачів в освітніх установах УСРР. Затверджено в Колегії Наркомату народної освіти від 12.03.1926 р. // Бюлетень НКО. – 1926. – № 3. – С. 5–7.
88. Положення о научных работниках высших учебных заведений и научных учреждений БССР // СЗ БССР. – 1927. – № 29. – Ст. 141.
89. Інструкція про порядок допуску до педагогічної роботи в Вузах // Бюлетень НКО. – 1927. – № 8. – С. 17–18.
90. Положення про інститути // Бюлетень НКО. – 1927. – № 29. – С. 1–10.
91. Положення про кваліфікаційні комісії при Вузах // Бюлетень НКО. – 1927. – № 3. – С. 11–12.
92. Про стипендії для аспірантів : Постанова ВЦВК від 12.08.1927 р. // Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту / Сост. М. А. Гейзер. – Харків : Вид. НКО УСРР, 1927. – С. 110–111.
93. Про порядок одержання наукових командировок за кордон 1928 р. // Бюлетень НКО. – 1928. – № 5. – С. 23–25.
94. Про зміни й доповнення «Положення про інститути УСРР» // Бюлетень НКО. – 1929. – № 26. – С. 2–5.

95. Про зміну пп. 9 та 11 обіжника «Про порядок одержання наукових командировок за кордон» // Бюлетень НКО. – 1929. – № 10. – С. 14.
96. Про попередні заходи в справі додаткового прийому аспірантури на 1929/1930 р. та загального прийому аспірантури на 1930/1931 р. // Бюлетень НКО. – 1930. – № 8. – С. 9–11.
97. Положение о штатно-окладной системе оплаты преподавательского персонала высших учебных заведений Союза ССР : Постановление Совнаркома СССР № 364 от 22 августа 1930 г. // СЗ СССР. – 1930. – № 44. – Ст. 455.
98. Об учёных степенях и званиях: Постановление СНК Союза ССР от 13 января 1934 г. // СЗ СССР. – 1934. – № 3. – С. 84–90.
99. О порядке применения постановления СНК СССР от 13 января 1934 г. «Об учёных степенях и званиях». 10 июня 1934 г. : Инструкция Комитета по высшему техническому образованию при ЦИК СССР // Об учёных степенях и званиях. – М. : Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. – С. 9–17.
100. Положение о работе квалификационных комиссий наркоматов и ведомств, входящих в круг ведения ВКВТО, по присвоению учёных званий и степеней преподавателям высших учебных заведений и работникам научно-исследовательских учреждений : Постановление СНК Союза ССР от 13.01.1934 г. // Об учёных степенях и званиях. – М. : Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. – С. 18–38.
101. Инструкция о правилах присуждения учёных степеней и званий в системе Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В. И. Ленина. 1 июня 1935 г. // Об учёных степенях и званиях. – М. : Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. – С. 24–37.
102. О дополнении постановления СНК СССР от 13 января 1934 г. «Об учёных степенях и званиях»: Постановление СНК от 25 апреля 1935 г., № 763 // Об учёных степенях и званиях. – М. : Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. – С. 8.

103. Об ученых степенях и званиях : Постановление СНК СССР от 20 марта 1937 г. // СЗ СССР. – 1937. – № 1. – С.83.
104. О введении штатных должностей и должностных окладов для профессорско-преподавательского состава в вузах : Постановление Совнаркома СССР // СЗ СССР. – 1937. – № 73. – Ст. 354.
105. Инструкция Всесоюзного Комитета по делам высшей школы при СНК СССР о порядке применения постановления СНК СССР от 20.03.1937 г. «Об учёных степенях и званиях» : Постановление ВКВШ при СНК СССР. 29 января 1938 г. // Бюллетень ВКВШ при СНК СССР. – 1938. – № 4 – С. 3–10.
106. Инструктивное письмо об оформлении дел, представляемых в Высшую аттестационную комиссию на учёные степени и звания. 3 октября 1938 г. // Об учёных степенях и званиях. – М. : Советская наука, 1939. – С. 14–16.
107. Инструкция о порядке применения постановлений СНК СССР от 20.03.1937 г. и 26.04.1938 г. «Об учёных степенях и званиях» [Текст] : Приказ ВКВШ при СНК СССР. 23 сентября 1938 г. // Бюллетень ВКВШ при СНК СССР. – 1938. – № 18–19. – С. 11–14.
108. Об учёных степенях и званиях: Постановление СНК СССР от 26 апреля 1938 г. № 558 // Об учёных степенях и званиях. – М. : Советская наука, 1939. – С. 5–6.
109. Инструкция о порядке применения постановлений СНК СССР от 20 марта 1937 г. и 26 апреля 1938 г. «Об учёных степенях и званиях» от 24 мая 1941 г. // Об учёных степенях и званиях. – Тбилиси :, [1945]. – С. 9–26.
110. Інструкція про порядок застосування постанови РНК СРСР від 20. III. 1937 р. і 26. IV. 1938 р. «Про вчені ступені і звання» // Про вчені ступені і звання. (довідник на допомогу особам, які бажають добути вчений ступінь кандидата економічних наук). – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1941. – С. 6.

111. О повышении заработной платы медицинским работникам : Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 13 декабря 1943 г. № 1974 // Правовое положение научных работников : справочник по законодательству СССР, РСФСР и УССР / сост. И. М. Бурштейн, Л. Б. Гейфман ; отв. ред. И. П. Терещенко ; АН Украинской ССР. – К. : Изд-во АН УССР, 1950. – С. 25.
112. О порядке выдачи дипломов и аттестатов лицам, имеющим учёные степени и звания : Инструктивное письмо Министерства высшего образования СССР от 8 сентября 1944 г. № Д–106 // Об учёных степенях и званиях. – Тбилиси : Коммунист, [1945]. – С. 34.
113. О подсчёте голосов о присуждении учёных степеней и званий : Инструктивное письмо Министерства высшего образования СССР от 15 мая 1948 г., № Д–27 // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – М. : Высшая школа, 1957. – С. 280.
114. О порядке применения постановления ВАК от 11 октября 1948 г. и оформления дел соискателей учёных степеней и званий, представляемых в Высшую аттестационную комиссию: Инструктивное письмо ВАК от 10 января 1949 г. // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – М. : Высшая школа, 1957. – С. 293.
115. Об оформлении дел соискателей: Инструктивное письмо ВАК от 26 апреля 1954 г., № УС–52–25 общ // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – М. : Высшая школа, 1957. – С. 357.
116. О мерах по улучшению подготовки и аттестации научных и педагогических кадров: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 августа 1956 г., № 1174 // Высшая школа : Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. – В 2-х ч. – Ч. 2. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 23.
117. О порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий : Инструкция Высшей аттестационной комиссии. 4 апреля 1957 г. // Бюллетень Министерства высшего образования СССР. – 1957. – № 8. – С. 6–14.

118. Инструкция о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий. 9 апреля 1960 г. // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1960. – № 8. – С. 9–19.
119. О мерах улучшения качества диссертационных работ и порядка присуждения учёных степеней и званий : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 28 января 1960 г., № 127 // Высшая школа : Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. – В 2-х ч. – Ч. 2. – М. : Высшая школа, 1978.
120. О мерах по дальнейшему улучшению подбора и подготовки научных кадров : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 мая 1962 г., № 441 // Высшая школа : Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. – В 2-х ч. – Ч. 2. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 25–26.
121. О номенклатуре специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета Совета Министров СССР по координации научно-исследовательских работ от 8 сентября 1962 г., № 48 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1963. – № 2. – С. 1–10.
122. О номенклатуре специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета Совета Министров СССР по координации научно-исследовательских работ от 20 апреля 1963 г., № 20 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1963. – № 9. – С. 1–11.
123. Инструкция о порядке присуждения ученых степеней и присвоении ученых званий : Утверждена решением ВАК 26 сентября 1966 г. и введена в действие приказом МВССО 29 сент.1967 г. № 606 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1967. – № 11. – С. 1–34.
124. О введении в действие новой Инструкции «О порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий» : Приказ Министерства

- высшего и среднего специального образования СССР от 29 сентября 1967 г., № 606 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1968. – № 1. – С. 34.
125. О мерах по улучшению подготовки научных и научно-педагогических кадров : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 июня 1961 г., № 536 // Высшая школа : Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. – В 2-х ч. – Ч. 2. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 24.
126. Об улучшении подготовки научных и научно-педагогических кадров : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 16 ноября 1967 г., № 1064 // Высшая школа. Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. – В 2-х ч. – Ч. 2. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 27–30.
127. О номенклатуре специальностей научных работников : Приказ Министра высшего и среднего специального образования СССР от 23 сентября 1969 г., № 701 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1972. – № 11. – С. 13–19.
128. Инструкция о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий : Решение Высшей аттестационной комиссии. 23 июня 1972 г. // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1972. – № 8. – С. 2–58.
129. О номенклатуре специальностей научных работников : Приказ Министра высшего и среднего специального образования СССР от 23 августа 1972 г., № 647 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1972. – № 11. – С. 1–16.
130. Об утверждении и введении в действие новой Инструкции Высшей аттестационной комиссии «О порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий» : Приказ Министра высшего и среднего специального образования СССР от 3 июля 1972 г., № 525 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1972. – № 8. – С. 2–45.

131. Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании : Закон СССР 19.07.1973 № 4536–VIII // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании / СССР. Законы и постановления. – М. : [б. и.], 1973. – С. 5–29.
132. Про народну освіту : Закон Української РСР 28 червня 1974 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1974. – № 28. – Ст. 233.
133. О мерах по дальнейшему совершенствованию аттестации научных и научно-педагогических кадров : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 18 октября 1974 г., № 825 // Высшая школа : Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. – В 2-х ч. – Ч. 2. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 51–52.
134. О Положении о Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР : Постановление Совета Министров СССР от 8 мая 1975 г., № 375 // Высшая школа : Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. – В 2-х ч. – Ч. 2. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 53–55.
135. Положение о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий : Постановление Совета Министров СССР от 29 декабря 1975 г., № 1067 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1976. – № 2. – С. 2–51.
136. О «Положении о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий» // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1976. – № 1. – С. 10–58.
137. О номенклатуре специальностей научных работников : Приказ Министра высшего и среднего специального образования СССР от 27 июля 1977 г. № 801 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1977. – №7. – С. 1–16.
138. Памятка официальному оппоненту : Постановление президиума ВАК СССР от 12 февраля 1977 г. // Сборник нормативных документов и актов по вопросам аттестации научных и научно-педагогических кадров. – М.: ВАК, 1979. – С. 167–169.

139. Инструкции и формы документов по вопросам аттестации научных и научно-педагогических кадров : Постановление президиума ВАК СССР от 24 февраля 1978 г. № 6/3 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1979. – № 6. – С. 10–58.
140. Об уточнении Инструкций и форм документов по вопросам аттестации научных и научно-педагогических кадров : Постановление президиума ВАК при Совете Министров СССР от 13 ноября 1981 г. № 44/34 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1982. – № 3. – С. 10–58.
141. О порядке представления к присвоению ученых званий лиц из числа профессорско-преподавательского состава вузов : Инструктивное письмо Министерства высшего и среднего специального образования СССР и ВАК при Совете Министров СССР от 22 октября 1985 г. № 78/01–54–20/764 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – М., 1986. – № 1. – С. 38.
142. О применении пункта 19 «Положения о порядке присуждения ученых степеней и присвоения ученых званий» : Постановление Президиума ВАК при Совете Министров СССР от 12 июля 1985 г. № 24/38 // Бюллетень ВАК СССР. – М., 1985. – № 6. – С. 18–19.
143. Руководителям специализированных советов высших учебных заведений, научно-исследовательских учреждений (научно-производственных объединений) : Инструктивное письмо ВАК при Совете Министров СССР от 30 августа 1985 г. № 01–56–07/617 // Бюллетень ВАК СССР. – М., 1985. – № 6. – С. 19–20.
144. О мерах по улучшению подготовки и использования научно-педагогических и научных кадров : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 марта 1987 г., № 327–II // СП СССР. – 1987. – № 24. – С. 12–27.
145. О подготовке научно-педагогических и научных кадров в системе непрерывного образования : Приказ Министерства высшего и среднего специального образования СССР и Высшей аттестационной комиссии при

- Совете Министров СССР от 15 сентября 1987 г., № 637/63 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1988. – № 2. – С. 1–13.
146. Об уточнении порядка оформления и рассмотрения аттестационных дел о присвоении ученых званий научным работникам // Бюллетень ВАК СССР. – М., 1987. – № 4. – С. 3–4.
147. О перестройке работы аппарата, экспертных советов и экспертов ВАК СССР по аттестации научных и научно-педагогических кадров : Постановление Пленума ВАК СССР при Совете Министров СССР от 24 июня 1988 г. // Бюллетень ВАК СССР. – М., 1988. – № 6. – С. 8–10.
148. О рассмотрении вопросов аттестации научно-педагогических работников в ученых званиях профессора, доцента : Приказ Госкомитета СССР по народному образованию от 6 июня 1988 г. № 110 // Бюллетень Госкомитета СССР по народному образованию : Сер. «Высшее и среднее специальное образование». – М., 1988. – № 9. – С. 5–6.
149. О внесении дополнений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 7 марта 1989 г., № 122 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1989. – № 4.
150. О внесении дополнений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 27 июля 1989 г., № 503 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1989. – № 5.
151. О номенклатуре специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике (ГКНТ СССР) от 4 ноября 1988 г., № 386; Приказ ВАК при Совете Министров СССР от 25 января 1989 г., № 16 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1989. – № 2. – С. 8–22 ; № 3. – С. 8–12.
152. О работе специализированных советов по обеспечению высокого уровня аттестации и контроле за их деятельностью : Постановление Пленума

- ВАК при Совете Министров СССР // Бюллетень ВАК СССР. – М., 1989. – № 5. – С. 5–6.
153. О реализации учеными советами вузов, учебно-методическими объединениями предоставленных им прав по проведению аттестации соискателей ученых званий : Инструктивное письмо Госкомитета СССР по народному образованию от 5 июля 1989 г. № 27 // Бюллетень Госкомитета СССР по народному образованию. : Сер. «Высшее и среднее специальное образование». – М., 1989. – № 10. – С. 26–27.
154. О создании Комитета по признанию учебных курсов, документов об образовании, ученых степеней и званий (Комитет по эквивалентности) : Приказ Госкомитета СССР по народному образованию от 21 сентября 1989 г. № 747 // Бюллетень Госкомитета СССР по народному образованию : Сер. «Высшее и среднее специальное образование». – М., 1989. – № 12. – С. 1–3.
155. Об уточнении полномочий ученых советов вузов, учебно-методических объединений при проведении государственной аттестации соискателей ученых званий Гособразованием СССР : Приказ Госкомитета СССР по народному образованию от 5 июля 1989 г. № 555 // Бюллетень Госкомитета СССР по народному образованию : Сер. «Высшее и среднее специальное образование». – М., 1989. – № 10. – С. 19–20.
156. Положение о Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР : Постановление Совета Министров СССР от 8 мая 1975 г., № 375 и от 30 декабря 1989 г., № 1186 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 4. – С. 1–4.
157. Положение о Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР : Постановление Совета Министров СССР от 30 декабря 1989 г., № 1186 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 3. – С. 9–21.
158. Положение о порядке присуждения учёных степеней и присвоения учёных званий : Утверждено постановлением Совета Министров СССР от

- 30.12.1989 г. № 1186 // Бюллетень Государственного комитета СССР по народному образованию. – 1990. – № 6. – С. 2–16.
159. Положение об экспертном совете Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР : Постановление Совета Министров СССР от 30 декабря 1989 г., № 1186 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 4. – С. 5–8.
160. О внесении дополнений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 26 февраля 1990 г., № 111 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 2.
161. О внесении дополнений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 19 июля 1990 г., № 710 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 5.
162. О внесении дополнений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 13 августа 1990 г., № 769 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 5.
163. О новом порядке присуждения ученых степеней и присвоения ученых званий и перестройке работы органов аттестации научных и научно-педагогических кадров : Постановление пленума ВАК при Совете Министров СССР // Бюллетень ВАК СССР. – М., 1990. – № 6. – С. 9–10.
164. О порядке восстановления ученых степеней и ученых званий : Постановление ВАК при Совете Министров СССР № 21/11 от 25 мая 1990 г. // Бюллетень ВАК СССР. – М., 1991. – № 3. – С. 18–19.
165. Положение о специализированном совете, инструкции и формы документов по вопросам аттестации научных и научно-педагогических кадров : Постановление президиума ВАК СССР от 9 февраля 1990 г., № 6/1 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1990. – № 3. – С. 1647.

166. Про державний суверенітет України // Декларація Верховної Ради Української РСР від 16.07.1990 № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 31.07.1990 – 1990 р. – № 31 – Ст. 429.
167. Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про освіту» : Постанова Верховної Ради Української РСР від 4 червня 1991 року № 1444–12 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991 р. – № 34. – Ст. 452.
168. О внесении изменений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 16 августа 1991 г., № 1175 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1991. – № 5.
169. О внесении изменений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 16 октября 1991 г., № 1273 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1991. – № 6.
170. О внесении изменений и дополнений в номенклатуру специальностей научных работников : Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 15 июля 1991 г., № 1066–II // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1991. – №4. – С. 4–13.
171. Про освіту : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
172. Об упразднении министерств и других центральных органов государственного управления СССР : Постановление Государственного Совета СССР от 14 ноября 1991 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1991. – № 50. – Ст. 1421.
173. К вопросу об упразднении министерств и других центральных органов государственного управления СССР : Постановление Государственного Совета СССР 27 ноября 1991 г. № ГС–19 (Д) // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1991. – № 50. – Ст. 1421.

174. О реорганизации центральных органов государственного управления РСФСР : Указ Президента РСФСР от 28 ноября 1991 г. № 242 // Ведомости СНД и ВС РСФСР. – 28.11.91. – № 48. – Ст. 1696.
175. Про порядок введення в дію Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» № 1977–12 : Постанова Верховної Ради України від 13.12.1991 № 1978–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 166.
176. Про Вищу атестаційну комісію України : Указ Президента України від 25 лютого 1992 р. № 100 // Збірник указів Президента від 31.03.1992. – 1992 р. – № 1.
177. Про затвердження Положення про Вищу атестаційну комісію України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 1992 р. № 265 // Бюлетень ВАК України. – 1997. – № 1. – С. 1–9;
178. Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : Постанова Кабінету Міністрів України 20 травня 1992 р № 257 // ЗП України. – 1992. – № 6. – Ст. 134.
179. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України. Вводиться в дію Постановою ВР № 1978–XII від 13.12.91 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 165.
180. О Высшем аттестационном комитете Министерства науки, высшей школы и технической политики Российской Федерации : Указ Президента РФ от 5 июня 1992 г. № 557 // Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации от 18 июня 1992 г. – № 24. – Ст. 1332.
181. Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 165.
182. Положение о Высшем аттестационном комитете Российской Федерации: Постановление Правительства Российской Федерации от 22 февраля 1993 г., № 145 // Бюллетень ВАК РФ. – 1993. – № 3. – С. 4–7.

183. Положение о пленуме при Высшем аттестационном комитете Российской Федерации // Бюллетень ВАК РФ. – 1993. – № 4. – С. 4–5.
184. Про наукову і науково-технічну експертизу. Закон України. Вводиться в дію Постановою ВР № 52/95–ВР від 10.02.95 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – С. 57.
185. Про затвердження Положення про Вищу атестаційну комісію : Постанова Кабінету Міністрів від 27 березня 1996 р. № 352 // ЗП України. – 1996. – № 4. – Ст. 112.
186. Про освіту : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
187. Про затвердження порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 644 // Офіційний Вісник України. – 1997. – № 27. – Ст. 907.
188. Про запровадження практики друкування в «Бюлетені Вищої атестаційної комісії України» оголошень про захист дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук : Постанова ВАК № 3/1 від 16.01.97 // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – № 1. – 1997. – С. 6.
189. Про запровадження Положення про спеціалізовані вчені ради та Положення про експертні ради ВАК України : Наказ ВАК України від 14 липня 1997 року № 448 // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 1997. – № 3.
190. Про мінімальну кількість та обсяг публікацій основного змісту дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук : Постанова ВАК № 1/4 від 17.04.97 // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 1997. – № 3. – С. 7.
191. Про внесення змін та доповнень до Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1998 р. № 1241 // Офіційний вісник України від 20.08.1998. – 1998. – № 31. – С. 135.

192. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України. Вводиться в дію Постановою Верховної Ради України від 1 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 2–3. – Ст. 20.
193. Про Положення про Вищу атестаційну комісію України : Указ Президента України від 25 лютого 1999 р. № 216/99 // Офіційний Вісник України. – 1999. – № 9. – Ст. 324.
194. Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 309 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 3. – Ст. 345.
195. Про затвердження переліку № 1 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт : Постанова ВАК № 1–05/7 від 9 червня 1999 р. // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 1999. – № 4. – С. 9.
196. Про внесення змін та доповнень до Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 1999 р. № 1336 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 30. – С. 47.
197. Про затвердження Положення про спеціалізовані вчені ради : Наказ Вищої атестаційної комісії України від 29 серпня 2000 року № 429 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 51. – Ст. 2228.
198. Про внесення змін та доповнень до Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2001 р. № 229 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 11. – С. 45.
199. Про вищу освіту : Закон України. Вводиться в дію Постановою ВР №2984–III від 17.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 134.
200. Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України : Постанова ВАК № 7–05/1 від 15.01.2003 // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2003. – № 1. – С. 5.

201. Про доповнення Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 161 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – Ст. 331.
202. Про реалізацію частини другої статті 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2004 року № 1570 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 47. – Ст. 2102.
203. Про затвердження переліку посад наукових (науково-педагогічних) працівників підприємств, установ, вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на призначення пенсії та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію відповідно до статті 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 року № 57 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – Ст. 590.
204. Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань професора і доцента : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2004 р. № 1791 // Офіційний вісник України від 21.01.2005. – 2005. – № 1. – Ст. 28.
205. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2006 р. № 1757 // Офіційний вісник України – 2006. – № 311. – Ст. 22.
206. Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. № 423 // Офіційний Вісник України. – 2007. – № 18. – Ст. 731.
207. Положение о совете по защите докторских и кандидатских диссертаций : Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации. 9 января 2000 г. № 2 // Бюллетень нормативных актов Федеральных органов исполнительной власти. – 2007. – № 16.
208. Порядок зарахування до наукового стажу, який дає право на призначення пенсії та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію

- відповідно до статті 24 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», часу роботи наукових (науково-педагогічних) працівників у наукових установах, організаціях, вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації недержавної форми власності : Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.11.2008 р. № 1064 // Офіційний Вісник України. – 2009. – № 28. – Ст. 957.
209. Про внесення змін до переліків та форм документів, що використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників : Наказ ВАК України 26.01.2008 р. № 63 // Офіційний Вісник України. – 2008. – № 100 – Ст. 3321.
210. Про затвердження Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента : Постанова Кабінету Міністрів від 21.01.2009 р. № 28 // Офіційний Вісник України. – 2008. – № 100. – Ст. 3339.
211. Положення про Атестаційну колегію Міністерства освіти і науки України : Наказ Міністра освіти № 45 від 29.01.2009 р. // Освіта України – 2009. – № 2. – С. 12–13.
212. Порядок присвоєння вченого звання професора і доцента : Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2008 р. № 1149 ; зі змінами, які затверджені Постановою Кабінету Міністрів України № 507 від 23 червня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 100. – Ст. 3339.
213. Про затвердження порядку внесення друкованих та електронних наукових видань до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт. Наказ ВАК України від 07.05.2010 р. № 278 // Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 9. – С. 28.
214. Про затвердження Змін до Положення про спеціалізовані вчені ради : Наказ Вищої атестаційної комісії України від 19 липня 2010 року № 557 // Офіційний Вісник України. – 2010. – № 63. – Ст. 2210.

215. Про внесення змін до Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2010 р. № 254 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 17. – Ст. 780.
216. Про внесення змін до Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2010 р. № 642 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 57 – Ст. 1959.
217. Про внесення змін до наказу ВАК України від 21.09.2000 № 440 «Про прийняття рішень щодо присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника вченими радами наукових установ та вищих навчальних закладів» : Наказ ВАК від 19.07.2010 р. № 558 // Офіційний Вісник України. – 2010. – № 63. – Ст. 2211.
218. Про прийняття за основу проекту Закону України про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації : Постанова Верховної Ради України від 2 липня 2010 р. № 2423–VI. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2423-17>
219. Про внесення змін до Порядку присвоєння вченого звання професора і доцента : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.06.2010 р. № 507 // Офіційний Вісник України. – 2010. – № 48. – Ст. 1581.
220. Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 787 // Офіційний Вісник України. – 2010. – № 67. – Ст. 2406.
221. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України 9 грудня 2010 року № 926/2010 // Про оптимізацію системи центральних органів України. – 2010. – № 94. – Ст. 3334.
222. Проект Закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації (реєстр. № 2112 від 02.09.2002 р., поданий народним депутатом України Дорогунцовим С. І.) // Бюлетень ВАК України. – 2005. – № 1. – С. 2–10.

223. Проект Закону про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації (реєстр. № 5267 від 22.10.2009 р., поданий народними депутатами України Литвином В. М., Табачником Д. В., Курило В. С., Каракай Ю. В.) // Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=36384.
224. Проект Закону про підготовку та атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації (реєстр. № 2112–1 від 01.04.2003 р., поданий народними депутатами України Ситником К. М., Юхновським І. Р., Матвієнком А. С.) // Бюлетень ВАК України. – 2005. – № 1. – С. 19–33.
225. Проект Закону про систему державної атестації наукових кадрів вищої кваліфікації (реєстр. № 2112–2 від 08.05.2003 р., поданий народним депутатом України Курасом І. Ф.) // Бюлетень ВАК України. – 2005. – № 1. – С. 11–18.
226. Проект Закону України «Про атестацію наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації», підготовленим ВАК України за дорученням Кабінету Міністрів України (створений Центром досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, 2008 р.) // Бюлетень ВАК України. – 2008. – № 8. – С. 3–9.
227. Витяг з журналу Ради Міністрів. – 5 серпня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 12.
228. Закон Ради міністрів Української Держави про утворення Фонду Національної бібліотеки Української Держави 2 серпня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 95–96.
229. Звернення наукових закладів про асигнування і законопроекти (13 квітня – 14 грудня 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 2210. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 77.
230. Листування з Радою наукового товариства у Києві про склад комісії по вищим навчальним закладам (12 червня – 16 вересня 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 394. – Арк. 7.

231. О преобразовании Киевского Украинского университета в государственный университет и об учреждении Государственного Каменецкого Украинского университета : Закон Ради Міністрів Української Держави 2 серпня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 7а.
232. Організація та відкриття учительських інститутів в Житомирі та Єлизаветграді 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 59зв.
233. Порядок денний Делегатського з'їзду професорів та викладачів державних та приватних навчальних закладів міст Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Ніжина. – Київ, 21(8)–25(12) травня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 327. – Арк. 62.
234. Порядок заміщення професорських посад вищих навчальних закладів // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 386. – Арк. 1–3зв.
235. Право Київському та Кам'янець-Подільському державним українським університетам проводити іспити на ступені магістра та доктора // ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 6. – Спр. 2. – Арк. 16.
236. Про створення у Харківському та Новоросійському університетах чотирьох кафедр українознавства // ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 1.
237. Проект статуту Катеринославського наукового інституту. – 18 жовтня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 349. – Арк. 6.
238. Проект Статуту Української Академії Наук в Києві. 31.07.1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 24. – Арк. 17зв.
239. Аналіз статутів і принципів організації народних університетів 1919 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Т. 5. – Спр. 523. – Арк. 19.
240. Вирізки з центральних і місцевих газет про стан і розвиток культурно-освітньої роботи Росії і України (травень – червень 1919 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 524. – Арк. 42.

241. Доповідь секції народних університетів. Аналіз статутів і принципів організації народних університетів (03 березня 1919 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 522. – Арк. 11.
242. Накази колегії освіти по ліквідації інститутів та прийом справ бувшого міністра освіти (22 лютого – 15 березня 1919 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 73.
243. Опитувальні листи для осіб, бажаючих працювати в народних університетах (червень – липень 1919 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 525. – Арк. 13.
244. Організація та відкриття учительських інститутів в Житомирі та Єлизаветграді // ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 59зв.
245. Пояснююча записка до законопроекту Раднаркому УРСР про асигнування коштів на утримання вищого педагогічного інституту в м. Києві (12 лютого – 13 липня 1919 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 28.
246. Матеріали інформбюро Наркомосу УРСР про стан і перспективи розвитку освітньої справи на Україні 1919–1920 рр. (24 квітня 1920 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. Спр. 477. – Арк. 94.
247. Декрети про покращення побуту наукових працівників (13 грудня 1920 – 25 травня 1921 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1094. – Арк. 56.
248. Інструкції, правила, положення, накази Наркомосу УРСР про порядок прийому та внутрішній розпорядок вузів (14 червня 1920 – 07 грудня 1921 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1075. – Арк. 30.
249. Матеріали про роботу Київського медінституту. Захист дисертацій (02 грудня 1920 – 07 грудня 1921 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1109. – Арк. 29.
250. Матеріали про роботу Харківської академії теоретичних знань. Автобіографії і мандати професорів і викладачів (11 грудня 1920 – 07 грудня 1921 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1 – Спр. 1102. – Арк. 535.

251. Статути, штати, списки викладачів викладацького складу вищих навчальних закладів (08 серпня 1920 – 16 листопада 1921 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1101. – Арк. 130.
252. Листування про захист дисертації Катеринославського губвідділу (20 грудня 1920 – 27 листопада 1922 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1117. – Арк. 21.
253. Справа з виписами протоколів засідань наукового комітету Укрголовпрофосу про надання наукових закордонних командировок з характеристиками та списками осіб, командированих за кордон (01 березня 1921 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 438.
254. Особисті картки, автобіографії та окремі праці наукових співробітників інститутів України, надісланих до наукового комітету для затвердження (06 квітня 1921 р. – 01 травня 1927 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 491. – Арк. 4–5.
255. Доповідна записка викладачів Медичного інституту (26 квітня 1922 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1109. – Арк. 12.
256. Коректування тез проекту Положення 1922 рр. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 43. – Спр. 405. – Арк. 141.
257. Проект «Положення про вчені ступені» 1922 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1155. – Арк. 56.
258. Протокол № 2 засідання Комісії щодо розробки інструкції в справі призначення вченого ступеня по групі медичних наук 26 квітня 1922 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 618. – Арк. 17.
259. Протокол Факультетської Комісії Медуніверситету 26 квітня 1922 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1109. – Арк. 13.
260. Телеграфне листування щодо присудження наукового ступеня доктора наук // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1109. – Арк. 23–24.
261. Протокол № 139 Спільного Зібрання (Ради) ВУАН від 5 травня 1922 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 26250. – Арк. 1–1зв.

262. Операційний план Наукового Комітету на 1923–1924 рр. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1109. – Арк. 58.
263. О работе Научного комитета и научных Учреждений и Организации Украины за 1923–1924 академический год // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 405. – Арк. 78–141.
264. Протокол № 196 Спільного Зібрання (Ради) ВУАН від 15 лютого 1924 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 26307. – Арк. 1–2зв.
265. Захист дисертації Коганом В. П. на звання доктора клінічної медицини 1924 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 729.
266. Операційний план Наукового Комітету на 1924–1925 рр. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1109. – Арк. 60.
267. Положення Комісії з реєстрації наукових робітників // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1155. – Арк. 10.
268. Захист дисертації Коган О. Н. на звання доктора соціальної медицини 22 березня – 29 травня 1925 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 655.
269. Витяг із протоколу засідання академради від 26.IX.1925 р. // Державний архів м. Києва. – Ф. Р–871. – Оп. 1. – Спр. 86.
270. Положення про науково-дослідчі катедри. Затверджено на колегії НКО 09.02.25 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1155. – Арк. 89.
271. Про створення Центральної (Харківської), Київської та Одеської комісій та про інформування наукових робітників про порядок присудження ступеня доктора наук // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1109. – Арк. 36–39.
272. Захист дисертації Топаєвим Е. Р. на звання доктора хімічних наук 1925–26 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 729.
273. Листування з окремими науково-дослідними інститутами, кафедрами і громадянами про розгляд і рецензування наукових робіт, надісланих для

- преміювання (15 березня 1926 – 15 березня 1927 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8661. – Арк. 86.
274. Випис з протоколу засідань колегії Наркомосу про оплату праці членам комісії про присудження вчених ступенів (12 січня – 25 березня 1927 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Т. 5. – Спр. 8416. – Арк. 5.
275. Про порядок виконання кваліфікаційних та кандидатських праць по ВУЗах УСРР. 23 липня 1927 р. // Державний архів м. Києва. – Ф. Р–871. – Оп. 1. – Спр. 189.
276. Захист дисертацій викладачами Ніжинського ІНО 1927 р. // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589.
277. Протокол Засідання комісії присудження вченого ступеня доктора історії культури проф. М. І. Яворському (19 листопада 1929 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8726. – Арк. 66; Списки рекомендованих в Красную професуру (03 лютого – 03 серпня 1931 р.) // Державний архів м. Києва. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4198. – Арк. 33.
278. Сесійний зал Верховної Ради України. Засідання тридцять друге. Стенограма 5 березня 1996 року, 16.00 година // http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL25/050396_32.htm
279. Alma Mater : Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 : матеріали, документи, спогади : [в 3 кн.] / В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – К. : Прайм, 2000.
280. Аврус А. И. История российских университетов : Очерки / А. И. Аврус. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 86 с.
281. Академия наук Украинской ССР / В. В. Немошкаленко, М. В. Новиков, В. М. Пелих. – К. : Наук. думка, 1969. – 272 с. – (К 50-летию основания).
282. Академия наук Украинской ССР. 1982 / Редкол. Б. Е. Патон (гл. ред). К. М. Сытник, В. И. Трофимов и др. – К. : Наук. думка, 1983. – 349 с.
283. Академия наук Украинской ССР. 1985 / Редкол. : Б. Е. Патон (гл. ред). и др. – К. : Наук. думка, 1986. – 383 с.

284. Академия наук Украинской ССР: История и современность / А. П. Шпак, В. П. Цемко, В. Д. Новик и др. ; [под ред. Б. С. Стогния]. – К. : Наук. думка, 1990. – 432 с.
285. Академічна юридична думка / [укл. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін Юре, 1998. – 503 с.
286. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.) / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Збруч, 1999. – 264 с.
287. Алексинский М. А. Университеты на новом этапе / М. А. Алексинский // Коммунистическое просвещение. – 1932. – №7. – С. 20–36.
288. Альбертштейн А., Ястержембський В. Система народної освіти / А. Альбертштейн, В. Ястержембський. – Харків : Державне видавництво України, 1929. – 320 с.
289. Андреев А. Ю. О начале университетского образования в Санкт-Петербурге / А. Ю. Андреев // Отечественная история. – 1998. – № 5. – С. 62–73.
290. Андреева О. А. Трактат XIV в. «О похвале клиру» как источник по ранней истории немецких университетов / О. А. Андреева // Университеты Западной Европы: Средние века. Возрождение. Просвещение : Межвуз. сб. научн. тр. – Иваново : Госкомвуз РСФСР по делам науки и высшей школы, ИГУ, 1990. – С. 117–130.
291. Андрейцев В. І. Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу / Андрейцев В. // Вища школа .– 2005. – № 3. – С. 36–55.
292. Андрейцев В. І. Наукові та науково-правничі школи. Стан та проблеми правового регулювання / В. І. Андрейцев. – К. : Знання, 2009. – 414 с.
293. Андрусин Б. І. Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог / Б. І. Андрусин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 692–694.

294. Андрусишин Б. І. Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі / Б. І. Андрусишин // Юридичні читання молодих вчених. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції 23–24 квітня 2004 року. – К., 2004. – С. 3–13.
295. Андрусишин Б. І. Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія ІВ. Економіка і право. – 2005. – Випуск 2. – С. 96–105.
296. Андрусишин Б. І. Освітнє право в процесі його становлення і розвитку / Б. І. Андрусишин // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К.: Юрид. думка, 2010. – С. 124–130.
297. Андрусишин Б. І. Освітнє право України: шляхи та перспективи розвитку / Б. Андрусишин // Освіта. – 2010. – № 50. – 8–15 грудня; № 51–52. – 22–29 грудня.
298. Андрущенко В. П. Духовна сутність освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 5–10.
299. Андрущенко В. П., Олійник А. О. Інформаційні технології в системі інноваційної освіти / В. Андрущенко, А. Олійник // Вища освіта України. – 2008. – № 3. – С. 5–15.
300. Андрущенко В. П. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2009. – № 3. – С. 5–13.
301. Андрущенко В. П. Філософія освіти в постболонському просторі / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2006. – № 1. – С. 5–6.
302. Антологія української юридичної думки : [в 10 т.] / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002–2005.
303. Аристер Н. И. Организационно-экономический механизм научной аттестации / Н. И. Аристер. – СПб. : Питер, 1993. – 251 с.
304. Атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у 2008 році. Довідник. – К. : [б. в.], 2009. – 59 с.

305. Атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у 2009 році. Довідник. – К. : [б. в.], 2010. – 76 с.
306. Афонюшкина А. В. О правительственной политике России 20–40 гг. XIX в. в области университетского образования / А. В. Афонюшкина // Российские университеты в XVII – начале XX века. – Воронеж : Изд-во Воронежского государственного университета, 1993. – С. 27–43.
307. Бабий Б. М. Очерки развития правовых исследований в Украинской ССР 1919–1984 / Б. М. Бабий. – К. : Наук. думка, 1984. – 196 с.
308. Бабий Б. М. Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР : 1919–1973 / Б. М. Бабий. – К. : Наук. думка, 1974. – 142 с.
309. Бабій Б. М. Правова наука в УРСР за 50 років / Б. М. Бабій // Радянське право. – 1967. – № 12. – С. 42–47.
310. Бабій Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 385 с.
311. Бабій Б. М. Розвиток юридичних наук в Академії наук УРСР за роки Радянської влади / Б. М. Бабій // Основні етапи розвитку Української Радянської держави і права за 50 років : тези доп. та наук. повідомлень. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 35–38.
312. Бабій Б. М. Юридичні науки / Б. М. Бабій // Історія Академії наук Української РСР : [у 2 кн.] / Ред. кол. Б. Є. Патон (Голов. ред. [і авт. передмови]) [та ін.]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедія, 1967. – Кн. 1. – С. 349–358.
313. Бабкін В. Д. Сучасна методологія досліджень історії держави і права України / В. Д. Бабкін // Антологія української юридичної думки : [в 10 т.] / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – С. 103–116.
314. Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) Т. 1 (1802–1815гг.) / Д. И. Багале́й. – Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберга, 1893–1898. – 1204 с.

315. Багале́й Д. И., Сунцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905 гг.) / Д. И. Багале́й., Н. Ф. Сунцов., В. П. Бузескул. – Харьков : Тип. Унта, 1906. – 329 с.
316. Байденко В. И. Болонский процесс: на пути к Берлинской конференции (Европейский анализ) / В. И. Байденко : [научное изд.]. – М. : Исслед. центр проблем качества подгот. специалистов РНУ, 2004. – 416 с.
317. Барві́нський А. Заснова́нне кате́дри істо́рії Украї́ни в Льві́вському університе́ті / А. Барві́нський. – Льві́в : [б.в.], 1925. – 18 с.
318. Барысе́вич М. А., Карзенка Г. В. Нацыянальная акадэ́мія: гі́сторыя і сучаснасць / М. А. Борисевич, Г. В. Корзенко // Атэстацыя. – 1999. – № 1. – С. 70–76.
319. Бахтин В. М. Школьная жизнь в Париже XII века / В. М. Бахтин // Средневековый быт : [сб. ст. под ред. О. А. Добиаш-Рождественской, А. И. Хоментовской и Г. П. Федотова]. – Л. : Academia, 1928. – С. 206–232.
320. Белоцерковский В. Я. Руководство КП(б)У процессом пролетаризации вузов республики в 1926–1932 гг. / В. Я. Белоцерковский // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 79. – С. 17–23.
321. Берман Г. Дж. Западная традиция права эпохи формирования / Г. Дж. Берман ; [пер. с англ. – 2-е изд.]. – М. : Изд-во МГУ : Изд. группа ИНФРА–М–НОРМА, 1998. – 624 с.
322. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за 100 лет его существования. (1802–1902). – [Т. 2] / Под ред.: Г. В. Левицкий. – Юрьев : Тип. К. Матисена, 1903. – 680 с.
323. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета (1804–1904) : В 2-х ч. – Кафедра православного богословия, факультеты историко-филологический (с разрядом восточной словесности и лектурами) и физико-математический. :

- Ч. 1 / Под ред. Н. П. Загоскина, заслуж. орд. проф. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1904. – 569 с.
324. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета (1804–1904) : В 2-х частях. – Факультеты юридический и медицинский, преподаватели искусств и добавления справочного характера : Ч. 2 / Под ред. Н. П. Загоскина, заслуж. орд. проф. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1904. – 455 с.
325. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского Университета за истекающее столетие, со дня учреждения января 12-го 1755 года, по день столетнего юбилея января 12-го 1855 года, составленный трудами профессоров и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 году, и расположенный по азбучному порядку. [часть 1–2] / Императорский Московский Университет : [репринт.] –М. : Университетская типография, 1855. – Ч. 1. – 1855. – 485 с. ; Ч. 2. – 1855. – 673 с.
326. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму 1917–1937 рр. / М. А. Бистров. – Харків : Вища школа, 1974. – 142 с.
327. Білодід І. К. 40 років радянської освіти на Україні / І. К. Білодід . – К. : Політвидав України, 1957. – 198 с.
328. Благий В. Структура та викладацький склад вищих шкіл Львова на початку ХХ ст. / В. Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 207–220.
329. Благовидов Ф. В. Этюд из истории высшего образования в России за время царствования императора Александра I и Николая I / Ф. В. Благовидов. – Казань : Тип. Имп. ун-та, 1902. – 71 с.
330. Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи / Ред.: В. П. Андрущенко; Уклад.: В. П. Бех; Ю. Л. Маліновський; Асоц. ректорів пед. ун-тів. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Ін-т вищ. освіти АПН України. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 220 с.

331. Большой орфографический словарь русского языка / Протченко И. Ф., Бархударова С. Г., Скворцов Л. И., ред., Бархударов Степан, [под ред. Бархударова С. Г. и др.]. – М. : Мир и образование; ОНИКС, 2006. – 521 с.
332. Бондарчук Н. Проблеми реформування вищої освіти в контексті реалізації вимог Болонського процесу / Н. Бондарчук // Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (31 трав. 2005 р., м. Київ) : У 2 т. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – Т. 1. – С. 321–322.
333. Борн М. Эксперимент и теория в физике / М. Борн // Успехи физических наук. – 1958. – Ноябрь. – Т. 66. – Вып. 3. – С. 353–375.
334. Булич Н. Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819): Рассказы по архивным документам / Н. Н. Булич. – Ч. 1–2. – СПб., 1904. – 727 с.
335. Вакарчук І. Структурні варіанти стандартів вищої освіти в контексті Болонського процесу / І. Вакарчук // Моделі гармонізації національних і міжнародних стандартів освіти у контексті Болонського процесу. – Львів : Вид-во Львівського університету, 2004. – С. 22–31.
336. Василенко М. П. Вибрані твори : в 3 т. / Василенко М. П. ; [упоряд. : І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. І. Ромінський] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007–2009.
337. Введенский А. И. О магистерских диссертациях / А. И. Введенский. – СПб.: [б.и.], 1901. – 27 с.
338. Введенский А. И. Обсуждение вопроса об учёных степенях / А. И. Введенский ; [XXV Заседание 25 ноября] // Труды Высочайше учреждённой Комиссии по преобразованию высших учебных заведений. Вып. II. – СПб., 1903.
339. Вережка С. В. Особенности национальной аттестации / С. В. Вережка. – К. : [б. м.], 2000. – 31 с.

340. Верже Ж. История средневекового университета. Прототипы / Ж. Верже // Вестник высшей школы. – 1992. – № 1. – С. 98–99.
341. Верже Ж. Средневековый университет: учителя / Ж. Верже // «Alma mater». – 1997. – № 2. – С. 43–46.
342. Вернадский В. И. Письма о высшем образовании / В. И. Вернадський // Вестник воспитания. – 1913. – № 5. – С. 1–17.
343. Вернадський В. І. Из спогадів: перший рік Української Академії (1918–1919) / В. І. Вернадський // Наука і культура. Україна. – Вип. 22. – 1988. – С. 39–64.
344. Виппер Р. Ю. История средних веков / Р. Ю. Виппер. – Киев: Аврус, 1996. – 497 с.
345. Вища освіта України і Болонський процес: [навч. посіб.] / За ред. В. Г. Кремінія. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 384 с.
346. Вища школа Української РСР за 50 років (1917–1967 рр.) : [у 2-х ч.] / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пітов]. – К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1967. – Ч. I. – 359 с.
347. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с.
348. Вормс А. Болонский университет и римское право в средние века / А. Вормс // Книга для чтения по истории средних веков / [под ред. П. Г. Виноградова]. – Вып. 2. – М. : [б. в.], 1899. – С. 745–747.
349. Воробьев В. А. К истории наших университетских уставов / В. А. Воробьев // Русская мысль. – 1905. – № 12. – С. 1–10.
350. Воронов А. Историко-статистическое обозрение учебных заведений Санкт-Петербургского учебного округа (с 1715 по 1828 гг.) / А. Воронов . – СПб. : Типография Я. Третья, 1849. – 315 с.
351. Габович О., Кузнецов В. Наука та еліта / О. Габович, В. Кузнецов // Економіст. – 2006. – № 1. – С. 66–73.

352. Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / Галкин К. Т. ; [под ред. проф. Н. А. Константинова]. – М. : Сов. наука, 1958. – 176 с.
353. Ганіткевич Я. Автономія і самоврядування університетів: Європа та Україна / Я. Ганіткевич // Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі. Збірник наукових праць. – Вип. 2. Тернопіль–Севастополь–Суми, 2002. – С. 67–74.
354. Ганіткевич Я. До відновлення в Україні самоврядування і автономії університетів / Я. Ганіткевич // Громадянське суспільство і політика органів місцевого самоврядування (Проблеми теорії і практики) : Матер. наук.-практ. українсько-польської конференції (Львів, 4–5 березня 2002 р.). – Львів, 2003. – С. 320–327.
355. Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини 20 століття та їхні наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія / Я. Ганіткевич. – Львів : В-во НТШ, 2002. – 540 с.
356. Гегель Г. Ф. В. Энциклопедия философских наук / Г. Ф. В. Гегель. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1. Наука логики. – С. 54–424. – (Филос. Наследие. – Т. 63)
357. Генисаретский О. И. Методологическая организация системной деятельности / О. И. Генисаретский // Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология). – М. : Радио и связь, 1975. – С. 433–434.
358. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1755–1884 гг.) / Б. Б. Глинский // Исторический вестник. – 1900. – № 1. – С. 324–351.
359. Головатий М. Ф. Освіта України: зупинитися і оглянутися / М. Ф. Головатий // Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти: [монографія] , [за ред. В. М. Бебика]. – К. : МАУП, 2004. – 200 с.
360. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики / Г. Гринько. – Харьков : Изд-во Наркомпроса УССР, 1923. – 194 с.

361. Гринько Г. Ф. Наш шлях на Захід / Г. Ф. Гринько // Шлях освіти. – 1923. – № 7–8. – С. 1–161.
362. Гринько Г. Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения / Г. Ф. Гринько. – Харьков : Изд-во Наркомпроса УССР, 1920. – 126 с.
363. Грищенко М. М. Народна допомога школі / М. М. Грищенко. – К. : Держвидав України, 1948. – 87 с.
364. Грушевський М. С. Из польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) / М. С. Грушевський // Його ж. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 485–527.
365. Гуревич А. Я. Двоякая ответственность историка / А. Я. Гуревич // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5. – С. 68–71.
366. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков : [2-е изд.] / Гутнова Е. В. – М. : Высш. шк., 1985. – 477 с.
367. Дальнейшее развитие сети научно-исследовательских кафедр на Украине // Наука на Україні. – 1922. – № 2. – С. 136–138.
368. Дейнеко М. М. 40 лет народного образования в СССР / М. М. Дейнеко. – М. : Политиздат, 1957. – 276 с.
369. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках // Р. Декарт / Сочинения в 2 т. : [пер. с лат. и франц.] ; [сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова]. – М. : Мысль, 1989. – Т. I. – С. 250–296.
370. Дернабург Г. Пандекты : [перевод с немецкого] Общая часть. Т. 1 / Г. Дернабург.; [под ред. : П. Соколовский; пер. : Г. фон Рехенберг]. – М. : Унив. тип., 1906. – 481 с.
371. Джероза Л. Каноническое право в католической церкви: [пер. с итал.]. / Л. Джероза : [пер. с ит. Г. Вдовина]. – М. : Христианская Россия ; Институт св. Фомы, 1996. – 380 с.

372. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. – Київ, 2006. – Т.1 – 688 с.; Т.2. – 744 с.
373. Дичек Н. П. З історії педагогічної освіти на Україні в 20-і роки / Н. П. Дичек // Український історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 83–86.
374. Днепропетровский горный институт имени Артема (1899–1949). – Днепропетровск, 1949. – 104 с.
375. Дністрянський С., Старосольський В. Українці – професори права / С. Дністрянський, В. Старосольський. // Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів. – Львів : Феміда, 1934. – С. 126–145.
376. Донецкий индустриальный институт за 20 лет 1921–1941 гг. – Сталино : Изд-во Донецкого индустриального института, 1941. – 123 с.
377. Дороніна Т. О. Головні принципи дії адміністративного складу Києво-Могилянської академії / Т. О. Дороніна // Теоретичні питання освіти та виховання. – Вип. 4. – К., 1995. – С. 45–49.
378. Дорохова Г. А. Управление народным образованием в СССР / Г. А. Дорохова. – М. : Юрид. лит., 1965. – 179 с.
379. Дорохова Г. А. Законодательство о народном образовании. Теоретические проблемы совершенствования / Г. А. Дорохова ; отв. ред. Бачило И. Л. – М. : Наука, 1985. – 157 с.
380. Дорохова Г. А. Совершенствование законодательства о народном образовании / Г. А. Дорохова // XXVI съезд КПСС и вопросы развития государственного права, советского строительства и управления. – М. : Политиздат, 1982. – С. 226–231.
381. Достанко А. П. Национальная система аттестации кадров высшей научной квалификации: становление и развитие / А. П. Достанко // Аттэстацыя. – 1997. – № 1. – С. 6–13.
382. Доценко О., Іванова Л. Кирило-Мефодіївське братство: Його роль у духовному відродженні України / Л. Іванова, О. Доценко. – Київ: КиМУ, 2008. – 83 с.

383. Дубенцов Б.Б. Университетская политика царизма и вопрос о служебных преимуществах по образованию на рубеже XIX – XX вв. / Б. Б. Дубенцов // Вопросы политической истории СССР : Сб. статей аспирантов и соискателей Ин-та истории СССР / Ред. А. Г. Маньков. – М.–Л. : Наука, 1977. – С. 92–104.
384. Ейхельман О. О. Проект Конституції – основних державних законів УНР / Ейхельман О. О. // Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 149–219.
385. Енциклопедія українознавства : Загальна частина. Перевидання в Україні. – В 3 тт. – К., 1995. – Т. 3. – С. 800–1230.
386. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
387. Єгоров И. Ю. Наука в Україні – стан та проблеми розвитку / И. Ю. Єгоров. – К. : Британська Рада в Україні, 2004. – 23 с.
388. Загоскин Н. П. Из времен Магницкого (Страничка из истории Казанского университета 20-х гг.) / Н. П. Загоскин. – Казань : [б.и.], 1894. – 210 с.
389. Загоскин Н. П. История Императорского Казанского университета за первые сто лет его существования / Н. П. Загоскин. – Т. 1–4. – Казань : [б.и.], 1902–1904. – Том 1. – 567 с.; Том 2. – 697 с.; Том 3. – 593 с., Том 4. – 692 с.
390. Загузов Н. И. Аспирантура в системе подготовки и переподготовки научных и научно-педагогических кадров Российской Федерации / Н. И. Загузов // Гуманизация образования. – Бийск, 1995.– № 1. – С. 54–62.
391. Загузов Н. И. Докторские диссертации по педагогике (1937–1994 гг.) : [научно-справочное издание] / Н. И. Загузов. – М.. : Краснодар, 1995. – 100 с.
392. Загузов Н. И. Технология подготовки и защиты кандидатской диссертации : [науч.-метод. пособие] / Н. И. Загузов. – М. : [б.и.], 1998. – 114 с.

393. Загузов Н. И. Совершенствование процесса аттестации научных и научно-педагогических кадров России / Н. И. Загузов. – Режим доступа : <http://www.krirpo.ru/etc.htm?action=getfile&id=232&n=1>.
394. Заруба В. М. Историк держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952) / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2004. – 456 с.
395. Зарудін О. Упровадження вимог Болонського процесу – невід’ємна складова європейської інтеграції України / О. Зарудін // Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (31 трав. 2005 р., м. Київ) : [у 2 тт.]. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – Т. 1. – С. 323–324.
396. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський., М. Іванов. – Харків : Державне видавництво України, 1927. – 196 с.
397. Зейфман Н. В. Источники по истории правительственной политики в области образования в 1880-х годах / Н. В. Зейфман // Записки отделения рукописей Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. – 1972. – Вып. 33. – С. 5–36.
398. Зельдич Ю. В. Иосиф II Габсбург – реформатор / Ю. В. Зельдич // Звезда. – 1998. – № 2. – С. 183–193.
399. Иван Алексеевич Каблуков: Сто лет со дня рождения. 1857–1957 / Ю. И. Соловьев., М. И. Каблукова, Е. В. Колесников. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 211 с.
400. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в.: Состав и юридический статус учебных заведений / А. Е. Иванов // Историографические и исторические проблемы русской культуры : [сб. статей]. – М. [б.и.], 1982. – 209 с.
401. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX вв. / Иванов А. Е. – М. : Наука, 1991. – 392 с.

402. Иванов А. Е. Русский университет в царстве Польском : (Из истории университетской политики самодержавия: национальный аспект) / А. Е. Иванов // Отечественная история. – 1997. – № 6. – С. 23–33.
403. Иванов А. Е. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905–1907 годов / А. Е. Иванов // Отечественная история. – 1995. – № 6. – С. 93–105.
404. Иванов А. Е. Университеты России в 1905 г. / А. Е. Иванов // Исторические записки. – 1971. – № 88. – С. 114–119.
405. Иванов А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII– 1917 г. / А. Е. Иванов. – М. : ИРИ РАН, 1994. – 197 с.
406. Иванов А. Е., Марголис Ю. Д., Рачковский В. А. Высшая школа России: вехи истории / А. Е. Иванов, Ю. Д. Марголис, В. А. Рачковский // Высшее образование в России. – 1992 – № 1. – С. 50–61.
407. Игнатович В. В. Болонский университет в средние века / В. В. Игнатович. // Журнал Министерства народного просвещения ; [2-е десятилетие]. – 1846. – Август – сент. – С. 121–127.
408. Игнатович В. В. История английских университетов в средние века / В. В. Игнатович. – СПб. : Тип. И. Огрызко, 1861. – 341 с.
409. Игнатович В. В. Немецкие университеты в развитии их исторической и современной жизни. Период первобытный / В. В. Игнатович // ЖМНП. – 1863. – Ч. СХVII. – № 125. – Отд. III. – С. 71–102.
410. Игнатович В. В. Немецкие университеты в развитии их исторической и современной жизни / В. В. Игнатович // ЖМНП. – 1863. – Ч. СХVIII. – № 126. – Отд. III. – С. 96–130.
411. Иеринг Р. Дух римского права по различным ступеням его развития : [перевод с 3-го исправленного немецкого издания]. – Ч. 1 / Р. Иеринг. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Ко, 1875. – 321 с.
412. Иконников В. Р. Русские университеты в связи с ходом общественного развития / В. Р. Иконников // Вестник Европы. – СПб., 1876. – № 9–11.

413. Ильин И. А. Понятие права и силы: опыт методологического анализа / И. А. Ильин. – М. : Типо-литография тов. И. Н. Кушнеров и Ко, 1910. – 38 с.
414. История Академии наук Украинской ССР / Б. Е. Патон, Академия наук Украинской РСР. – К. : Наук. думка, 1979. – 835 с.
415. Історія Академії наук Української РСР : [в 2 кн.] / Ред. кол. Б. Є. Патон (Голов. ред. [і авт. передмови]) [та ін.]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедія, 1967. – Кн. 1. – 836 с.; Кн. 2. – 728 с.
416. Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. О. І. Юрженко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.
417. К вопросу об ученом или факультетском образовании в университете // Гражданин. – 1874. – № 16.
418. Как был открыт Харьковский университет // Петербургские ведомости. – 1892. – № 32.
419. Капнист П. А. Университетский вопрос / П. А. Капнист // Вестник Европы. – 1903. – №2. – С. 167–218.
420. Карачко С. Чернівецькому університетові виповнюється 134 роки / С. Карачко. – Режим доступу : <http://bukovynaonline.com/chnu-134-roky/>.
421. Карлов Н. В., Курбатов А. М., Старостин А. Е. Системы аттестации научных и научно-педагогических кадров высшей квалификации России и нового зарубежья / Н. В. Карлов, А. М. Курбатов, А. Е. Старостин // Бюллетень высшего аттестационного комитета Российской Федерации. – 1992. – № 6. – С. 3–7.
422. Карлов В. Н. Урок из истории императорских Санкт-Петербургской академии наук и Российской академии / В. Н. Карлов // Электронный журнал «Исследовано в России». – 2001 – Режим доступу : <http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/2001/125.pdf>.
423. Карлов В. Н., Мамаев В. Л. Еще раз об ученых степенях и аттестации научных и научно-педагогических кадров / В. Н. Карлов, В. Л. Мамаев // Бюллетень Высшего аттестационного комитета РФ. – 1997. – № 2–3. – С. 2–18.

424. Карпович В. Н. Предсказание как логико–методологическая , философская и социологическая проблема / В. Н. Карпович // Вечные философские проблемы / [отв. ред. Г. А. Антипов]. – Новосибирск : Наука СО, 1991. – С. 53–76.
425. Карташевич А. Н., Цыганов А. Р., Ляхнович Т. Л. Квалификации и ученые степени европейского вузовского образования / А. Н. Карташевич, А. Р. Цыганов, Т. Л. Ляхнович. – Минск.: УМЦ Минсельхозпрода РБ, 2001. – 116 с.
426. Каченовский Д. И. Прежнее и новейшее положение русских университетов / Д. И. Каченовский // Русская речь. – 1862. – № 1. – С. 21–78.
427. Квастель С. Болонский университет в средние века / С. Квастель // Сборник. научных студ. работ МГУ. – Вып. 19. – М. : Изд-во МГУ, 1941. – С. 107–118.
428. Кельман Е. И. О введении в действие гражданского кодекса / Е. И. Кельман // Вестник Советской Юстиции. – 1923. – № 1. – С. 6–9 ; № 2. – С. 33–39.
429. Кельман Е. И. О постановке юридического образования в Высшей Школе / Кельман Е. И. // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – 1923. – Т. 1 – С. 55–74.
430. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1986. – 330, 2 с.
431. Киевский политехнический институт: (Краткий исторический очерк), 1898 – 1973 [К 75-летию института] / М-во высш. и сред. специального образования УССР. Киев. ордена Ленина политехн. ин-т ; [подгот. Беников Д. С., Буз Л. В., Голян-Никольский А. Ю.] ; [отв. ред. Г. И. Денисенко]. – К. : Вища школа, 1973. – 35 с.
432. Ким М. П. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР / М. П. Ким. – М.: Политическая литература, 1955. – 548 с.

433. Кинелёв В. Г. Высшее образование в России : Очерк истории до 1917 года / В. Г. Кинелёв. – М. : НИИВО, 1995. – 352 с.
434. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський. ; [пер. з рос. Л. Г. Малишевський] ; [упоряд., передмова і примітки Л. П. Депенчук]. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
435. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М., 1916. – 704 с.
436. Кметь В. Єзуїтський колегіум та початки університету у Львові / В. Кметь. – Львів : Вид-во НТШ, 1997. – 167 с.
437. Князьков С. А. Очерки истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II / С. А. Князьков. – М., 1910. – 244 с.
438. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко // Отделение историко-филологических наук. – М. : Наука, 2003. – 441 с.
439. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований: Заметки и размышления о новых подходах / И. Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3–33.
440. Козьменко Л. Парижский университет и его студенчество в XII–XIII вв. / Л. Козьменко // Средневековье в эпизодах и лицах : научно-популярный сборник, составленный студентами Исторического факультета Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова под руководством и редакцией проф. В. В. Стоклицкой-Терешкевич. – М. : Издание МГУ, 1941. – 156 с.
441. Козюбра М. І. Проблеми методології теорії держави і права в умовах політичного та ідеологічного плюралізму / М. І. Козюбра // Проблеми правознавства. – 1992. – Вип. 53. – С. 3–7.
442. Комісія для виучування радянського права // Академічна юридична думка / [уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук] ; [за заг. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін Юре, 1998 – С. 44–47.

443. Комлев, Н. Г. Словарь иностранных слов : [более 4500 слов и выражений] / Н. Г. Комлев. – М. : ЭКСМО–Пресс, 1999. – 669 с.
444. Конвенциализм // Философская энциклопедия. – М. : СЭ, 1962. – Т. II. – С. 52.
445. Коржов Д. Ю. Розвиток системи вищої освіти в Україні (кінець XIX–початок XX століть) / Д. Ю. Коржов. – Вінниця : ПП «Центр генеалогії і біографії», 1996. – 16 с.
446. Корзенко Г. В. Формирование системы подготовки и аттестации научных кадров в Беларуси / Г. В. Корзенко // Атэстацыя. – 1997. – № 4. – С. 97–103.
447. Корзенко Г. В. Подготовка научных кадров в Беларуси. Взгляд сквозь годы / Г. В. Корзенко. – Минск : Высшая школа, 1998. – 231 с.
448. Коршунов А. М., Мантантов В. В. Диалектика социального познания / А. М. Коршунов, В. В. Мантантов. – М. : Политиздат, 1988. – 383 с.
449. Костенко І. В. Наукова титулатура: від Болонського університету до Болонського процесу // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 4. – С. 35–42.
450. Костенко І. В. Титулатура професорсько-педагогічного складу дореволюційних російських університетів у контексті сучасної реформи атестації науково-педагогічних кадрів // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 44–55.
451. Костенко І. В. Юридичне закріплення радянської системи наукової титулатури у постанові РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» від 13 січня 1934 року // Держава і право / Інститут Держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Збірник наукових праць. Спецвипуск. – Київ, 2009. – С. 22–27.
452. Костенко І. В. Наукові ступені і вчені звання у перші десятиліття Радянської влади в Україні (1917–1934 рр.) // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 71–76.
453. Костенко І. В. Аналіз наукової титулатури як методологічна проблема // Вісник КПІ. – 2010. – № 2. – С. 34–41.

454. Костенко І. В. Наукова титулатура: еволюція та структура (спроба історико-типологічного висвітлення) // Матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції «Категорії, поняття і терміни історико-юридичної науки» 23–26 квітня 2009 р., м. Миколаїв. – Миколаїв, 2010. – С. 298–305.
455. Краевский В. В. Методология научного исследования : [пособие для студентов и аспирантов гуманитарных ун-тов] / В. В. Краевский. – СПб. : СПб. ГУП, 2001. – 148 с.
456. Краевский В. В. Содержание образования: вперёд к прошлому / В. В. Краевский. – М. : Педагогическое общество России, 2001. – 36 с.
457. Краевский В. В., Полонский В. М. Методология для педагога: теория и практика / В. В. Краевский, В. М. Полонский. – Волгоград : Перемена, 2001. – 325 с.
458. Красняков Є. В. Законодавство у сфері освіти – галузь самостійна / Є. В. Красняков // Віче. – 2003. – № 9. – С. 60–62.
459. Красняков Є. В. Фінансування освіти. Закон оберненої пропорції / Є. В. Красняков // Віче. – 2004. – № 4. – С. 59–61.
460. Красняков Є. В. Державне фінансування освіти не має бути залишковим / Є. В. Красняков // Рідна школа. – 2004. – № 7/8. – С. 3–7.
461. Красняков Є. В. Освітнє законодавство України не безпідставно претендує на окрему й самостійну галузь законодавства / Є. В. Красняков // Освіта Донбасу. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – № 4. – С. 96–99.
462. Красняков Є. В. Роль Колегії МОН України у формуванні та реалізації державної політики в галузі освіти (аналіз рішень колегіального органу з 1991-го по 2002 роки) / Є. В. Красняков // Рідна школа. – 2007. – № 1. – С. 70–72.
463. Краткая история Карлова Университета / [под ред. Ф. Кавки]. – Прага : Артия, 1965. – 384 с.

464. Кричевский Г. Г. Библиография диссертаций (Опыт обзора и план дальнейших работ в этой области) / Г. Г. Кричевский // Из трудов Библиотеки Академии Наук СССР. – Л., 1948. – С. 103–104.
465. Кричевский Г. Г. Учёные степени в университетах дореволюционной России / Г. Г. Кричевский // История СССР. – 1985. – № 2. – С. 141–153.
466. Кричевский. Г. Г. Магистерские и докторские диссертации, защищённые на юридических факультетах университетов Российской империи (1755–1918): справочное пособие / составление, предисловие, научная редакция и посмертное издание А. Н. Якушева / Г.Г. Кричевский. – 3-е изд. испр. и доп. – Ставрополь: Изд-во «Ставропольсервисшкола», 2004. – 202 с.
467. Кричевский Г. Г. Магистерские и докторские диссертации, защищённые на историко-филологических факультетах университетов Российской империи (1755–1919) : справочное пособие / составление, предисловие, научная редакция и посмертное издание А.Н. Якушева / Г.Г. Кричевский. – 3-е изд. испр. и доп. – Ставрополь: Изд-во «Ставропольсервисшкола», 2004. – 222 с.
468. Кричевский Г. Г. Магистерские и докторские диссертации, защищённые на физико-математических факультетах университетов Российской империи (1755–1918) : справочное пособие / составление, предисловие, научная редакция и посмертное издание А. Н. Якушева / Г.Г. Кричевский. – 2-е изд. испр. и доп. – Ставрополь: Изд-во «Ставропольсервисшкола», 2004.– 202 с.
469. Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І. М. Кулінич. – К. : Наук. думка, 1969. – 276 с.
470. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
471. Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект / І. Є. Курляк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – 328 с.
472. Лакатос И. История науки и её рациональные реконструкции / И. Лакатос // Прил. к кн.: Кун Т. Структура научных революций. – М. : АСТ, 2001. – С. 455–524.

473. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ : [Перевод с англ. и комментарии В. Н. Поруса] // Имре Лакатос. Избранные произведения : [под ред. В. Н. Поруса]. – М. : Академический проект, 2008. – С. 265–454.
474. Левшин Б. В. Академический университет в Санкт-Петербурге / Б. В. Левшин // Отечественная история. – 1998. – № 5. – С. 73–76.
475. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. / В. Р. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – 285 с.
476. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность // А. Н. Леонтьев. Избранные психологические произведения. – М. : Педагогика, 1983. – Т. II. – С. 94–231.
477. Леске М., Редлов Г., Штилер Г. Почему имеет смысл спорить о понятиях : [перевод с нем.] / М. Леске, Г. Редлов, Г. Штилер ; [послесл. С. Н. Мареева, Л. К. Науменко]. – М. : Политиздат, 1987. – 287 с.
478. Липинський В. В. Система підготовки науково-педагогічних кадрів для вузів України у 20-і роки / В. В. Липинський // Вісник Донецького Університету. – Вип. 1. – 1999. – С. 33–37. – (Серія Б : Гуманітарні науки).
479. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк : Рекламно-видавнича агенція при Донецькому державному технічному університеті, 2000. – 248 с.
480. Лортикян Э. Академическая экономическая наука и научно-исследовательские кафедры Украины в 20-е годы / Э. Лортикян // Экономика Украины. – 1995. – № 6. – С. 75–78.
481. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич [под ред., с вступ. ст. Д. А. Керимова]. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.
482. Лукіна Т. Державна політика України в сфері модернізації державного управління освітою / Т. Лукіна // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (24 трав. 2004 р., м. Київ) : [у 2 тт.]. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – Т. 1. – С. 390–392.

483. Львівський університет / Відп. ред. В. П. Чугайов. – Львів : Вид-во при Львівському державному університеті ВО «Вища школа», 1986. – 147 с.
484. Лялин В. Лицеи и университеты / В. Лялин // Наше время. – 1860. – № 48.
485. Маврин С. П., Смирнов В. Н. История нормативного регулирования штатного совместительства в высшей школе / С. П. Маврин, В. Н. Смирнов // Правоведение. – 1984. – № 6. – С. 87–91.
486. Магочій П. Р. Національні культури і університетські катедри: інавгураційна лекція 22 жовтня 1980 / П. Магочій. – Торонто : Торонтський університет, 1980. – 24 с.
487. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [за ред. Ю. І. Римаренка]. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – 924 с.
488. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения ; [2-е издание]. – М., 1956. – Т. 3. – С. 1–4.
489. Масюкова Н. А. Проектирование в образовании / Н. А. Масюкова ; [под ред. Б. В. Пальчевского]. – Минск : Технопринт, 1999. – 288 с.
490. Мачулін В. Ф. Доповідь Голови ВАК України В. Ф. Мачуліна на нараді з питань удосконалення атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації 26 червня 2008 року / В. Ф. Мачулін // Бюлетень ВАК України. – 2008. – № 8. – С. 10–14.
491. Машкин Н. А. Высшая военная школа Российской Империи XIX – начала XX века / Н. А. Машкин. – М. : Изд. центр «Академия», 1997. – 348 с.
492. Медынский Е. Н. Народное образование в СССР. К 30-летию Великой Октябрьской социалистической революции / Е. Н. Медынский. – М. : Учпедгиз, 1947. – 216 с.
493. Мельничук А. С. Понятия системы и структуры в свете диалектического материализма / А. С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 91–95.
494. Методология / А. Г. Спиркин, Э. Г. Юдин, М. Г. Ярошевский // Философский энциклопедический словарь. – М. : СЭ, 1989. – С. 359–360.

495. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Л. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 287 с.
496. Мироненко О. Воєнний комунізм // Українське державотворення: невитребуваний потенціал : [Словник-довідник] / О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко, В. Чехович; [за ред. О. Мироненка]. – К. : Либідь, 1997. – С. 63–65.
497. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект / Мироненко О. М. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 260 с.
498. Мироненко О. М. Радянська конституційна юстиція міжвоєнного періоду у концепціях марксистсько-ленінської юридичної науки / О. М. Мироненко // Вісник КС України. – 2006. – № 1. – С. 57–80.
499. Митькова Н. Д. Некоторые аспекты системы средневекового университетского образования по трактату «De disciplina scolarium» («О школьной науке») / Н. Д. Митькова // Университеты Западной Европы: Средние века. Возрождение. Просвещение : Межвуз. сб. науч. тр. – Иваново : Госкомвуз РСФСР по делам НВШ, ЙОГУ, 1990. – С. 117–130.
500. Митюков А. К. *Cognitio extraordinaria* в классический период / Митюков А. К. // Киевские университетские известия. – 1900. – № 6. – С. 1–15.
501. Могильницький Б. Г. В пошуках нової парадигми історії: останні роботи І. Д. Ковальченко / Б. Г. Могильницький // Матеріали наукових читань пам'яті академіка І. Д. Ковальченко / [отв. ред. С. П. Карпов]. – М. : Мосгорархив, 1997. – С. 165–181.
502. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку: монографія / Ред.: В. П. Андрущенко; В. І. Луговий; М. Ф. Степка; Ін-т вищ. освіти АПН України. – Харків, 2009. – 504 с.

503. Мурашин Г. О. Науковий ступінь / Г. О. Мурашин // Юридична енциклопедія : [в 6 т.] ; редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – (Т. 4 : Н–П. – 2002. – С. 76–77).
504. Муромцев С. А., Рецепция римского права на Западе [репринт] / С. А. Муромцев. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1886. – 159 с.
505. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : Учеб. для вузов / Р. Т. Мухаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 543 с.
506. Наука и подготовка научных кадров в вузе : Проблемы развития / С. И. Марков, Э. Б. Виноградова, В. Р. Огороков, О. А. Смирнова. – СПб. : Наука, 2001. – 229 с.
507. Наука і вища освіта в Україні: міра інтеграції / Ред.: В. Андрущенко; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2009. – 308 с.
508. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Изд. групп. НОРМА – ИНФРА–М, 1999. – 539 с.
509. Ніколаєнко С. М. Наукові дослідження в університетах – визначальний чинник зростання якості освіти / С. М. Ніколаєнко. – К. : Прок-Бізнес, 2007. – 176 с.
510. Ніколаєнко С. М. Нові форми інтеграції освіти і науки / С. Ніколаєнко // Пед. пошук. – 2007. – № 2. – С. 3–5.
511. Ніколаєнко С. М. Освіта в інноваційному поступі суспільства / С. М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2006. – 208 с.
512. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття / С. М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2006. – 254 с.
513. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М.: СИН-ТЕГ, 2007. – 664 с.
514. Общая теория права / [под общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Изд. МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2007. – 384 с.
515. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.

516. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / отв. ред. К. П. Добролюбский. – Одесса, 1940. – 256 с.
517. Ольховский В. С. Свобода научных исследований и ответственность учёного / В. С. Ольховский // Человек и христианское мировоззрение : (материалы. конф.). – Симферополь, 2001. – Вып. 6. – С. 272–275.
518. Ольховський В. С. Про кодекс честі науковця / В. С. Ольховський // Фізичний кур'єр. – 1995. – № 5–6. – С. 6–7.
519. Особистісно орієнтовані технології навчання і виховання у вищих навчальних закладах: кол. моногр. / В. П. Андрущенко, Н. О. Дівінська, Б. І. Корольов, М. М. Левшин, В. І. Луговий, О. П. Муковіз; АПН України, Ін-т вищ. освіти. – К.: Пед. думка, 2008. – 254 с.
520. Павлова Г. Е. Организация науки в России в первой половине XIX в. / Г. Е. Павлова. – М. : Наука, 1990. – 238 с.
521. Падох Я. Микола Василенко – історик і будівничий української державності (у 120-річчя його народження) / Я. Падох // 125 років київській українській академічній традиції 1861–1986 : збірник / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 359–375.
522. Пастухов В. П. Правовое регулирование труда преподавателей высшей школы / В. П. Пастухов. – К. : Вища школа, 1981. – 240 с.
523. Паульсен Ф. Германские университеты : перевод с немецкого / Паульсен Ф., проф. Берлин. ун-та; Пер.: Гроссман Г. – СПб. : Ред. журн. «Образование», 1904. – 424 с.
524. Паульсен Ф. Немецкие университеты и их историческое развитие / Ф. Паульсен. – М. : Изд. магазина «Книжное дело», 1898. – 243 с.
525. Пекарский П. П. История Академии Наук : [в 2 тт.] / П. П. Пекарский. – Т. 1. – СПб. : Тип. Императ. акад. наук, 1870. – 855 с. ; Т. 2. – СПб. : Тип. Императ. акад. наук, 1873. – 1111 с.
526. Петренко Л. Ф. Законодательство о труде научных работников [монография] / Л. Ф. Петренко ; [отв. ред. Ю. П. Орловский]. – М. : Наука, 1988. – 224 с.

527. Петренко Л. Ф. Новое положение о Высшей аттестационной комиссии / Л. Ф. Петренко // Вестник Российской академии наук. – 2007. – Т. 77. – № 1. – С. 95–96.
528. Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России : Т.1: Российские университеты и Устав 1804 года / Ф. А. Петров. – М. : Изд-во МГУ, 2002. – 416 с.
529. Петрова Т.Э. Российское студенчество и высшее образование / Т. Э. Петрова. – М. : Академия гуманитарных наук, 1995. – 226 с.
530. Петухов Е. В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования [Исторический очерк] (1802–1902) : [Том I (1802–1865)] / Е. В. Петухов. – Юрьев, 1902. – 620 с.; : [Том II (1865–1902)] ; / Е. В. Петухов. – СПб., 1906. – 211 с.
531. Пискорский В. К. Итальянские университеты (по поводу нового устава) / В. К. Пискорский // Записки Казанского университета. – Казань : Тип. Казанского Имп. университета, 1910. – Сентябрь.
532. Підготовка і атестація науково-педагогічних кадрів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (1895–2005 рр.) / Панов М. І. (кер. авт. колективу) та ін. – Х. : Право, 2006. – 576 с.
533. Подокшин С. О., Рогович М. Д. До джерел вищої освіти / С. О. Подокшин, М. Д. Рогович // Від Вишенського до Сковороди : (З історії філософської думки на Україні XVI–XVIII ст.). – К. : Наук. думка, 1972. – С. 35–47.
534. Полонский В. М. Критерии и методы оценки качества научно-педагогических исследований / В. М. Полонский // Мир образования – образование в мире. – 2007. – № 4. – С. 71–84.
535. Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність / Н. Д. Полонська-Василенко // Український історик (Нью-Йорк). – 1966. – № 3/4 – С. 41–51.
536. Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году / Э. Поньон [предисл. А. П. Левандовского]. – М. : Молодая гвардия, 2009. – 362 с.

537. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания. Опыт логико-методологического анализа [изд. 2] / В. И. Постовалова. – М. : КомКнига, 2005. – 232 с.
538. Поэзия вагантов // Ред. М. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1975. – 605 с.
539. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / Александр Преображенский. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко ; М.–Л. : Издание Академии наук, 1910–1914, 1949. – Т. 1–3.
540. Пристер Е. Краткая история Австрии chs / Е. Пристер [под ред. и с предисл. М. А. Полтавского]. – М. : Иностр. лит., 1952. – 510 с.
541. Протасова Н., Іваницький О. Маркетингові аспекти управління освітою / Н. Протасова, О. Іваницький // Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (31 трав. 2005 р., м. Київ) : У 2 т. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – Т. 1. – С. 315–316.
542. Прудинский А. М. Правовое регулирование труда работников высшей школы / А. М. Прудинский. – СПб. : Изд-во СПбУ–Питер, 1996. – 146 с.
543. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович ; [вид. 5-е зі змін.]. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
544. Разумовский В. И. К истории университетов и медицинских факультетов / В. И. Разумовский. – Саратов : Тип. Саратовского ун-та, 1910. – 70 с.
545. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) ; [факсимильное издание 1902 г.] / С. В. Рождественский. – СПб. : Альфарет, 2010. – 800 с.
546. Рождественский С. В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX вв. / С. В. Рождественский. – СПб., 1910. – 396 с.
547. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVII–XIX гг. / С. В. Рождественский. – Спб, 1912. – 679 с.

548. Рождественский С. В. Первоначальное образование Санкт-Петербургского университета 8 февраля 1819 г. и его ближайшая судьба / С. В. Рождественский. – Петроград : 2-я Государственная типография, 1919. –СVII с.
549. Рождественский С. В. Университетский вопрос в царствование Екатерины II и система народного просвещения по уставам 1804 г. / С. В. Рождественский. // Вестник Европы. – 1907. – Т. 4. – С. 5–46 ; № 7. – С. 5–46 ; № 8. – С. 437–457.
550. Руднев П. В. Из истории борьбы за ленинский принцип политехнического образования (февраль 1920 – февраль 1921 гг.) / П. В. Руднев // В.И. Ленин и проблемы народного образования. – М. : Академия педагогических наук РСФСР, 1961. – С. 244–269.
551. Рябошапка Л. І. Перший Кодекс законів про народну освіту України / Л. І. Рябошапка // Право України. – 1992. – № 9. – С. 35–38.
552. Рябошапка Л. І. Становлення законодавства про народну освіту УРСР (1917–1922) / Л. І. Рябошапка // Проблеми правознавства. – 1990. – № 51. – С. 23– 29.
553. Ряппо Я. Система народного просвещения Украины : сб. матер., статей и докладов / Я. Ряппо. – Харків : Радянська школа, 1925. – 232 с.
554. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція у галузі освіти на Україні / Я. Ряппо. – Харків : Книгоспілка, 1928. – 122 с.
555. Ряппо Я. П. В защиту советской высшей школы / Я. П. Ряппо. – Харьков : Изд-во Наркомпроса УССР, 1923. – 35 с.
556. Ряппо Я. П. Радянська професійна школа, її місце і значення у системі освіти і у нашому народному господарстві / Я. П. Ряппо. – Харків : Вид-во Наркомосу УСРР, 1926. – 96 с.
557. Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924) / Я. П. Ряппо. – Харьков : Изд-во Наркомпроса УССР, 1925. – 145 с.

558. Ряппо Я. П. Система народної освіти на Україні. / Я. П. Ряппо. – Харків : Держвидав України, 1927. – 141 с.
559. Савиньи Ф. К. О римском праве в средние века [из соч.], [пер. с нем.] / Ф. К. Савиньи // ЖМНП. – Т. XX. – 1838. – № 10. – Октябрь.
560. Саган Г. В. Мости єднання (співпраця української та іноземної науки 1918–1939 рр.) / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [відп. ред. В. М. Даниленко] / Г. В. Саган. – К. : [б. в.], 1999. – 95 с.
561. Садовничий В. А. Отечественная высшая школа и российская государственность (доклад на V съезде Российского Союза ректоров) / В. А. Садовничий // Вестник Московского университета. – Сер. : Социология и политология. – 1998. – № 4. – С. 2–19.
562. Самойленко Е. А. Аттестация профессорско-преподавательского состава университетов Российской империи / Е. А. Самойленко // Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи : IX історико-правова конф., 6–8 черв. 2003 р., м. Рівне : матеріали конф. / редакційна колегія: І. Б. Усенко (голова), І. В. Музика (відп. секр.), О. Н. Ярмиш та ін. – К., 2004. – С. 93–97.
563. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. – К. : «ОКО», 1996. – 416 с.
564. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – К. : Фенікс, 1993. – 428 с.
565. Сеченов И. М. Научная деятельность русских университетов / И. М. Сеченов // Вестник Европы. – 1883. – № 11. – С. 56–108.
566. Сергеевич В. И. О порядке приобретения ученых степеней / В. И. Сергеевич // Северный вестник – 1897 – № 10. – С. 1–19.
567. Сидоренко Г. И. Некоторые дискуссионные вопросы аттестации научных кадров / Г. И. Сидоренко // Аттестация. – 2000. – № 1. – С. 18–21.
568. Симптоми тяжкої хвороби, або Що являє собою вітчизняна наука / А. М. Габович, В. І. Кузнецов, І. Є. Кашуба, В. С. Ольховський;

- В. М. Єрмаков, Л. С. Брижик, О. О. Єремко, О. М. Хомра, В. В. Шкода // День. – 10 березня 2005 р.; режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/133570/>.
569. Синецкий А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР. Статистические исследования / А. Я. Синецкий. – М. : Советская наука, 1950. – 236 с.
570. Ситник К. Перший президент Української академії наук. З нагоди 145-річчя від дня народження академіка В. І. Вернадського / К. М. Ситник // Вісник НАН. – 2008. – № 3. – С. 44–54.
571. Сказкин С. Д. История Италии. [в 3-х тт] / С. Д. Сказкин. – Т. 1. – М. : Наука, 1970. – 579 с.; Т. 2. – М. : Наука, 1971. – 608 с.
572. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2007. – 691 с.
573. Скориченко Г. Г. Столетие военного министерства 1802–1902. Императорская Военно-медицинская (Медико-хирургическая) Академия. Исторический очерк / Сост. Г. Г. Скориченко ; [гл. ред. ген.-лейт. Д. А. Скалон]. – СПб., 1902. – 253 с.
574. Скуратович І. М. Зародження системи пільг і привілеїв у період становлення Радянської влади (1918 р. – середина 1920-х рр.) / І. М. Скуратович // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 437–442.
575. Словарь русского языка : [в 4 т.] / АН СССР, Инст. рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Рус. яз., 1981–1984. – Т. 4. : С–Я. – 1984. – 794 с.
576. Словник української мови : [в 11 т.] / АН УРСР, Інст. мовознавства ім. О. О. Потебні ; [під. ред. І. К. Білодіда, В. М. Русановського]. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4. – 840 с.
577. Смоленский Н. И. Проблемы теоретического плюрализма / Н. И. Смоленский // Новая и новейшая история. – 1998. – № 1. – С. 39–45.
578. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Л. : Наука, 1983. – 262 с.

579. Советская историко-правовая наука. Очерки становления и развития / Давидович А. М., Курицын В. М., Литвинова Г. И., Ронин С. Л., и др. ; Редкол. : Гайдуков Д. А., Курицын В. М. [отв. ред.], Ронин С. Л. – М. : Наука, 1978. – 352 с.
580. Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р. / Соловей Д. – Вінніпег, 1964–1965. – 68 с.
581. Соловьев И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников / И. М. Соловьев. – СПб. : Энергия, 1914. – 364 с.
582. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин [общ. ред. А. Ю. Соколова] : [пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1992. – 275 с.
583. Спеціалізовані вчені ради по захисту дисертацій / І. Б. Усенко, Т. І. Тарахонич, М. Д. Ходаківський, О. О. Кваша // Флагман української юридичної науки / До 60-річчя Інституту держави і прав ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–2009 / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2009. – С. 194–205.
584. Спутник по Казани : Иллюстрированный указатель достопримечательностей и справочная книжка города / Под ред. Н. П. Загоскина. – Казань, 1895. С. 265–269.
585. Стратегія реформування освіти в Україні : Рекомендації з освіт. політики / Ред.: В. Андрущенко. – К. : К.І.С., 2003. – 296 с.
586. Суворов Н. Средневековые университеты / Н. Суворов – М. : Типография лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1898. – 254 с.
587. Сухова Н.Ю. Система научно-богословской аттестации в России в XIX – начале XX в. / Н. Ю. Сухова. – М. : Ардис, 2009. – 498 с.
588. Сухомлинов М. И. Материалы для истории образования в России в царствование императора Александра I / М. И. Сухомлинов. – СПб. : Тип. Ф. Сущицкого, [1866]. – 220 с.
589. Сухомлинська О. В. Зарубіжний педагогічний досвід в Україні в 20-і роки / О. В. Сухомлинська // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 47–53.

590. Сухомлинська О. В. Проблема «Природо-виховна» в педагогічній теорії та шкільній практиці України 20–30-х років / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 73–83.
591. Сырых В. М. Метод правовой науки: Основные элементы, структура / В. М. Сырых. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.
592. Сырых В. М. Введение в теорию образовательного права / В. М. Сырых. – М. : Готика, 2002. – 340 с.
593. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки / Н. Н. Тарасов. – Екатеринбург : Изд-во Гуманит. ун-та, 2001. – 264 с.
594. Тарле Е. В. История Италии в средние века [репринт 1901 г.] / Е. В. Тарле. – М. : УРСС, 2010. – 202 с.
595. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13–14 грудня 2002 р.). – Х., 2003. – С. 3–12.
596. Тебиев Б. К. Первый ректор Петербургского университета // Высшее образование в России. – 2004. – № 11. – С. 139–145.
597. Тебиев Б. К. На рубеже веков. Правительственная политика в области образования и общественно-педагогическое движение в России конца XIX – начале XX веков / Б. К. Тебиев. – М. : Интеллект, 1996. – 416 с.
598. Теория государства и права / [под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова]. – М. : Норма, 1997. – 616 с.
599. Теория государства и права / [под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько]. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
600. Терехов А. И., Мамаев В. Л. Воспроизводство научных кадров высшей квалификации в современных условиях / А. И. Терехов, В. Л. Мамаев // Проблемы прогнозирования. – 1997. – № 3. – С. 95–104.
601. Терлецький В. М. Академія наук Української РСР. 1919–1969 : Короткий історичний нарис / В. М. Терлецький – К. : Наук. думка, 1969. – 296 с.

602. Тилле А. А. Сравнительный метод в правовых исследованиях / Тилле А. А. // Методологические проблемы советской юридической науки. – М. : Наука, 1980. – С. 251–266.
603. Трудове право України. Порядок ведення та оформлення кадрових документів : Навч. посіб. / К. Б. Наровська, В. П. Пастухов, О. В. Тищенко, С. М. Черноус.; під заг. ред. В. П. Пастухова. – К.: Алерта, 2006. – 280 с.
604. Уваров А. И. Гносеологический анализ теории в исторической науке / А. И. Уваров. – Калинин : Изд. Калининград. ун-та, 1973. – 220 с.
605. Удод О. П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Удод // Український історичний журнал. – 1970. – № 6. – С. 86–91.
606. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / [за ред. О. М. Мироненка]. – К. : Либідь, 1997. – 559 с.
607. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – Т.1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – Київ, 1996. – 580 с.; Т.2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – 424 с.
608. Университет // Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 34А (68) : [Углерод – Усилие]. – 1902. – 6, II, IV, 483–960, II, 2 с, [16 л. ил.] – С. 751–803.
609. Университетское образование : приглашение к размышлению / В. А. Садовничий, В. В. Белокуров, В. Г. Сушко, Е. В. Шикин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 350 с.
610. Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И. Б. Усенко. – К. : Наук. думка, 1989. – 120 с.
611. Усенко І. Б. Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний період (1918–1941 рр.) / Усенко І. Б. // Юридична наука і освіта на Україні / Авт. кол. : Ю. С. Шемшученко та ін.; АН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 37–77.
612. Усенко І. Б. Репресоване правознавство: трагічні сторінки історії ВУАН / І. Б. Усенко // Правова держава. – 1998. – Вип. 9. – С. 290–317.

613. Історико-юридичні дослідження / І. Б. Усенко // Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–1999. – К. : Наук. думка, 1999. – С. 154–155.
614. Усенко І. Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень / І. Б. Усенко // Правова держава: ювілейний щорічник наук. праць / [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко, В. П. Нагребельний, В. Б. Авер'янов та ін.] ; Інст. держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 10. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 1999. – С. 237–245.
615. Усенко І. Б. Кандидат наук / І. Б. Усенко // // Юридична енциклопедія : [в 6 т.] ; редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Т. 3. – К.: «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2001. – С. 32.
616. Усенко І. Б., Бондарук Т. І. Київський юридичний інститут / І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук // Там само. – С. 98–99.
617. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер ; отв. ред. Б. А. Ларин, пер. О. Н. Трубачева. – Тт. 1–4. – М. : Прогресс, 1986.
618. Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма / С. А. Федюкин. – М. : Наука, 1972. – 470 с.
619. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / П. Ферлюдин. – [вып. 1. Академия Наук и университеты]. – Саратов : Типо-Литография П. С. Феокритова, 1894. – 206 с.
620. Филиппов М. Реформа гимназий и университетов / М. Филиппов. – СПб. : Тип. Ильи Сойкина, 1901. – 109 с.
621. Фиников Т. В. К законодательству о высшем образовании Польши, России, Украины, Чехии: ситуация и рассуждение / Т. В. Фиников. – К., 2000. – 346 с. («Вища освіта в сучасному світі»).
622. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття: монографія / В. Андрущенко, Л. Горбунова, Л. Зязюн, А. Корецька, М. Култаєва, В. Лутай; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К. : Пед. думка, 2007. – 352 с.

623. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко [пер. с фр.]. – М. : Прогресс, 1977. – 488 с.
624. Фурсенко И. Д. Харьковский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт имени В. В. Докучаева / И. Д. Фурсенко. – К. : Вища школа, 1968. – 240 с.
625. Харлампович К. Острожская православная школа / К. Харлампович // Киевская старина. – 1897. – № 7. – С. 9.
626. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / [под ред. канд. ист. наук доц. С. М. Короливского]. – Харьков : Издательство Харьковского университета, 1955. – 388 с.
627. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Історичний нарис / З. І Хижняк. – К. : Вища школа, 1988. – 263 с.
628. Хорошун Б. И. Деятельность КПУ по перестройке и развитию сельскохозяйственных учебных заведений в 1921–1925 гг. / Б. И. Хорошун // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 81. – С. 133–138.
629. Хорошун Б. И. Создание вузовских партийных организаций и развертывание ими идейно-воспитательной работы среди студентов 1921–1925 гг. (на материалах сельскохозяйственных вузов Украины) / Б. И. Хорошун // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 84. – С. 115–122.
630. Хохлова Д. А. Содержание кандидатских испытаний на философском факультете Казанского университета в первой половине XIX в. / Д. А. Хохлова // История учёных степеней в России и Западной Европе. Материалы Всероссийской научной конференции. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – С. 7–46.
631. Христюк П. За́мітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – Прага, 1921–1922. – Т. I. – 152 с.; Т. II. – 200 с.; Т. III. – 160 с.; Т. IV. – 192 с.
632. Цветаев И. В. Письма из Болоньи. (Восьмисотлетний юбилей Болонского университета). Письмо II. / И. В. Цветаев // Соснина Е. Б.

- Итальянские версты Ивана Цветаева: биографический очерк / Е. Б. Соснина. – Иваново : Референт, 2001. – 112 с.
633. Чавдаров С. Х. Тридцать років радянської школи УРСР / С. Х. Чавдаров. – К. : Наук. зап. Укр. н.-д. ін-ту педагогіки. – 1949. – Т. 3. – 269 с.
634. Чанбарисов Ш. Х. Формирование советской университетской системы / Ш. Х. Чанбарисов. – М. : Высшая школа, 1988. – 256 с.
635. Черданцев А. Ф. Теория государства и права / Черданцев А. Ф. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.
636. Черных П. Я. Историко–этимологический словарь современного русского языка: 13560 слов / П. Я. Черных. – 2-е изд. – В 2-х тт. – М. : Русский язык, 1994. – Т. 2. – 575 с.
637. Чиненный А., Стоян Т. Университетский преподаватель: XIX в. / А. Чиненный, Т. Стоян // Высшее образование в России. – 1999. – № 3. – С. 128–136.
638. Чирьев С. Проект реформы высшего образования С. Чирьев. – К. : Тип. ун-та св. Владимира, 1901. – 22 с.
639. Шадурский В. Г. Система присуждения ученых степеней и присвоения ученых званий в Германии / В. Г. Шадурский. – Атэстацыя. – 1998. – № 4. – С. 59–72.
640. Шадурский В.Г. Система присвоения ученых степеней и званий во Франции / В. Г. Шадурский. – Атэстацыя. – 1998. – № 2. – С. 82–89.
641. Шаповалов В. А. Высшее образование в социокультурном контексте / В. А. Шаповалов. – М. : Высшая школа, 1996. – 218 с.
642. Шаповалов В. А. Высшее образование: современные модели, перспективы развития / В. А. Шаповалов. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 1996. – 96 с.
643. Шаршунов В. А. Система подготовки и аттестации научных и научно-педагогических кадров в Беларуси в советский период / В. А. Шаршунов // Агрэаэкономіка. – 2001. – № 12. – С. 20–26.

644. Шевченко О. М. Історичний метод пізнання права (до методології питання) / О. М. Шевченко // *Методологія приватного права : наук. -теорет. конф., (м. Київ, 30 трав. 2003 р.) : зб. наук. праць / [редкол. : О. Д. Крупчан (голова) та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 370–372.*
645. Шевырев С. П. История Имп. Московского университета, написанная к столетнему его юбилею [репринт] / С. П. Шевырев. – М. : Издательство Московского университета, 1998. – 584 с.
646. Шемшученко Ю. С., Усенко І. Б., Чехович В. А., Нагребельний В. П., Онищук М. В. Правовий статус Академії наук України (історія і сучасність). – К. : Наук. думка, 1993. – 300 с.
647. Шемшученко Ю. С. Юридична наука / Шемшученко Ю. С. // *Юридична енциклопедія : [в 6 т.] ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 6. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 472.*
648. Шемшученко Ю. С. Юридична наука на межі століть / Ю. С. Шемшученко // *Правова держава: Щорічник наукових праць. – Вип. 11. – К., 2000. – С. 3–7.*
649. Шемшученко Ю. С. Юридична освіта / Шемшученко Ю. С. // *Юридична енциклопедія : [в 6 т.] ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 6. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 473–474.*
650. Шершеневич Г. Ф. О порядке приобретения ученых степеней / Г. Ф. Шершеневич. – Казань : Изд-во имп. Казанского ун-та, 1897. – 33 с.
651. Штамм С. И. Управление народным образованием в СССР (1917–1936 гг.) / С. И. Штамм. – М. : Наука, 1985. – 284 с.
652. Штейн Вл. Сборник законоположений, касающихся Академий наук главнейших европейских государств / Вл. Штейн. – СПб. : [б. и.], 1891. – 222 с.
653. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М. : Шк. культ. полит., 1995. – 800 с.

654. Щетинина Г. И. Университеты России и устав 1884 г. / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1976. – 231 с.
655. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – 350 с.
656. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на путях реформы. Шестидесятые годы XIX века / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1993. – 272 с.
657. Эймонтова Р. Г. Университетская реформа 1863 г. / Р. Г. Эймонтова // Исторические записки. – 1961. – Т. 70. – С. 163–165.
658. Эймонтова Р. Г. Университетский вопрос и русская общественность в 50–60-х годах XIX в. / Р. Г. Эймонтова // История СССР. – 1971. – № 6. – С. 144–158.
659. Эйнштейн А. Принципы научного исследования // Эйнштейн А. Физика и реальность. – М. : Прогресс, 1965. – С. 7–9.
660. Юдин Э. Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Э. Г. Юдин. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 391 с.
661. Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1998–2004.
662. Юридична наука і освіта на Україні / [авт. кол. : Ю. С. Шемшученко та ін.] ; АН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Наук. думка, 1992. – 300 с.
663. Яблонський В. А. Вища освіта України на рубежі тисячоліть: Проблеми глобалізації та інтернаціоналізації / В. А. Яблонський. – К. – Кам'янець-Подільський : Лібрис, 1998. – 227 с.
664. Яворський М. Найближчі завдання організації наукової праці на Україні / М. Яворський // Наука на Україні. – 1926. – № 1. – С. 3–5.
665. Якушев А. Н., Кулькина И. В., Исупова И. В. Высшая аттестационная комиссия в подзаконных актах СССР и Российской Федерации: состав и итоги деятельности (1934–2007 гг.) / А. Н. Якушев. – Ставрополь, 2007. – 9 с.

666. Якушев А.Н. Комплексная программа научных исследований «История учёных степеней в России XVIII в. – 1918 г.» / А. Н. Якушев. – М. : ГК РФ по ВО, 1996. – 61 с.
667. Якушев А. Н. Развитие и реализация правовой мысли и нормативных правовых актов о порядке присуждения ученых степеней в России (1747–1918) / А. Н. Якушев. – Невинномысск : НРГИНПО, 2001. – 360 + 248 с.
668. Якушев А. Н. Законодательство в области подготовки научных кадров и присуждения ученых степеней в России (1747–1918): история и опыт реализации / А. Н. Якушев. – СПб. : СПб Академия МВД России, 1999. – 291 с.
669. Якушев А. Н. Исторические исследования в программе «История учёных степеней в России: XVIII в. – 1918 г.» / А. Н. Якушев // История учёных степеней в России и Западной Европе. Материалы Всероссийской научной конференции [отв. ред. А. Н. Якушев]. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – С. 5–12.
670. Якушев А. Н. Становление и развитие института присуждения учёных степеней в университетах Западной Европы (XII – пер. пол. XX вв.): Лекция / А. Н. Якушев. – Ставрополь : СГУ, 1996. – 40 с.
671. Яновский К. Еще раз о наших высших учебных заведениях и об университетах в особенности / К. Яновский // Русская школа. – 1899. – № 10. – С. 35–49.
672. Ярмиш О. Н. Актуальні проблеми методології вітчизняної історії держави і права / Ярмиш О. Н. // Антологія української юридичної думки : [в 10 т.] ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга». – Т. 10. – С. 175–185.
673. Borycz H. Historia uniwersytetu Jagellonskiego w epoce humanizmu. – Krakow: PWN, 1935. – 295 s.
674. Chartularium Studii Bononiensis: Documenti per la storia dell'Università di Bologna dalle origini fino al sec. XV. – Bologna, 1909–1940. – 13 vol. – Vol. I. – P. 47–53.

675. Chua B.N. The structure of the contemporary sociological problematic / B.N. Chua // *American sociologist*. – 1980. – Vol. 15. – № 5 – P. 82–93.
676. Csaky M. Von der Ratio Educationis zur Educatio nationalis // Klingenstein G. et al. *Bildung, Politik und Gesellschaft* / M. Csaky. – Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1978. – P. 136–138.
677. David-Fox M. The Emergence of a 1920s Academic Order in Soviet Russia / M. David-Fox // *East-West Education*. – 1997. – № 2. – P. 106–142.
678. Denifle H., Chatelain A. *Chartularium Universitatis Parisiensis* / H. Denifle, A. Chatelain. – Paris : [b.w.], 1889. – Vols. 1. – 586 p.
679. *Deutsch-Russisch grosswörterbuch*. – Band1: A–K. – München : Verlag Langenscheidts, 1997. – 240 p.
680. Fitting H. *Der Anfänge der Reshsschule zu Bologna*. – 1888.
681. Gall F. *Alma mater Rudolfina 1365–1965. Die Wiener Universität und ihre Studenten* / F. Gall. – Wien : Verlag Austria Press, 1965. – 110 p.
682. Hentig H. von. *Magier oder Magister? Über die Einheit der Wissenschaft im Verstandigungsprozeß* / H. von.Hentig. – Frankfurt/Main : Suhrkamp Verlag, 1973. – 162 p.
683. Hochgerner J. *Studium und Wissenschaftsentwicklung im Habsburgerreich* / J. Hochgerner. – Wien : Edition OH, 1983. – 442 p.
684. Klingenstein G. *Akademikerubeschuß als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus* / G. Klingenstein. – Wien : Geschichte–Politik, 1978. – P. 165–204.
685. McClelland J. C. *The Professoriate in the Russian Civil War* // *Party, State and Society in the Russian Civil War* / J. C. McClelland. – Bloomington, 1989. – P. 243–259.
686. McClelland J. C. *Bolsheviks, Professors and the Reform of Higher Education in Soviet Russia, 1917–1921* / J. C. McClelland : Ph.D. diss : Princeton University. – New Jersey : Princeton University, 1970. – 290 p.
687. Michalewska K. *Sprawa uniwersitetu ukraińskiego w latach 1848–1914* / K. Michalewska // *Studia Historyczne*. – 1984. – R. XXVII. – Z. 1. – S. 35–60.

688. Morawska K. Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego / K. Morawska. – Kraków : VPN, 1900. – T. 1. – 470 s.
689. Prahl H. – W. Sozialgeschichte des Hochschulwesens. – München : Közeler-Verlag, 1978. – 350 p.
690. Preglau-Hammerle S. Die politische und soziale Funktion der österreichischen Universität / S. Preglau-Hammerle. – Innsbruck : Verlag Innsbruck, 1986. – 275 p.
691. Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen / H. Schelsky. – Düsseldorf : Bertelsmann Universitätverlag, 1971. – 295 p.
692. Soltykowicz O. O stanie Akademii Krakowskiej od zalozenia lej w roku 1347 az do teraznie yszego czasu / O. Soltykowicz. – Krakow : [b.m.], 1810. – 632 s.
693. Sorokin P. Leaves from a Russian diary and thirty years after / П. Сорокин. – Boston : Beacon Press, 1950. – 346 p.
694. Vierhaus R. Bildung / R. Vierhaus // Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. – Band I. – Stuttgart : Ernst Klett Verlag, 1972. – P. 508–551.
695. Winter E. Die österreichische Sozialdemokratie im Spiegel ihrer Programme / E. Winter. – Wien : Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, 1971.
696. Wislocki W. Acta uniwersytetu Jagellonskiego / W. Wislocki // Высшее образование в Польше : Сборник Министерства национального образования и спорта Республики Польша. – Варшава. – 24 с.
697. Zeissberg H. Das aelteste Matrikelbuch der Universitaet Krakau / H. Zeissberg. – Innsbruck : [b.m.], 1872. – 108 p.
698. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. В. Агафонова ; Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – 16 с.

699. Афонина Е. В. Высшее женское образование в Казани (вторая половина XIX – начало XX вв.) : автореф. дис... канд. истор. наук ; спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. В. Афонина ; Казанский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. – Казань, 2002. – 27 с.
700. Богуславська В. Г. Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Г. Богуславська ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
701. Быстров Н. А. Деятельность Коммунистической партии Украины в области высшего образования в период строительства социализма 1917–1937 гг. : автореф. дис... д-ра ист. наук ; спец. 07.00.01 «История КПСС» / Н. А. Быстров ; ХГУ им. А. М. Горького. – Харьков, 1984. – 53 с.
702. Воропаев И. Г. Порядок присуждения ученых степеней в России и СССР (1802–1995 г.) : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / И. Г. Воропаев ; НРГИ НПО. – Невинномысск, 2000. – 296 с.
703. Гаранін О. Я. Дослідження історії України в Українському Вільному Університеті (1921–1991) : автореф. дис... канд. істор. наук ; спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Я. Гаранін ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 16 с.
704. Григанська С. В. Державне регулювання системи вищої освіти в Україні : автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / С. В. Григанська. – Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
705. Домбровська С. М. Розвиток вищої школи в Харкові у період тимчасової лібералізації тоталітарної системи (друга половина 50-х – перша половина 60-х років XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Домбровська ; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 18 с.

706. Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку) : автореф. дис... канд. істор. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Єгорова ; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2004. – 18 с.
707. Задерейчук І. П. Розвиток системи освіти в німців на півдні України. 1789–1938 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / І. П. Задерейчук; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 20 с.
708. Ишанова М. В. Регулирование порядка присуждения ученых степеней в дореволюционный и советский периоды : сравнительно-правовой анализ : дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / М. В. Ишанова ; Елецкий государственный университет. – Елец, 2007. – 209 с.
709. Каліщук О. М. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки) : автореф. дис... канд. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Каліщук ; НАН України. Ін-т українознав. ім. Івана Крип'якевича ; Ін-т народознав. – Львів, 2003. – 18 с.
710. Качмар В. М. Проблема українського університету у Львові в кінці ХІХ ст.: суспільно-політичний аспект : автореф. дис... канд. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Качмар ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1999. – 19 с.
711. Кенсовский П. А. Легализация и признание документов иностранных государств : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / П. А. Кенсовский ; Саратовский гос. ун-т. – Саратов, 2001. – 179 с.
712. Климов А. Ю. История кандидатских экзаменов в нормативно-правовых актах России (1802–2004) : дис. канд. ист. наук ; спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Ю. Климов ; Пятигорский гос. ун-т. – Пятигорск, 2004. – 246 с.

713. Коробко Л. І. Державне регулювання системи професійно-технічної освіти в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Л. І. Коробко. – Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
714. Котова О. Г. Розвиток системи підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні (1992–1998) : автореф. дис. канд. наук з держ. упр. ; спец. 25.00.05 «Галузеве управління» / О. Г. Котова; Українська академія державного управління при Президентові України. – К., 2000. – 20 с.
715. Крисанова Н. А. Высшая школа Мордовии (1931–1956 гг.) : автореф. дис. канд. ист. наук ; спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. А. Крисанова. – Саранск, 1999. – 22 с.
716. Кулькина И. В. Правовое регулирование деятельности Высшей Аттестационной Комиссии СССР в сфере присуждения ученых степеней (1934–1991 гг.) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / И. В. Кулькина ; Пятигорский государственный технологический университет. – Владимир, 2008. – 26 с.
717. Кухарчук П. М. Державно-громадське управління системою професійно-технічної освіти в Україні (регіональний аспект): автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Кухарчук Петро Михайлович. – Національна академія держ. управління при Президентові України. – К., 2009. – 20 с.
718. Лаута О. Н. Научная подготовка и аттестация кадров на историко-филологическом факультете Московского университета (начало XIX–XX вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук ; спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. Н. Лаута ; НРГИ НПО. – Невинномысск, 2000. – 19 с.
719. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки : дис. ... докт. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Липинський ; Донецький національний університет. – Донецьк, 2001. – 393 с.

720. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : автореф. дис. ... д-ра іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Липинський; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 39 с.
721. Марков А. Р. Студенчество Петрограда в 1914–1925 гг.: социально-психологический облик : автореф. дис. ... канд. ист. наук ; спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Р. Марков ; РАН, Ин-т Рос. истории. – СПб., 1997. – 34 с.
722. Мелешко О. П. Развитие законодательства о производстве в богословские ученые степени в Российской империи : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / О. П. Мелешко ; Владимирский юридический институт Федеральной службы исполнения наказаний. – Пятигорск, 2009. – 196 с.
723. Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: соціально-професійний аспект : дис. ... канд. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Ф. Мисак ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – 290 с.
724. Михневич А. В. Правовое регулирование присуждения медицинских, фармацевтических и ветеринарных ученых степеней в России (1747–1918) : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А. В. Михневич ; Ростовский н/Дону гос. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2004. – 202 с.
725. Мілова Т. М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Т. М. Мілова. – НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 19 с.
726. Мірошніченко М. І. Вища школа радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки : автореф. дис. ... канд. істор. наук ; спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / М. І. Мірошніченко. – К., 1993. – 16 с.

727. Міхневич Л. В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906–1930 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. В. Міхневич ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2009. – 299 с.
728. Напсо М. Б. Порядок присвоения ученых званий в России (СССР), 1804–1995 гг. (историко-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / М. Б. Напсо ; НРГИ НПО. – Невинномысск, 2002. – 367 с.
729. Нехаева С. В. Студенчество итальянских университетов в XIII–XVI вв.: опыт анализа матер. условий повседневной жизни : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.03. «Всеобщая история» / С. В. Нехаева ; Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 1994. – 20 с.
730. Огаренко В. М. Розвиток недержавної вищої школи в Україні (кінець 80-х – 2001 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Огаренко ; Запорізь. держ. університет. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
731. Писарева Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст.: (На матеріалах України): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Нац. ун-т внутр. справ / Е. А. Писарева. – Х., 2001. – 20 с.
732. Полонский В. М. Критерии и методы оценки качества научно-педагогических исследований. Автор. дисс. д-ра пед. наук. – М.: 1988. – 40 с.
733. Пшенична Л. В. Державне сприяння адаптації системи вищої освіти в Україні до вимог Болонського процесу: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Л. В. Пшенична. – Національна академія держ. управління

- при Президентові України. Харківський регіональний ін-т держ. управління. – Х., 2009. – 19 с.
734. Розовик Д. Ф. Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Д. Ф. Розовик ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 38 с.
735. Романенко К. М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / К. М. Романенко; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 213 с.
736. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Рубльов; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – 33 с.
737. Рябошапка Л. И. Кодекс законов о народном просвещении УССР 1922 г. : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история политических и правовых учений» / Л. И. Рябошапка ; Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. – К., 1991. – 17 с.
738. Савченко А. О. Правове регулювання праці професорсько-викладацького складу вищих закладів освіти Міністерства внутрішніх справ України : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / А. О. Савченко. – Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Х., 2000. – 18 с.
739. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки) : історіографія : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. П. Ситніков : КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 15 с.
740. Стоян Т. А. Університетська освіта в Україні в другій половині ХІХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук ; спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. А. Стоян ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 20 с.

741. Струков В. Г. Университеты Германии как центры образования и культуры в средние века (XIV – первая половина XV вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук ; спец. 07.00.01 «Всеобщая история» / В. Г. Струков ; Моск. пед. ин-т им. В. И. Ленина. – М., 1980. – 14 с.
742. Струтинский В. Ф. Подготовка офицерских кадров в России во второй половине XIX – начале XX вв.: историографическое исследование : автореф. дис. ... канд. ист. наук ; спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Л. И. Струтинский ; ГАВС. – М., 1994. – 24 с.
743. Тропина О. Н. Реализация законодательства о подготовке и аттестации научных кадров на примере юридического факультета Казанского университета (1804–1918) : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / О. Н. Тропина ; НРГИ НПО. – Невинномысск, 2004. – 246 с.
744. Хохлова Д. А. История научной подготовки и аттестации кадров на историко-филологическом факультете в архивных документах Казанского университета (1804–1918) : дис. ... канд. ист. наук ; спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Д. А. Хохлова ; ВНИИДАД. – М., 1998.– 253, 92 с.
745. Якушев А. Н. Порядок присуждения ученых степеней в России (1747–1918): развитие и реализация правовых идей, проектов, законопроектов и нормативных правовых актов (на опыте научного направления): дис. ... докт. юрид. наук ; спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / А. Н. Якушев ; НРГИ НПО. – Невинномысск, 2001. – 513 с.